YU ISBN 86-80813-10-8

НОВОПАЗАРСКИ ЗБОРНИК

18

НОВИ ПАЗАР 1994.

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР

Др Марко Поповић
Петар Влаховић
Радомир Станић
Мр Изудин Шушевић
Драгица Премовић-Алексић
Семсо Рашљанин
Др Ејуп Мушовић

УРЕДНИК
Др Ејуп Мушовић

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК
Душко Сокотовић

ЛЕКТОР
Зибија Дл-Шаренкапић

КОРЕКТОР
Светлана Бигорац

ПРЕВОДИЛАЦ
Јелена Брдаљан

ИЗДАВАЧ
Музеј «Рас» Нови Пазар

Насловна страна: Златна лекторала из Новог Пазара

YU ISBN 86-80813-10-9
Тираж – 500
Штампа «СЛОВО» Краљево

УДК 930.(08) YU ISBN 86-80813-10-9

НОВОПАЗАРСКИ ЗБОРНИК

18

НОВИ ПАЗАР 1994.

NOVOPAZARSKI ZBORNIK
18

EDITOR-IN-CHIEF
Dr Ejup Mušović

EDITORIAL STAFF
Dr Marko Popović
Dr Petar Vlahović
Radomir Stanić
Mr Izudin Šušević
Dragica Premović-Aleksić
Senko Ruždijanin
Dr Ejup Mušović

TRANSLATOR
Jelena Erdeljan

PUBLISHER
Museum »Ras« Novi Pazar

YU ISBN 86-80813-10-9
Printed by »SLOVO« Kraljevo

САДРЖАЈ – SOMMAIRE

Др Јованка Калић
СРПСКА ЦРКВА У СРЕДЊОВЕКОВНОМ РАСУ 7
Dr Jovanka Kalić
SERBIAN CHURCH IN THE MEDIEVAL CITY OF RAS 11
Драгица Премовић-Алексић
НЕКРОПОЛА ЦРКВЕ НА РАДИШИЋА БРДУ КОД СЈЕНИЦЕ 13
Dragica Premović-Aleksić
THE CHURCH'S NECROPOLIS ON THE RADIŠIĆA HILL NEAR SJENICA 21
Јелена Ерделјан
О СРПСКИМ НИШАНИМА НА СТАРИМ ГРОБЉИМА У ОКОЛИНИ НОВОГ ПАЗАРА 23
Jelena Erdeljan
ON THE SERBIAN NISHANS IN ANCIENT GRAVEYARDS IN THE SURROUNDINGS OF NOVI PAZAR 29
Др Олга Зиројевић
НАСЕЉА НАХИЈЕ ТРГОВИШТЕ 1571. ГОДИНЕ 31
Dr Olga Zirojević
THE DISTRICTS SETTLEMENT OF TRGOVIŠTE 1571 YEAR 54
Др Богумил Храбак
НОВИ ПАЗАР И ДЕЈСТВА ЈУЖНИХ СУСЕДА У САНЏАКУ 1600-1800. ... 55
Dr Bogumil Hrabak
NOVI PAZAR, AND THE ACTIVITIES IN THE SANDŽAK, OF ITS NEIGHBORS FROM THE SOUTH, 1600-1800 60
Др Богумил Храбак
ИЗВОЗ КОЖА ИЗ И ПРЕКО НОВОГ ПАЗАРА У XVII ВЕКУ 61
Dr Bogumil Hrabak
THE EXPORT OF ANIMAL SKINS FROM AND THROUGH NOVI PAZAR DURING THE XVII CENTURY 68
Др Богумил Храбак
ДОВОЗНИЦИ ВУНЕ, ВОСКА, КОЖЕ И ОРИЈЕНТАЛНОГ ТЕКСТИЛА ИЗ РАШКЕ У ДУБРОВНИК 1715-1800. ГОДИНЕ 69
Dr Bogumil Hrabak
THE SUPPLIERS OF WOOL, WAX ANIMAL SKINS AND ORIENTAL TEXTILES FROM RAŠKA TO DUBROVNIK, 1715-1800 84
Др Јашар Реџепагић
ШКОЛСТВО И ПРОСВЕТА У НОВОМ ПАЗАРУ ОД XV ДО XX СТОЛЕЋА 85
Dr Jašar Redžepagić
THE SCHOOL SYSTEM AND EDUCATION IN NOVI PAZAR FROM THE XV TO THE XX CENTURY 110
Др Мирко Барјактаревић
О КРЕТАЊУ ЉУДИ И ЊИХОВИМ ПОСЛЕДИЦАМА 111
Dr Mirko Barjaktarević
ON THE MIGRATION OF PEOPLE 124
Др Јован Ф. Трифуноски
ИСЛАМСКЕ СТАРИНЕ У КОЧАНСКОЈ КОТЛИНИ СА ПОДАЦИМА О ТЕКИЈАМА И ДЕРВИШКИМ РЕДОВИМА 125

Dr Jovan Trifunoski
ISLAMIC ANTIQUITIES IN THE KOČANSKA PLAIN OFFRING DATA ON TEKIS AND THE DERVISH ORDERS 133
Др Ејуп Мушовић
МАКЕДОНИЈА КАО МОСТ НА ПУТУ ИСЕЉАВАЊА САНЏАЧКИХ МУСЛИМАНА И КАО ЊИХОВА НОВА ДОМОВИНА 135
Dr Ejup Mušović
MACEDONIA AS THE BRIDGE ON THE ROUTE OF MIGRATIONS OF THE SANDŽAK MUSLIMS AND THEIR NEW HOMELAND 143
Љубиша Дрманић
НАСТАНАК ВАРОШИЦЕ РАШКА (изворна грађа) 145
Ljubiša Drdović
THE ORIGIN OF DOWNTOWN RAŠKA 165
Ђорђије Д. Јакшиновић
КАКО ЈЕ НАСТАЛО ИМЕ ПАВЛИНО ПОЉЕ 167
Đorđije D. Jakšinović
HOW THE NAME PAVA'S FIELD BECOME 171
Радмила Вилотијевић
ДОСЕЉЕНЕ ПОРОДИЦЕ У НОВИ ПАЗАР ОД 1913–1920. 173
Radila Vilotijević
SETTLED OF FAMILIES IN NOVI PAZAR FROM 1913 TO 1920 YEAR 189
Миодраг Радовић
НАЗИВИ НОВОПАЗАРСКИХ УЛИЦА 191
Miodrag Radović
THE NAMES OF NOVI PAZAR STREETS 202
Мр Сафет Бандовић
БОМБАРДОВАЊЕ САВЕЗНИЧКЕ АВИЈАЦИЈЕ САНЏАЧКИХ ГРАДОВА 1944. ГОДИНЕ 203
Safet Bandović
ALLIES' AIR-RIDE ON SANJAK TOWNS 1944 213
Зоран Р. Ратковић
ПРОФЕСИОНАЛНО ВАТРОГАСНО ДРУШТВО НОВОГ ПАЗАРА 215
Zoran R. Radović
THE PROFESSIONAL FIRE COMPANY OF NOVI PAZAR 221
Светлана Бацрак
НЕКОЛИКО ЗАПИСА НА АПСИДИ ЦРКВЕ ЦРНОРЕЧКОГ МАНАСТИРА 223
Бахриса Мушовић
ПРОСИДБА, ПРОСИДБЕНИ ДАРОВИ И ДОВОЂЕЊЕ МЛАДЕ КОД МУСЛИМАНА У НОВОМ ПАЗАРУ 229

РЕЗУЛТАТИ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА

Др Марко Поповић
РАС — КАСНОАНТИЧКО И СРЕДЊОВЕКОВНО УТВРЂЕЊЕ IX 237
Др Марко Поповић
РЕЉИНА ГРАДИНА КОД НОВОГ ПАЗАРА III 241
Драгица Премовић-Алексић
ВЕЛИКА ГРАДИНА У ВРСЕНИЦАМА (истраживања у 1994. години) 243

IN MEMORIAM
МИЛЕТА ПЕТРОВИЋ (1936–1995) 245
IN MEMORIAM
МЕХМЕД — МЕХО БЕГТИЋ (1925–1994) 247

Др Јованка Калић
Филозофски факултет
Београд

УДК 281.9 (497.11)
Оригинални научни рад
Примљен 28. 9. 1994.

СРПСКА ЦРКВА У СРЕДЊОВЕКОВНОМ РАСУ

Проучавање дубоких промена у историјском простору ширег градског подручја данашњег Новог Пазара нема дугу традицију. Одавно изречени суд да је град засновао турски војсковођа Иса-бег Исаковић средином XV века' затворио је научне хоризонте и хронолошки их ограничио на турску епоху. После генерације великих научника с краја XIX и почетка XX века (Константин Јиречек, Стојан Новаковић, Јован Цвијић и други) нико више није озбиљно испитивао предтурску епоху тога краја. Петрова црква је једина опомињала да нешто ипак није у реду са владајућим мишљењем о граду Расу изнад Трговишта.

Данас постоје поуздани писани историјски извори који коначно решавају питање положаја старог града односно градског насеља Раса. Срећна је околност да су то два извора различитих епоха, један с почетка XIII века, други из средине XV века. Независног порекла, један српски, а други турски текст, они по схватањима модерне методологије историјских истраживања спадају у потпуно веродостојна сведочанства прошлости. Пишу их савременици и очевици прилика у Расу, учесници догађаја на том простору. Они приказују различита стања средњовековне историје старог Раса, припадају различитим друштвима и социјалним категоријама, а основна порука им је иста. Да подсетим, прво је казивање српског краља Стефана Првовенчаног, који у биографији свога оца Стефана Немање говори о стоном месту српских земаља, о престолу у Петровој цркви на коме је и он сам преузео власт (1196. године). И ту стоји записано да је у Немањино време стоно место било уз Петрову цркву (у средњем веку црква св. апостола Петра и Павла), у којој је Немања по други пут крштен, а крајем XII века на истом месту, у истом храму је Стефан Првовенчани устоличен за новог великог жупана Рашке. У суштини исте податке нешто касније саопштавају познати писци Доментијан и Теодосије.[1] Једна повеља из 1253. године изричито помиње »рашки сто« (престо) српског краља.[2] Неспорно је, дакле, да је Стефан Првовенчани сам означио стоно место, како каже, »усред српске земље«. Заиста, нико се у европској научној литератури не би усудио да тврди, на пример, да француски краљ Филип II Август не зна где му је »cathedra regni« (то одговара српском престолу), или да енглески краљ Хенрик II Плантагенет — то су савременици првих Немањића — не познаје своје државно средиште. Ми смо, ваљда, једина земља у којој и тако очигледне чињенице могу да буду занемарене. И то је историја, али она наших дана.

Друго је, такође, прворазредни извор. Реч је о турском дефтеру (Сумарни попис Босанског санџака) из 1468–1469. године, у коме је дословно записано следеће: у нахији Рас се изграђивао »касаба Нови Пазар, који се другачије зове касаба Рас«. Податак је први објавио велики зналац турских извора у нашој средини, Хазим Шабановић, и то још далеке 1959. године.' Другим речима, пописивач је забележио затечено стање — касаба Нови Пазар је у ствари ново име за »касабу Рас«. Познато је да је реч »касаба« у турској терминологији увек означавала градско

насеље, «варош»,[5] за разлику од касабе, махале, итд. То је градско насеље највећег ранга према савременим схватањима.[6] Према томе, нема сумње да су Турци затекли градско насеље на месту данашњег Новог Пазара. Друго је питање и то је права истраживачка тема у историографији, какво је било то насеље 1468. године и каква су, уопште, била та насеља отвореног типа у Србији предтурског доба.[7] Упоредна истраживања код нас и у свету показују да су се средњовековни градови постепено ширели обухватајући аграрно подручје непосредне околине, дакле и старије називе тога простора, који мењајући своју друштвену и природну средину, често трају.

Наведени непосредни историјски подаци (казивање Стефана Првовенчаног и турски дефтери) су географски веома јасни: помињу се Петрова црква и Нови Пазар. То су основни елементи ширег простора на којем се налазио средњовековни град Рас односно градско насеље које се током времена развило. Између рашке Арсе и доба Иса-бега Исаковића одвијала се средњовековна епоха српске историје. Ту су се смењивале различите цивилизације, према приликама времена, исто као и другде у Европи, ништа посебно и ништа друкчије но у осталим деловима балканског полуострва.

Из мноштва могућих тема издвојили смо овом приликом само једну тачку означеног простора, тзв. Латинску цркву у селу Постење данас. Њена историја, у ствари, сабира своје, непрецизне појаве једна знак у нашој средини, а општиjет су значаја у српској историји.

Тавозвана «Латинска црква» данас не постоји. Остао је назив и археолошки локалитет недалеко од утока Дежевске у реку Рашку, у непосредној близини епископске цркве св. апостола Петра и Павла (данас Петрова црква). Непостојећа црква је својим траговима, који су се могли видети још средином нашег века, и посебно називом, остала присутна у свести људи. У атару села Постења мештани су и у новије време своја имања одређивали положајем према цркви. У микротопонимији очуваној до наших дана у катастарским књигама наилази се на одреднице «под латинску цркву», «од латинске цркве» и слично.[8] Археолози су, такође, запазили то место и уврстили га у истраживачки програм.[9] Уништована су, међутим, као што често бива од научних сазнања. Остаци цркве су тешко оштећени приликом изградње пута Нови Пазар – Рашка (1955), а затим и пута Нови Пазар – Дежева. Страдала је тада великим делом и некропола, која се пружала око цркве. Најзад је локалитет беспризорно прекопао један мештанин.[10] Прва сондажна истраживања на локалитету «Латинска црква» обављена су 1982. године, а затим су уследила и систематска ископавања 1983. године.[11]

Археолошка истраживања су показала да је реч о значајној српској средњовековној цркви. Откривени су остаци темеља и део северног зида припрате цркве, док су наос и олтарски простор знатно уништени изградњом пута и усецањем епорне. Велики број фрагмената фресака (око 1.000 комада) нађених на лицу места омогућио је да се запазе основне одлике живописа и начин сликања. Утврђено је да је црква осликана у првој половини XIV века (налази З. Живковић),[12] што значи да њену градњу треба везати за то или нешто раније доба. У сваком случају, црква је из немањићког периода српске историје. Остављајући овом приликом по страни више занимљивих стручних питања (могуће димензије цркве и њен изглед, функција, начин сахрањивања у цркви и око ње, хронологија живота и смрти околног насеља), пажњу заслужује једна историјска тема: зашто је једна православна црква добила назив «латинска црква» у потоњим временима, и нарочито у којим раздобљима прошлости. То је, у суштини, део историје Новог Пазара. Међутим, тиме залазимо у проучавање једне појаве ширих размера у нашој средини. Нема сумње да ова православна црква у средњем веку није могла бити «латинска», ту у непо-

средњем сусједству катедралног храма раније епископије, касније митрополије и то без трагова старијег култног здања. Поред тога, до средине XV века нема података о значајнијем насељу католика у старом Расу. На другој страни, прилике се из основа мењају турским освајањем тога подручја. Нови систем власти у потпуности је прилагођавао затечено стање својим потребама. Прерасподела имовине и добара у корист освајача представља основну карактеристику доба. Настају драматичне промене у балканским градовима. Мења се структура становништва, управни систем, начин живота. У старом Расу муслимани потискују хришћане, како то речито показују очувани пописи мештана током XV и у XVI веку.[13] Ако се историја српских цркава у Расу узме као елемент промена у структури насеља, онда се може назначити иста појава — њене прилике су биле коралелно истављене за хришћане. Српска црква на Житњем тргу је претворена у џамију још у време Иса-бега, како то казује обавештење Евлија Челебије, а позната Алтун-алем џамија у Јелеч махали изграђена је, такође, на темељима старије грађевине.[14]

У таквим околностима ничу и особене „латинске цркве“. Карактер те појаве дефинише јасно Евлија Челебија. Приказујући прилике у Скопљу свога времена, он је забележио да у томе граду „Латина има подоста, они своје верске обреде врше по српским црквама“.[15] Исти писац је записао да у Новом Пазару има укупно седам српских и латинских цркава.[16] Једна од тих латинских цркава биће и ова на простору недалеко од Петрове цркве.

Постоји још један пример исте појаве. Потиче из града Прокупља. У том граду, названом по цркви св. Прокопија, такође је постојала једна црква, коју је народ назвао „латинском“. Истраживања у области историје уметности су, као и у Новом Пазару, показала да је реч о српској средњовековној цркви. Она је била осликана у првој половини XIV века. Данас се сматра да је то дело сликара, који је живео око 1340. године. Занимљиво је да су ту постојала два паралелна предања. Неки су ту цркву називали „Југ-Богдановом црквом“, по познатом јунаку из Косовске битке 1389. године.[17]

Свакако, Нови Пазар и Прокупље су градови у којима су српске цркве претворене не само у џамије, него и у католичке богомоље. Нема сумње, био је то двоструки притисак на српско становништво. Ко су ти „латини“ балканског простора? То су пре свега Дубровчани и трговци из приморских градова, који су после турских освајања не само наставили своју делатност, него су је и вешто прилагођавали новим економским и другим условима, како је то све добро познато у стручној литератури.

Данас је тешко одговарати на питање када је средњовековна српска црква у Расу претворена у католички храм. То је повезано, поред осталог и са утврђивањем времена њеног разарања. Према археолошким налазима, црква је страдала у пожару — више од половине откривених фрагмената фресака је горело, оне такође, вероватно из горњих делова цркве, нису тако.[18] Међутим, историјска разарања српских цркава и других у земљи указују на поступност уништавања током времена. Оштећене или рушевне, оне су стајале, нису су пале истовремено, или касније.[19] При томе, наравно, треба разликовати судбину градских цркава од оних у аграрним пределима земље. На том пољу неопходна су даља систематска истраживања, у Расу и ван њега.

Напомене

1. К. Јиречек, Историја Срба I, Београд 1952, 422; осврт на историју насеља у Расу: Ј. Калић, Раско средиште Стефана Немањића, зборник Филозофског факултета, Београд 1991 (у штампи).

2. Доментијан, Живот светога Симеона и светога Саве, изд. Ђ. Даничић, Београд 1865, 41–42; Теодосије Хиландарац, Живот светога Саве, изд. Ђ. Даничић — Ђ. Трифуновић, Београд 1973, 38–39; Ј. Калић, Црквено Стефана Немање, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 33–34, Београд 1968, 22–38.

3. Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи III, Београд — Сремски Карловци 1904, 207.

4. Х. Шабановић, Босански пашалук, Сарајево 1959 (друго изд. 1982), 114.

5. Већ «варош» [illegible] XV веку [illegible] 1455. године [illegible] Ст. Новаковић, Град, трг, варош, «Бастина» за 1892, [illegible] Ст. Новаковић, Из српске историје, Београд — Нови Сад 1966, [illegible]; Д. Ковачевић-Којић, Градска насеља средњовјековне босанске државе, Сарајево 1978, 124–125.

6. Х. Чар-Дрнда, Османски Нови Пазар и његов развитак до краја XVI столећа, Новопазарски зборник 8, 1984, 75.

7. То је, у правом, записао и Е. Мушовић, Историјат становништва Новог Пазара, Новопазарски зборник 5, 1983, 67–68. [illegible]

8. Гeодетска управа Нови Пазар, [illegible], израђена 1966, [illegible] Новопазарски зборник [illegible] 1973.

9. [illegible] Д. Мршиђевић, [illegible], Филозофски факултет, Београд.

10. То је [illegible] Д. Премовић-Алексић, Постеље [illegible], Новопазарски зборник 6, 1982, 239.

11. Д. Премовић-Алексић, Витезова крипта у Постељу, Новопазарски зборник 5, 1981, 31–46.

12. Д. Премовић-Алексић, нав. дело, 65–102.

13. Х. Чар-Дрнда, нав. дело, 65–102.

14. Евлија Челебија, Путопис. Одломци о југословенским земљама, Сарајево 1979, 265–266; А. Андрејевић, [illegible] зборник за ликовне уметности 12, Матица српска, Нови Сад 1976, [illegible]; Е. Мушовић, Евлија Челебија о Новом Пазару, [illegible] IV, бр. 13, [illegible] 1972, [illegible] Нови Пазар, Новопазарски зборник 9, 1985, 69–78.

15. Евлија Челебија, Путопис, 265.

16. Евлија Челебија, Путопис, 265.

17. В. J. Ђурић, Византијске фреске у Југославији, Београд 1974, 65; Б. Храбак, [illegible] становништво у Србији 1460–1700, [illegible], Крушевац 1983, 85–86; К. Јовановић, [illegible] из Прокупља, Зборник Филозофског факултета 16, Београд 1989, 175–186.

18. Д. Премовић-Алексић, нав. дело, 36–37.

19. [illegible] у Дежеву [illegible] — М. Поповић, Црква у Дежеву, Старинар 36, Београд 1985, 115–149.

Dr Jovanka Kalić

SERBIAN CHURCH IN THE MEDIEVAL CITY OF RAS

The paper has two subjects. The first is the region of the medieval city of Ras which has been duly defined. Using two sources with astraightforward data the city was located in the region. The first source is the biography of Stephan Nemanja written by his son King Stephan in which he gave a description of the «capital place» of his father quite beside the Church of St. Apostles Peter and Paul (today it is St. Peter's Church at Novi Pazar). Stephan Nemanja had been baptized there and afterwards he abdicated (1196) in favour of his son Stephan in the same place. The second source comes from the 15 century. After conquerring the region of Ras, the Turks made a through register of land and land's income. In the listings dated 1468–1469 and wich had been made on the spot, one could find a clear and monambigous statement that Novi Pazar beared another name, the city of Ras. Both documents had been written by contemporary witnesses in Ras. Therefore, from the science point of view, there is no doubt about the high value of the data. Consequently, the present St. Peter' Churo is undoubtedly a remainder of the medieval city of Ras. Furthermore, former Ras city lied within the present city limits of Novi Pazar.

The second subject of the paper is a phenomenon of the «Latin Church» in the village Postenje today. The village is located under a Roman-Byzantine fortress known under the name Arsa — Ras. Recent archeological research revealed an exceptionally fortified settlement of a residential type. The «Latin Church» in the neighborhood of St. Peter's Church at Novi Pazar is actually an old Serbian medieval church which has been explored in 1983 (about 1000 fresco fragments from 14 century have been found). The adjective «Latin» when attributed to the church during the Turkish occupation when some Serbian churches had been given up to «Latins», i.e. to the Catholics from Dubrovnik for their use. Such phenomenon in Skopje is explicitly described by Evlija Čelebi, in his travels account. It si also found in the region of Prokuplje.

Драгица Премовић-Алексић
Музеј «Рас»
Нови Пазар

УДК 718
Оригинални научни рад
Примљен 1. 10. 1994.

НЕКРОПОЛА ЦРКВЕ НА РАДИШИЋА БРДУ КОД СЈЕНИЦЕ

На Радишића Брду, 2 км јужно од Сјенице, налазе се остаци цркве која је у народу позната као црква Стеве Високовића. Црква је малих димензија, 4,90 х 4,30 м, правоугаоне основе са полукружном апсидом ширине брода и малом припратом на западној страни. Укопана је у земљу и очувана висина зидова са унутрашње стране износи око 1,10 м, док је спољашња страна зидова у равни терена. Унутрашње лице зидова је урађено од већих комада обрађене сиге. Уз северни, западни и јужни зид наоса и припрате налази се банак урађен од великих тесаника сиге. На прелазу из наоса у апсиду, на јужном зиду, очуван је стуб четвртастог пресека на коме се налази жлеб за постављање иконостаса.

У цркву, односно у припрату се улазило са јужне стране, док се улаз из припрате у наос налазио на средини западног зида.

Око цркве, посебно са северозападне стране, смештена је некропола на којој се распознају само трагови надгробних, хоризонтално постављених плоча или аморфног камења (план 1). Доста надгробних плоча је искоришћено за импровизовану ограду око цркве. Ради се углавном о необрађеном камењу плочама које су негде постављене хоризонтално, а негде и вертикално по ширини плоче. Улаз у тај ограђени простор био је означен са два стећка облика сандука постављених вертикално по дужини. Импровизовани улаз се налази на северозападном делу ограде. Јужни стећак, димензија 1,54 х 0,60 х 0,38 м, има на унутрашњој страни пластичан крст, а на истој страни је уклесан и натпис који у транскрипцији гласи: всии лежи Трша син Драилов бог да га прости.[1] Споменик више не стоји у усправном положају јер су га оборили трагачи за златом. У стећак на северној страни улаза је, по речима власника локалитета Ђурић Рада, ударио гром и од њега је остао само један већи фрагмент. На простору око цркве, омеђеног импровизованом оградом, нема трагова ни других обележја.

Црква на Радишића брду је сондажно истражена 1979. године и датована је у XVII век. Исте године је и конзервирана.[2] Како тим радовима није обухваћено и истраживање некрополе, тај део истраживања је обављен 1994. године.[3] На локалитету је отворена само једна сонда дим. 9 х 3 м, која је постављена ужом страном управно на северни зид цркве, тј. оријентисана је дужом страном у правцу С–Ј. Овом сондом је требало да се утврди однос цркве и некрополе и евентуално открију остаци старије цркве.

У сонди је констатовано укупно 18. гробова, од којих четири (гробови бр. 6, 8, 14 и 15) већим делом залазе у западни профил сонде тако да нису у целости откривени. Гроб означен бројем 18 није чишћен јер цео (осим лобање) залази у источни профил сонде (план 2).

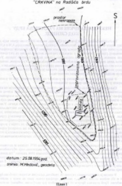
SITUACIJA R=1:500
"CRKVINA" na Radiščа brdu
prostor
nekropole
S
porušena crkva
ograda
datum : 25.08.1994.god.
snimio: M.Medović, geodeta
Шема 1

Опис гробова

Гроб 1. Скелет сасвим малог детета чије су кости очуване само у траговима. Скелет је био покривен даском која се очувала у траговима. Гробна рака је укопана на само 0,40 м, уз оријентацију И–З.

Гроб 2. Скелет детета положен директно на стену на дубини 0,40 м, а на 0,60 м удаљености од северног зида цркве. Скелет је положен на леђа, глава на потиљку, десна рука је незнатно савијена у лакту и шака положена на карлицу. Лева надлактица лоше очувана, подлактица недостаје. Ноге опружене и недостају стопала леве потколенице. Оријентација скелета И–З уз скретање главе према северу од 20°. Дужина скелета 0,56 м.

Гроб 3. Скелет одрасле особе покривен даском и оријентисан у правцу И–З. Скелет је положен на леђа, глава на потиљку и забачена уназад, руке савијене у лактовима и прекрштене на појасу, ноге опружене и паралелне. Дужина скелета 1,74 м.

Гроб 4. Скелет одрасле особе покривен са две даске које су постављене на две воде и које су добро очуване (дебљине око 8 цм). Оријентисан у правцу И–З уз скретање лобање према северу за 10°. Скелет је положен на леђа, глава на левом образу и доња вилица је дислоцирана и налазила се на доњем делу грудног коша, десна рука је прекрштена на стомаку док је лева поремећена као и цео грудни кош и карлица, ноге су опружене и паралелне. Дужина скелета 1,67 м. Са десне стране лобање су смештене кости скелета који је поремећен укопом гроба 4, а његовим укопом су оштећене и ноге још једног скелета који залази у западни профил сонде.

Скелет 5. Скелет одрасле особе покривен даском преко које су били изнад обрађивани сиги, оријентисан у праву И–З уз скретање лобање према југу за 14°. Скелет је положен на леђа, глава на потиљку, руке прекрштене на појасу, ноге опружене, односно део десне бутне кости док цела лева нога, као и десна потколеница, недостају. Дужина скелета 1,10 м.

Гроб 6. Слободно укопан скелет одрасле особе, са мањом каменом плочом испод главе, оријентисан у правцу И–З уз скретање лобање према југу за 20°. Скелет положен на леђа, глава на потиљку незнатно окренута према десном рамену, лева рука прекрштена на карлици, десна јако савијена у лакту и шака постављена на десно раме, ноге опружене и паралелне. Дужина скелета 1,71 м. Поред десног рамена смештене су кости скелета који је поремећен укопом гроба 6.

Гроб 7. Потколенице и део леве бутне кости скелета који залази у западни профил сонде. Гробна рака је укопана у стену. Кости скелета нису дигнуте. Дужина очуваног дела скелета 0,75 м.

Гроб 8. Делови лоше очуваног грудног коша скелета који је био положен на леђа. Од лобање је очувана само дислоцирана доња вилица. Дужина очуваног дела 0,30 м. Ни овај скелет није дигнут.

Гроб 9. Лоше очуван горњи део скелета слободно укопаног и положеног директно на стену, оријентације И–З уз скретање лобање према северу за 18°. Скелет је положен на леђа, глава недостаје као и десна надлактица, подлактице прекрштене на појасу. Ребра су поремећена а недостаје и доњи део скелета – карлица и ноге. Дужина очуваног дела скелета износи 0,43 м.

Гроб 10. Покојник сахрањен у сандуку у гробној раци која је укопана у стену, оријентисан у правцу И–З уз скретање главе према северу за 8°. Скелет је положен на леђа, глава недостаје, десна рука савијена у лакту и шака постављена испод браде, лева прекрштена на појасу, ноге опружене и паралелне. Дужина скелета 1,68 м. У карлици скелета нађен бронзани предмет сличан мањем дугмету.

Гроб 11. Скелет одрасле особе покривен даском која је добро очувана, дебљине око 8 цм. Поред ногу је постављена фрагментована камена плоча дим. 38 x 52 x [illegible] цм. Оријентација скелета је И–З уз скретање главе према југу за 28°. Скелет је положен на леђа, глава недостаје као и већа лева страна скелета осим потколенице, десна рука прекрштена на појасу, ноге опружене и лева потколеница незнатно поремећена. Дужина скелета је 1,55 м. Укопом гроба 11 оштећен је гроб 10, док је гроб 11 оштећен укопом гроба 12. Поред доњег дела, са горње стране даске којом је скелет покривен, налазили се фрагментовани лобања.

Гроб 12. Одрасла особа сахрањена у сандуку у гробној раки која је делимично укопана у здравицу, оријентације И–З уз скретање лобање према југу за 14°. Скелет положен на леђа, глава на десном образу, руке прекрштене на појасу, ноге опружене и паралелне. Дужина скелета 1,85 м. Својим укопом гроб 12 је пореметио гроб 10 као и још један гроб означен као гроб 12/а, од ког су очуване само потколенице. На основу очуваног дела скелета, исти је био оријентисан у правцу И–З уз скретање горњег дела према југу за 36°. Дужина очуваног дела скелета износи 0,60 м.

Гроб 13. Одрасла особа сахрањена у сандуку у гробној раци која је усечена у стену. Поред главе вертикално је постављен необрађени камен дим. 38 x 10 x 9 цм. Оријентација скелета је И–З уз скретање лобање према југу за 14°. Скелет је положен на леђа, глава на потиљку, руке прекрштене десна на карлици лева на појасу, ноге опружене и паралелне. Дужина скелета 1,60 м. У гробној раци, између скелета и стене, смештене су кости старијег поремећеног гроба.

На левој страни грудног коша, поред згоба руке, нађена су два довратна дугмета.

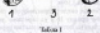

1 3 2

Табла I

Гроб 14. Очињене само ноге скелета који залази у западни профил сонде. Гроб је паралелан са гробом 12 и оријентисан у правцу И–З уз скретање западног дела према југу за 18°. Кости овог скелета су остале in situ. Дужина очуваног дела 0,69 м. Гроб је слободно укопан и скелет лежи на здравици.

Гроб 15. Очињене само ноге скелета који је слободно укопан и вероватно положен директно на стену. Остали део скелета залази у западни профил сонде. Код овог гроба се ради о костима ногу два скелета која леже, вероватно једне изнад других, уз оријентацију СЗ–ЈИ. Дужина очуваног дела скелета износи 0,77 м. Ни кости овог скелета нису дигнуте.

Гроб 16. Одрасла особа слободно укопана, гробна рака усечена у стену непосредно поред северног зида цркве и оријентисана у правцу И–З уз скретање главе према југу за 26°. Скелет положен на леђа, глава на потиљку с померении горњим делом према десном рамену, руке прекрштене на појасу, ноге опружене и паралелне и потколенице су оштећене укопом гроба 17. Дужина скелета 1,53 м.

Гроб 17. Добро очуван скелет покојника који је сахрањен у сандуку у гробној раци која је усечена у стену и оријентисана у правцу И–З уз скретање главе према југу за 12°. Скелет положен на леђа, глава на потиљку, руке прекрштене на појасу, ноге опружене и паралелне и незнатно повијене на десну страну. Дужина скелета

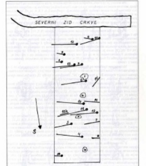

План 2

1,55 м. У гробној раци, између скелета и стене, сметене су кости старијег поремећеног гроба.

Гроб 18. У североисточном углу сонде, на дубини 1,30 м, лежало је на лобању преко које је очувана даска. С обзиром да цео скелет залази у источни профил сонде, то исти није чишћен.

На основу резултата добијених са истраженог дела некрополе на Радинића брду, могу се извести одређени закључци. Највећи број гробова је слободно укопан, без трагова било какве гробне конструкције (гробови 2, 6, 7, 8, 9, 14, 15, 16). Једино се у гробу 6 испод лобање налазила мања камена плоча. Ови гробови су углавном усечени у стену (7, 8, 16) или делимично укопани у здравицу (9, 14, 15), а дубина укопавања креће се од 0,71 до 0,96 м, изузимајући дечји гроб 2 који је укопан на само 0,40 м.

У три гроба покојници су били покривени даском (3, 5, 11), а за дечји гроб бр. 1 није утврђено да ли се ради о покривености покојника даском или је можда у питању сандук. Покојник у гробу 4 је био покривен са две борове даске које су постављене на две воде и које су добро очуване. У гробу 5 преко даске су били постављени комади обрађене стене. Четири покојника су сахрањена у сандуку (10, 12, 13, 17), како је, вероватно, био сахрањен и покојник у гробу 18 који није обрађен. Констатовано је и да су ови гробови дубље укопани, од 1 до 1,05 м, са изузетком гроба 17 чија је дубина 0,85 м, што је вероватно условљено укопавањем у стену.

Истражени гробови на Радинића брду су укопани по оријентацији И-З уз одређена одступања горњег дела скелета према северу или југу. Највеће одступање према северу износи 20° а према југу 26°. Покојник у гробу 15, судећи само према очуваним ногама, укопан је по оријентацији СЗ-ЈИ.

У свим обрађеним гробовима покојници су сахрањени у опруженом положају, односно полагани су на леђа са главом на западу. Лобања је услед засипања земљом померена на лево (гроб 4), десно (6, 12) или забачена уназад (гроб 3). У три гроба (9, 10, 11) лобања недостаје. Не би се могло рећи да су кости лобање у овим гробовима иструлиле или оштећене кад су остале кости добро очуване. Има се утисак да су покојници у овим гробовима сахрањени без главе. На дасци којом је био покривен покојник у гробу 11, поред карлице су нађени фрагменти лобање, али се не може рећи да ли исти припадају покојнику испод даске.

Када је у питању положај руку покојника, код свих су оне постављене према хришћанском начину сахрањивања. Код осам покојника (гробови 3, 4, 5, 9, 11, 12, 16, 17) руке су прекрштене на појасу, код два (2 и 13) десна рука је на карлици а лева на појасу. Код покојника у гробу 6 лева рука је на карлици а десна јако савијена и шака постављена на десно раме. Сличан положај руку је и код покојника у гробу 10, с тим што је шака десне руке испод браде, а лева рука је на појасу. Положај ногу код свих покојника је опружен и углавном паралелан.

У истраженом делу некрополе, поред гробова, евидентиране су и четири групе костију које представљају целе скелете који су поремећени и њихове кости скупљене на гомилу. Ове групе костију се нису могле везати за одређене гробове, чији их је укоп пореметио, за разлику од поремећених гробова чије су кости сложене поред новоукопаног (гробови 4, 6, 12, 13, 17). Запажено је да су кости поремећених гробова полагане поред главе и рамена новоукопаног покојника и искључиво са његове десне стране. Поред дислоцираних целих скелета, у целој сонди је било мноштво дислоцираних људских костију, већ од дубине 0,40 м.

Број гробних прилога на истраженом делу некрополе је готово занемарљив. У гробу 10, у карлици је нађен бронзани предмет сличан дугмету, непознате намене (Т. I, 3). У гробу бр. 13 су нађена два дугмета. Оба дугмета су лоптастог облика, састављена од две полукалоте и са петљом од танке жице. Веће дугме, пречника 1 цм, је урађено од сребра и на горњој полукалоти има мали кружни отвор (Т. I, 1). Мање дугме је пречника 0,85 цм и урађено је од бронзе (Т. I, 2). Истоветна или слична дугмад су налажена на неким истраживаним некрополама у Србији, као и

Гроб 2

Гроб 3

Гроб 4

Гроб 5

Гроб 6

Гроб 10

Гроб 11

Гроб 12

Гроб 13

Гроб 15

Гроб 16

Гроб 17

у непосредној близини наших локалитета: Петровој цркви, Трговишту, Латинској цркви, Глоговику, Непрелу.[3]

Овакав врста дугмади је најкарактеристичнија за српску ношњу друге половине XIV и почетка XV века.[4] Нема разлога да се и ова дугмад са наше некрополе не датују у исто време.

Датовање дугмади сведочи о коришћењу некрополе већ од друге половине XIV и почетка XV века. О сахрањивању на овој некрополи у XV веку сведочи и већ споменути стећак који је датован у то време.[5] Међутим, сахрањивање на овом локалитету је почело и раније о чему сведоче поремећени гробови. Како је гроб 13, у ком су нађена дугмад, својим укопом поремetио старији гроб, могло би се претпоставити да је старији гроб укопан почетком XIV века.

Кад је у питању време престанка коришћења некрополе на Радињића брду, тешко је рећи нешто поузданије. Може се само рећи да је прекино и након рушења цркве о чему сведоче комади сиге који су спољени преко дасака изнад покојника у гробу 5. С обзиром да није одређено време рушења цркве, то се ни овај гроб не може прецизније временски одредити, али се да претпоставити да је до његовог укопавања дошло најраније крајем XVII или почетком XVIII века.

Како је већ речено, црква на Радињића брду је подигнута у XVII веку и то на већ формираној некрополи. Наиме, јужни профил сонде је требало да покаже начин зидања спољашњег лица северног зида цркве. Констатовано је да то лице зида не постоји, с обзиром да је црква укопана у земљу и да има само унутрашње лице. Са спољашње стране постоји само један ред камена изнад нивоа терена који је конзервиран, а испод њега је још један ред већих камених плоча (могуће и надгробних) дебљине 20–30 цм. Испод ових плоча је природна стена (у западном делу профила) или растресита земља (у источном делу профила). Испод зида, у растреситој земљи, нађен је већи број дислоцираних људских костију које потичу од неког гроба који је поремећен изградњом цркве.

На крају да кажемо да величина сонде и број истражених гробова нису довољни за доношење коначне оцене о времену настанка и дужини коришћења једне доста велике некрополе каква је ова на Радињића брду. Остаје отворено и питање постојања старије сакралне грађевине о којој је у народу очувано предање. На постављање оваквог питања наводи чињеница да је у растреситој земљи, испод северног зида цркве, на релативној дубини од 0,75 м, нађен фрагмент обрађивање сиге који је ту доспео приликом копања темеља, а не након рушења цркве. На ту претпоставку упућује и чињеница да су комади обрађиване сиге налажени искључиво поред северног профила сонде, односно на удаљености од око 8 м од цркве, а не поред саме цркве. Уколико је уопште постојала, старију цркву би требало тражити нешто северније или северозападно од отворене сонде.

Напомене

1. Р. Стојић, [illegible], Нови Пазар, [illegible] 1980, 150–151.

2. С. [illegible], Д. Минић, Црквина на Радињића брду код Сјенице, [illegible] Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1976. до 1980. године, Рашка баштина 2, Краљево 1983, 392–393.

3. [illegible] Републике Србије. [illegible] Драгана Премовић-Алексић [illegible] Завода за заштиту споменика културе у Краљеву. [illegible] Нови Пазар, [illegible]

4. Д. Минић, [illegible] Трговиште код Новог Пазара, Новопазарски зборник 8/1984, 29; Д. Премовић-Алексић, [illegible] 10/1986, 94; [illegible] 12/1988, 51, Т III, 2.

5. М. Дробњаковић, [illegible] код Новог Пазара, Зборник радова Народног музеја VI, Београд 1970, 205.

6. Р. Стојић, нав. дело, 151.

Dragica Premović-Aleksić

THE CHURCH'S NECROPOLIS ON THE RADIŠIĆA HILL NEAR SJENICA

On the Radišića hill near Sjenica is finded remainder of one smaller church from XVII century. Parial church was explore and conserve in 1979 and in 1994 year has been explore just a part of necropolis. There was also explore the 18 tombs of which just two had some contribution, small iron buttons. On a base of the contribution and the tombstone, we can drawn conclusion that inner bury becomes on the begining of XIV century. The time of using this necropolis cannot be fin precise, but itis sure that it last until the XVIII century. The question of existence of older church on this locality is still open.

Translated by Jelena Premović

Јелена Ердељан
Филозофски факултет
Београд

УДК 929.5
Оригинални научни рад
Примљено 1. 10. 1994.

О СРПСКИМ НИШАНИМА НА СТАРИМ ГРОБЉИМА У ОКОЛИНИ НОВОГ ПАЗАРА

У археолошкој проспекцији и истраживањима шире области Старог Раса, на једном броју средњовековних некропола у околини Новог Пазара идентификовани су камени надгробни споменици у виду призматичних стубова завршених полулоптом, у науци уврштени у групу тзв. српских нишана. Уз друге хоризонталне и вертикалне типове надгробних споменика, у бројним варијантама облика и ликовне обраде, ови камени гробовни белези јављају се на гробљима низа од густо распоређених насеља српског живља у области Старог Раса чије се трајање може, често у континуитету, пратити од средине XIV до краја XVII века. Иако је известан број сачуваних примерака српских нишана публикован у оквиру објављених резултата систематских археолошких истраживања која на овом подручју трају већ више од две деценије, није пажња до сад посвећивана појави овог сасвим специфичног типа надгробног обележја.

На основу досадашњих истраживања може се закључити да се у области Старог Раса нишани као гробно обележје у највећем броју случајева јављају у оквиру троструких сепулкралних комплета. Овај особени вид надгробног обележја карактеристичан је управо за подручје Старог Раса и представља јединствену појаву у српској фунерарној уметности у доба турске власти. Обухвата хоризонталну надгробну плочу и вертикалне белеге пободене изнад главе и код ногу сахрањеног. Хоризонталне плоче, једноставних сепулкралних облика, различито су клесане и ликовно обликоване. Увид у данас познати материјал показује да оне у највећем броју случајева носе рељефну или урезану стилизовану представу људске фигуре или крста. Вертикални белези укључени у ансамбл, поред нишана, подразумевају још и крстове и плоче, а јављају се у више различитих комбинација: као пар плоча, пар крстова, крст и плоча и, коначно, као крст у пару са нишаном. Код свих очуваних примерака нишан је пободен са источне стране хоризонталне плоче, код ногу, насупрот крста који се диже са западне стране, изнад главе покојника.[1]

До сада је у области Раса, управо као саставни део оваквих гробних целина, највећи број српских нишана откривен на некрополама средњовековног Трговишта, смештеног на ушћу Себечевске реке у Рашку. Трострука надгробна обележја са нишанима била су заступљена на два локалитета овог насеља — некрополи Цркве 2 и оној уз Цркву 4. У археолошким истраживањима некрополе Цркве 2 на источном крају насеља, на локалитету Табачине, откривено је чак шеснаест комплета састављених од хоризонталне плоче са стилизованом антропоморфном представом у плитком рељефу, антропоморфног крста, такође уобличеног плиткорељефном антропоморфном крстоликом представом, и нишана (Табла I).[2] То је призматичан стуб од сивог андезитског туфа, четвороугаоног, квадратног, пресека, са четири кубична испуста на угловима тела стуба, непосредно испод полулоп-

тасто обликованог врха. Иако се нису очували у првобитној поставци, идентични комплети са нишанима исте форме постојали су и на некрополи уз Цркву 4 на западном крају насеља.[3] Судећи по великом броју сачуваних примерака и уједначености њиховог изгледа, троструки белези који уз хоризонталну плочу и антропоморфни крст укључују и нишан могли су бити признавани као типизирано гробно обележје становника Трговишта у једном сегменту живота овог насеља.

Нишани у оквиру троструких надгробних споменика као јединствених сепулкралних целина били су, очигледно, присутни и на гробљима околних насеља у залеђу Трговишта. У центру села Слатина, на локалитету Црквина, или Грчка црква, нађена је хоризонтална плоча са стилизованом антропоморфном представом у плитком рељефу којој је припадао усадник у виду антропоморфног крста и српски нишан. На истом локалитету откривено је и више дислоцираних фрагмената других нишана који су, највероватније, припадали сличним гробним комплетима. Својим обликом, материјалом и ликовном обрадом сви примерци српских нишана из Слатине у потпуности одговарају описаним надгробним споменицима ове врсте откривеним на Трговишту.[4]

Један од сигурно најбоље очуваних примерака троструког надгробног обележја које укључује и нишан евидентиран је на локалитету Грчко гробље у Балетићу, засеоку села Трнава смештеном на западним обронцима Голије, десет километара на северозапад од Новог Пазара. На овој некрополи, изузетној у читавој области по броју очуваних споменика и разноврсности заступљених типова, српски нишан јавља се у уобичајеној, већ описаној, комбинацији са хоризонталном плочом чија је горња површина украшена стилизованом антропоморфном представом клесаном у плитком рељефу и антропоморфним крстом који је и сам украшен рељефом веома сличне крстолике људске фигуре.[5] Овај примерак српског нишана из Балетића истоветан је по свим својствима, материјалу, облику и начину клесања, са нишанима са Трговишта (Табла II, 1).

Српски нишан исте форме, четвоространог стуба са полулоптастим завршетком, стајао је, у оквиру троструког гробног обележја, и на локалитету Црквина/Црквени у засеоку Избице у долини Избичке реке, лоцираном око четири километра источно од Новог Пазара.[6] Оба усадника овог комплета (чија је једноставна хоризонтална плоча са уклесаним крстом под забатом овде највероватније у секундарној употреби) данас су веома оштећена. Њихов првобитни изглед могуће је, ипак, реконструисати.

Сасвим изузетан облик нишана у оквиру типизираног сепулкралног ансамбла који укључује и хоризонталну плочу са стилизованом људском фигуром и антропоморфни крст, регистрован је на једном од старих гробаља у непосредној близини манастира Сопоћани. То је некропола смештена уз остатке црквине на Голадији, на размеђи села Грачана и Забуђа. Примерак са овог локалитета до сада је једини познати српски нишан са овог подручја са призматичним телом петостраног пресека (Табла II, 2).[7]

Иако је већина нишана нађених на простору Старог Раса уклопљена у трострука надгробна обележја као јединствене сепулкралне целине, на појединим локалитетима сачували су се и појединачни издвојени примерци.[8] Могуће је да су ови нишани били постављени као самостални надгробни споменици но, наравно, није искључена ни могућност да су други одговарајући елементи уобичајених гробних комплета временом нестали. Вековима дуга изложеност камених надгробних споменика атмосферилијама и људској непажњи у великом броју случајева веома отежава увид у првобитну заступљеност различитих типова гробних белега на старим гробљима широм овог подручја. Појединачни «слободни» нишани, по начину обликовања истоветни са онима откривеним на некрополама Трговишта, проналаже-

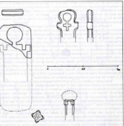

Табла I

ни су дислоцирани на некрополи уз цркву Св. Петра и Павла у селу Попе (петнаестак километара на северозапад од Новог Пазара у правцу Сјенице) и на локалитету Грчко гробље у Рогинама, засеоку села Себечево у близини Трговишта. Сроски нишан затечен дислоциран на локалитету Црквина у селу Козник на Рогозни издваја се својом скулпторалном обрадом из скупине до сада описаних гробних белега ове врсте. Уместо кубичног испуста, при врху призматичног стуба четвороугаоног пресека налази се жљеб на који се надовезује овоидно обликовани завршетак стуба. На његовом доњем ободу смештен је мањи испуст уоквирен са два плитко исклесана жљеба док једна од страница призматичног тела носи такође плитко урезан мотив крста (Табла II, 3).

Посебну подврсту међу српским нишанима откривеним у области Старог Раса чине они који у форми плоче опонашају облике стуба.[5] Иако су сачувани у веома малом броју, „плочасти" нишани понављају облике обе поменуте варијанте призматичних стубова. Такво гробни белег затечен дислоциран и положен на земљу на локалитету Грчко гробље у Бориновцу, засеоку села Тршева на Рогозни, петнаестак километара на југ од Новог Пазара, има контуру нишана са кубичним

искуствима испод заобљеног врха (Табла II, 4). Други очувани примерак плочастог нишана, откривен дислоциран на локалитету Латинско гробље у селу Долани, око три километра узводно од Трговишта, обликом највише подсећа на врсте стуба код кога се полукружна глава надовезује директно на усправно тело белега (Табла II, 5). Није нам познато да ли су и плочасти нишани били укључени у трострука надгробна обележја.

У проучавању српских нишана у области Старог Раса досадашња интересовања била су усмерена пре свега на овај надгробни споменик у облику призматичних стубова укључених у троструке надгробне ансамбле. Међутим, увид у ширу грађу везану за камене надгробне споменике са овог подручја у оквире наших разматрања уводи још један тип гробних белега који би, по својствима форме, могао бити уврштен у групу српских нишана. Реч је о једном броју усадника у виду вертикално пободених правоугаоних плоча са карактеристичним лучастим завршетком на горњој, у појединим случајевима степенасто мирисној, горњој ивици плоче. На бочним страницама неких примерака исклесани су цилиндрични сегменти правилног кружног пресека. Лице плоче може бити без икаквог украса но, у већини случајева, на овим усадницима се јавља уклесани мотив крста у различитим варијантама стилизације. Веома лепо клесане плоче ове врсте очувале су се на већ помињаним старим гробљима у Борикову (Табла III, 1-2) и Избицама (Табла III, 3) као и на другим некрополама широм области Раса.[10]

За разлику од бројних других типова камених надгробних споменика, српски нишани су једна од ретких врста чија је појава хронолошки поуздано утврђена. Резултати археолошких истраживања некрополе на локалитету Забачина средњовековног Трговишта пружају податке на основу којих се троструки надгробна обележја састављена од хоризонталне плоче са стилизованом антропоморфном представом, антропоморфног крста и стуболиког нишана датују у сам крај XV и почетак XVI века.[11] Иако је због сведености на понављању једном усвојених форми и опаженом архаичном ликовном изразу тешко утврдити горњу границу у хронологији израде ове врсте гробних белега, може се претпоставити да су они били присутни у репертоару фунерарне пластике овог подручја током читавог XVI века. У исти временски оквир свакако би требало сместити и тзв. плочасте нишане који понављају форму стубова док се подизање вертикалних плоча са полукружним завршетком може пратити и кроз XVII век.

Мишљење изнето у постојећој литератури да је појава усадника уопште везана за утицај исламске сепулкралне праксе,[12] иако претерано уопштено када је у питању подизање крстова, свакако је релевантно за разматрање појаве српских нишана. У корпусу камених надгробних споменика у области Старог Раса они сигурно представљају најизразитије примере преузимања турских фунерарних обичаја. Тиме се уклапају у уметничке токове XVI и XVII века у оквиру којих се у градитељству и архитектонској пластици овог подручја осећа знатан утицај исламских.[13]

С једне стране, српски нишани могу се посматрати као хришћански пандан турским надгробним споменицима. Међутим, у њиховом формирању учествује још један изузетно значајан елемент. Он је посебно јасно препознатљив код оних нишана који су укључени у трострука надгробна обележја. Наиме, њихово призматично тело завршено заобљеним врхом своди се у геометријској пројекцији на правоугаоник и крст и тако заправо понавља шематизовану антропоморфну представу која се као основни мотив ових сепулкралних целина јавља у плитком рељефу и на хоризонталној плочи и на антропоморфном крсту. Могло би се рећи да, на изузетан начин, са подизањем нишана, заправо усправљањем стилизованог људског обличја, развој антропоморфног мотива, иначе веома заступљеног у ре-

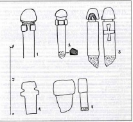

Табла II

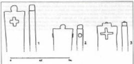

Табла III

репертоару украса камених надгробних споменика Старог Раса, на известан начин налази свој крајњи домет.[14] Тако се антропоморфни облик српских нишана може посматрати као израз архаичног народног односа према надгробном камену који и својим обликом замењује покојника.[15] Истовремено, прихватањем форми везаних за исламску функерарну уметност, нишани се уклапају у савремени токове уметничког стваралаштва у областима Старог Раса током XVI и XVII века. Свој архаичан и савремен одликује и само затворено српско средине из којих потичу наручиоци оваквих надгробних споменика. Иако уклопљени у систем турске управе, српски кнезови и примићури припадају заправо веома старим, предфеудалним, облицима родовског уређења које се, са падом српске државе и нестанком властеле, поново рађа међу српским живљем и не само у области Раса.

Напомене

1. Cf. J. Ердељан, [illegible] надгробних обележја у области Старог Раса. Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића XVI, Пријепоље 1996 (у штампи).

2. Cf. В. Јовановић, Археолошка истраживања [illegible] средњовековног Трговишта на лок. Табачине 1988. године, Новопазарски зборник 13, Нови Пазар 1989, 217-240, посебно 238.

3. Cf. Id., Извештај о археолошким истраживању [illegible] Цркве Св. Петра у 1996. години, НЗ 20 (1996), 167-186, посебно 165.

4. Cf. М. Поповић, Собичевац и Елезовац. Остаци средњовековних насеља, [illegible], НЗ 21 (1997), 23-38, посебно 25-29, сл. 8.

5. Cf. Д. Поповић, J. Ердељан, Старо гробље у [illegible]: резултати прелиминарних истраживања, НЗ 22 (1998), 75-98, посебно 85, табла VIII, 1-3.

6. Cf. J. Ердељан, op. cit.

7. Cf. М. Поповић, Околина манастира Сопоћани. Остаци средњовековних насеља, [illegible], НЗ 17 (1993), 7-26, посебно 16-27, сл. 8.

8. Cf. J. Ердељан, op. cit.

9. Грађа везана за овај тип надгробних споменика која до сада није публикована налази се у документацији аутора.

10. Грађа у документацији аутора.

11. Cf. В. Јовановић, Археолошка истраживања [illegible] средњовековног Трговишта на локалитету Табачина, НЗ 9 (1985), 223-230 посебно 226.

12. Cf. Ш. Бешлагић, Стећци — Култура и уметност, Сарајево 1982, 121, 125, 131, са старијом литературом.

13. Cf. Г. Стојић, [illegible]

14. О развоју антропоморфних мотива код Срба [illegible]

15. Cf. М. [illegible]

Jelena Erdeljan

ON THE SERBIAN NISHANS IN ANCIENT GRAVEYARDS IN THE SURROUNDINGS OF NOVI PAZAR

In the course of archaeological exploration carried out in the greater area of ancient Ras, a specific type of funerary monument has been registered on some of the old necropolies dating from the period between the XIV an the end of the XVII century. This type takes the form of an upright standing monolithic stone pillar (of a square cross-section) ending in and hemispherically shaped cap, often with four cubical protrusions directly beneath this rounded top. Gravestones of this kind are known to science as «Serbian nishans». In most cases they stand as parts of specific sepulchral ensembles, a unique phenomenon is Serbian funerary art of the period of Turkish rule, which, apart from them, include also a horizontal grave slab, decorated with a stylized antropomorphic representation in low relief, and an accompanying antropomorphic cross. Examples of such nishans have been found on two necropolies of Trgovište (by Church 2 and by Church 4), the village necropolis at Slatina in its vicinity, the old cemetery at Boleťide (northwest of Novi Pazar) and that of the village Izbice (east of Novi Pazar). A unique example of a Serbian nishan (standing as a part of a tripartite sepulchral monument) with a pentagonal cross-section has been found on the necropolis at Golubija, in the vicinity of the monastery of Sopoćani. There are cases of nishans found without the other accompanying elements of the mentioned funerary ensambles (the necropolies at Pope, Roginje and Kozník). This could, perhaps, indicate that they were used also as solitary grave marks although the corresponding slabs and crosses could, in these cases, have been destroyed in the course of time. The great majority of Serbian nishans in the area of Ras is free of any decoration. So far the only exception to the rule is that found on the village necropolis at Kozník, south of Novi Pazar, bearing an insised cross on one of the sides of its body. In the production of Serbian nishans, the contours of the free standing pillar seem to have been imitated in the form of vertical slabs — as exemplified by those found at Borikovac and Izbice. Another type of vertical slab, trapezoid in shape, topped by a sculpted spherical element and, in some cases, cylindrical segments on its lateral sides (Borikovac, Izbice and other necropolies of this region), could also, by virtue of its shape, correspond to the group of Serbian nishans. The nishans described so far date to the end of the XV and the XVI century, with the use of the vertical slabs continuing throughout the XVII century. On the one hand, the basic type of Serbian nishan found in the area of Ras — the pillar ending in a rounded top — could be regarded as the Christian counterpart of the Turkish funerary monument whose name it carries. On the other, however, a more in-depth analysis reveals that in its form we recognize the stylized antropomorphic representation which is the basic motif of the tripartite sepulchral sets within which these pillars stand. Its shape, thus, complies with the archaic concept of the gravestone as the substitue for the deceased while, at the same time, being contemporary in accepting certain Islamic influences present not only in the sculpting of tombstones but, rather, in the overall artistic production in the region of Ras during the XVI and XVII centuries.

Др Олга Зиројевић
Историјски институт САНУ

УДК 911.373 (497.11)«1571»
Оригинални научни рад
Примљено 1. 3. 1994.

НАСЕЉА НАХИЈЕ ТРГОВИШТЕ 1571. ГОДИНЕ

«Да би се добила грађа каква је нама од потребе, требало би прегледати и описати земљу с нарочитом пажњом на села, на њихове раздеобе и старину, на њихово постојање, имена и на њихова месна предања».[1]

Ове речи Стојана Новаковића изречене пре нешто више од једног столећа остају и даље, како је то недавно истакао Милош Благојевић, наша «прека потреба и неодложни задатак», који у пуној мери важи и за новопазарски крај будући да је «драматика нашег балканског простора и његове историјске непостојаности — сталних ратова и буна, сеоба, смена и прожимања становништва и културе мало (је) где тако очита као у повијесници новопазарског краја».[2]

Управо на овом простору, уз то, уцртале су се и међе османских административних јединица или, како то казује Евлија Челебија «варош Нови Пазар налази се на месту на коме се састају границе трију вилајета».[3]

Тако је и ова раздробљеност тла била разлог да, стицајем околности, одређена подручја буду више или мање истражена. Међу ова друга спада, нема сумње, и нахија Трговиште. Досад објављени турски пописи — Области Бранковића, Крајишта Иса-бега Исхаковића, уз друге[4] — бележе и нека села са подручја ове нахије. И то би, углавном, било све.

Опсег ове нахије и промене до којих је, током времена, долазило могуће је утврдити само уз помоћ релевантних турских извора, у овом случају значајних катастарских пописа (тзв. дефтера) ове нахије. Наш избор, опет стицајем околности, пада на опширни катастарски попис Призренског санџака из 1571. године.[5] На жалост, нисмо у могућности да га суочимо са онима из ранијег времена — користићемо се само подацима из сумарног пописа призренског санџака насталог после 1531. године[6] — а незгода је и у томе што нисмо могли да га снимимо у целини. Укратко, располажемо само пописом (садржајем) насеља која је, по обичају, означио сам писар, уз назначени приход од сваког насеља (укључујући мезре — селишта, и манастире).[7]

Другим речима, године 1571. нахију Трговиште сачињавали су: 142 села (од тога 9 пустих), 6 (односно 7) мезра и 3 манастира[8], уз само Трговиште које јој је, будући њено седиште, дало и своје име. У то време Призренски санџак чиниле су, уз Трговиште, и нахије Призрен, Бихор, Хоча и Ржани.

Саме границе ове нахије није лако поуздано утврдити из више разлога. Ту је, најпре, известан број неидентификованих насеља, па оних којих нема више са истим именом и, не на последњем месту, ова нахија, попут многих других, није представљала заокружену целину. Обухватала је ражањска села, штавичка, тзв. сенођанска, па жупска, сјеничка, себечевска, јошаничка, дежевска, бањска, као и она из Ибарског Колашина.

Јужну границу ове нахије обележавају села: Драга, Мојстир, Брњак, Црвуља, Стрмац (не рачунајући Осојане са подручја Кујавче), док се најсевернија налази село Бесова (уз Дежеву и Сутн).

Оригинални текст

Гро села ове нахије чинила су, значи, она на западу, северозападу и југозападу од Новог Пазара. Остала насеља налазила су се претежно као ексклаве унутар подручја других нахија.[9]

Иако сасвим фрагментарни, подаци којима засад располажемо убедљиво указују на значајне промене до којих је током времена долазило, па су тако нека села — Мојстир, Добриња, Кочарник — припадала, крајем XV века, Пољској нахији (да наведемо само тај пример).[10]

Пада у очи и да од свих села са подручја нахије Трговиште, а у попису заима и тимарника Зворничког санџака (из 1519. и 1533. године)[11] нема ниједног у попису који овде објављујемо. Одређен број села ове нахије — Г. и Д. Башча, Тра(г)бутовце, Драгово, Злослава, Засерче, Лимовица, Заклапи, Луковица, Лескова глава — припало је, око 1531. године, Штавији која се касније не помиње.[12]

Промена је било још, па се објављивање пописа насеља Трговиште нахије из 1571. године чини овде са жељом да се, бар донекле, немере границе знања о прошлости новопазарског краја.

Попис села тече овим редом и онако написано (у границама могућности) како је то чинио сам његов састављач, уз допуне из текста пописа и одговарајуће коментаре. Из техничких разлога изостали су редни бројеви којима је састављач обележавао насеља.

Рецимо још да је укупан приход од ове нахије, поменуте године, износио 290.954 акче.

ПОПИС СЕЛА НАХИЈЕ ТРГОВИШТЕ

Само Трговиште

Данас Пазариште, археолошко налазиште код Новог Пазара. Средњовековно Трговиште је настало на ушћу Себечевске реке у Рашку, крајем прве половине XIV века. Насеље је изграђено на раскршћу важних саобраћајница као средњовековни трг, па је и добило назив Трговиште. Према запису из Сопоћанског помесника, Трговиште је коначно запустело тек 1770. године.[13]

У турским пописима из XVI века, у попису Призренског санџака, нахија Трговиште се идентификује са Рожајем.[14] Није искључено да се један део садашњег Рожаја означавао као Трговиште и да је можда и нахија по том Трговишту добила име.[15]

Приход од Трговишта износио је 10.000.

Себечева

Истоимено село (Себечево) југозападно од Новог Пазара. На основу рекогносцирања и сондажних истраживања локалитета у овом селу, вероватно се зна да је насељено средином XIV века.[16]

Приход од Себечева износио је 13.300.

Велики[17] Корита

Предео и село Корита налази се источно од Бајиног Поља. Међутим, могуће је да је реч о данас ненасељеном локалитету Корита и атару села Грачани. На овом локалитету је утврђено постојање насеља које је настало крајем XIV или у првим деценијама XV века. У оквиру насеља је била подигнута и црква (у првој половини XV века) или је порушена већ у XVI веку.[18]

Приход од Великих Корита износио је 15.000.

Мали[17] Корита

Вероватно се ради о истом селу које је било подељено на два дела.[19]
Приход 2.500.

Нибој

Данас истоимено село (Нибоје) на Пештери, северозападно од Тутина. Бележи га и попис из 1455. године.[20]

Приход 8.000.

Суводол

То је данашње село Суви До на Пештери. Забележено је и у попису из 1455. године.[22]

Приход 8.000.

Засмрче

Данашње село Калача вероватно је носило назив Засмрче. Има трагова старијег становништва.[23]

Приход 7.000.

Доња Луковица

Данас постоји само једно село под овим именом. Налази се западно од Тутина. Има трагова старијег становништва.[24]

Приход 7.000.

Граљево

Село Граљево налази се нешто северније од Рожаја. И у њему је забележено старије становништво.[25]

Приход 6.000.

Закамење

Део села Коцељева, западно од Рожаја, назива се Закамење. У ранијем времену припадало је Штавици.[26]

Приход 3.400.

Велико[27] Тузиње

Данас истоимено село (Тузиње) на Пештери. Тузиње је село које се помиње и у попису сточног фонда из 1585. године и то као непутљивско Тузиње у нахији Загор која припада кади Трговиште.[28] Забележено је и у Сопоћанском поменику. Рекогносцирањем терена у Тузињу су констатоване две средњовековне некрополе, са остацима цркве на једној од њих, као и остаци једног утврђења које временски није опредељено.[29]

Приход од овог села износио је 6.500.

Мало[30] Тузиње

Вероватно се односи на део села Тузиња чији је приход 500.

Долови

Данас истоимено село у Штавици са траговима старијег становништва.[31] Забележено је и 1455. године.[32]

Приход 7.000.

Бојишине

Под овим именом данас не постоји ни једно село на територији коју је обухватала нахија Трговиште. Могуће је да се ради о селу Бесеву, северозападно

од Рожаја. Није искључено ни да је то село Бишање које се помиње у Сопоћанском поменику.[33]

Прихода 3.000.

Тврсквре

Данас под овим именом постоје два села на Пештери: Горње и Доње Тврскаре. Село се помиње и у попису из 1455. године.[34] На локалитету Туђевина су спорадично истраживани остаци утврђења из VI века.[35]

Приход 4.042.

Радетина

Данас источно село североисточно од Рожаја. Ранији назив Радетино. Старо је насеље.[36]

Приход 3.070.

Ломница

Ломница је село северозападно од Рожаја и дели се на Горњу и Доњу Ломницу. Постоје трагови старијег становништва.[37] У ранијем времену ово село је припадало Штавици.[38]

Приход 2.426.

(И)Злакање

Злакање је део села Ломнице.[39] И ово село је у ранијем времену припадало Штавици.[40]

Приход 1.631.

Лојач

Под овим именом се вероватно крије данашње село Леча на Рогозни, са остацима старијег насеља.[41]

Приход 3.085.

Чрепуља

Данас истоимено село у Ибарском Колашину. Доста је старо насеље.[42]

Приход 2.695.

Долње Бишање

Назив овог села се може читати и другачије с обзиром на то да нема дијакритичких тачака. Могуће је да је идентично са раније упоминим (1455) селом Бишањевом, односно Бишањем, тј. данашњим селом Бишање.[43]

Приход 1.729.

Други Бишање

Није сигурно да ли се ради о другом селу истог имена, или је реч о подели феудалног прихода истог села.

Приход 1.722.

(Из)латиновини

Златни Камен је село југоисточно од Новог Пазара. У њему су откривени остаци рановизантијског утврђења у оквиру којег се налазила и базилика.[44] Има и трагова рударења.[45]

Приход 853.

Мезра Гралчин

Мезра Гралчин је у попису лоцирана код поменутог села, тј. код Златног Камена. Могуће је да се овај податак односи на наведено, већ напуштено утврђење.[46]

Приход 200.

Цењел

Данашње село јужно од Златног Камена, у долини истоименог потока.

Приход 541.

Драге

Данас истоимено село у Штавици. Помиње се и у средњем веку[47], као и у попису из 1455. године, тада у нахији Клепостину.[48]

Приход 11.000.

Чрбово

На територији коју је покривала нахија Трговиште нема села са овим именом. Могуће је да се ради о селу Црвско на Пештери које се помиње и у попису из 1455. године.[49]

Приход 4.000.

Горња Луковрева

Село Луковрево налази се западно од Новог Пазара. У ранијем попису се помиње као Лука Црква.[50] У атару овог села, на локалитету Рељина градина откривени су остаци манастирског комплекса чија је црква посвећена св. Варвари. Црква је подигнута у првом деценијама XV века.[51]

Приход 5.000.

Доња Луковрева

Други део села Луковрева, о коме је већ било речи.

Приход 4.000.

Доња Башина

Под именом Башина се, вероватно крије назив села Бавчић, смештеног северно од Рожаја. За ово село се зна да је старо насеље.[52]

Приход 6.000.

Буковица

Истоимено село у рожајској општини. У њему има трагова старијег насеља.[53]

Приход 13.300.

Жрна

Није установљено село под овим називом. Могуће је да се ради о штавичком селу Жарче у којем има доста трагова ранијих насеља.[34]

Приход 9.000.

Пештере

Ово нахадашње село треба тражити негде на простору између Карајукића Бунара и села Угла.[35] На том простору је забележено и неколико археолошких локалитета, међу којима и непрепеле од цркава.[36] Данас постоји само истоимена висоравин.

Приход 9.500.

Годово

Данас је то село Годово у Штавици у којем има трагова старијег насеља.[37]

Приход 1.000.

Вучје

Највероватније се ради о данашњем селу Вучи, између Рожаја и Тутина. У селу има остатака старијег становништва.[38]

Приход 2.000.

Сутје

Име овог села може се читати и као Свитје. Данас нема села под овим именом на подручју које је обухватала нахија Трговиште. Данашње Судско село, северно од Новог Пазара, пре 1690. године носило је назив Сути.[39] Међутим, ово је доста удаљено од осталих села да би могло да се доведе у везу са селом Сутје из овог пописа.

Приход 4.000.

Расна

Данас је то пештерско село Расно. У овом селу су забележене две средњовековне непревале и једна црква.[40] Расно се помиње и у Сопоћанском поменику.

Приход 4.673.

Међугорје

Ради се о истоименом селу на планини Нинаји, северозападно од села Расна.

Приход 2.127.

Рожановић

То је данашње село Рожановићи на источном ободу Пештерског поља.

Приход 1.200.

(Ш)слатина

Данашње село Слатина, југозападно од средњовековног Трговишта. Истраживи остаци насеља, некропоље и црквине јасно указују да је ово село било насељено од средине XIV века. Старо становништво је напустило село крајем XVII.[61]

Приход 5.500.

Чрнча

Данас је то село Црнча, јужно од манастира Сопоћани. У овом селу су вршена истраживања праисторијских тумула у којима је сахрањивање вршено још у раном бронзаном добу. На локалитету Голаћ налажени су фрагменти керамике које припадају истом периоду.[62]

Приход 2.200.

Добриња(с)

То је данашње село Добриња, југоисточно од Тутина. Помиње се у средњем веку[63] и у попису из 1455. године.[64] У овом селу се, на локалитету Литине, непосредно изнад Ибра, налазе остаци утврђења које би могло да се датује у VI век.[65]

Приход 2.700.

(Ц)цветановић(ћ)

Највероватније се ради о пештерском селу Цетановићу. У овом селу су забележени остаци цркве са некрополом из каснијег средњег века.[66] Село се помиње и у Сопоћанском поменику.

Приход 4.000.

Бела Црква

Данас истоимено село (Бијела Црква), североисточно од Рожаја. У селу су забележени трагови старијег насеља.[67]

Приход 4.250.

Доврч

Истоимено село на источним обронцима пештерског поља.

Приход 1.740.

Горње Тлуђаци

Могуће је и другачије читање овог назива — Клуди (или слично) уз претпоставку да је преписивач погрешно ставио дијакритичке тачке. У овом селу имао је посед манастир Сопоћани.[68] Данас је село под овим именом непознато.

Приход 5.000.

Дубово

То је данашње село Дубово на северној периферији Тутина. Има трагова и старијег становништва.[69]

Приход 1.000.

Бућево

Данас непознато село (Бућево) на Пештери. Ово 1530. године ово село је припадало Беходеној нахији.[70] Помиње се и у Сопоћанском поменику. У XVI веку ово село има 20 домаћинстава која су морала да плаћају порез.[71] У Бућеву су забележена и два локалитета: једна некропола са капелом и некропола са остацима цркве у оквиру савременог гробља.[72]

Приход 10.000.

Мараш Дубрава

То је данашње село Мали Дубрава, североисточно од Рожаја. У селу има трагова старијег становништва.[73]

Приход 11.000.

Велики[74] Речица

Вероватно се ради о пештерском селу Кијевце које се у попису из 1585. године наводи као село Речица, другим именом Кијевце.[75]

Приход 5.400.

Дежева

Поред овог назива стоји ознака да се ради о метеху, тј. о искључивом насељу. Да ли се метох Дежева може довести у везу са данашњим селом Дежевом североисточно од Новог Пазара? Дежева је прилично удаљена од територије на којој се налазе остала села нахије Трговиште, а под називом Дежево село се помиње у изворима још од XII–XIII века.

Приход од Дежеве износио је 600.

Белица

Није убицирано село под овим називом. У селу Гњила постоји извор Белица.[76]

Приход од Белице износио је 4.300.

(И)тирдиниче

То је данашње село Тирдиниће, западно од Новог Пазара, на десној обали Људске реке.

Приход од Тирдиниће износио је 12.000.

Братјаковић(о)

Вероватно се односи на село Брађак које је смештено на источном ободу Пештерског поља. Ово село се раније звало Брђаковиће. Атару овог села припада и узвишење Тројан на којем се налази остаци утврђења које је подигнуто у античком периоду.[77]

Приход од овог села износио је 4.000.

Хрвотић

Није убицирано село под овим називом. Међутим, између пештерских села Камешнице и Цетановића, налази се предео под именом Врвотића, данас потпуно

насеобљем. Ту је евидентирана једна некропола са хоризонтално постављеним необрађеним каменим плочама, која би могла да се датира у XIV–XV век.[78] Мештани околних села причају и о остацима објеката на потесу Врановићи, али они нису евидентирани.

Приход од Врановићи износио је 5.000.

Мил

Не постоји село под овим именом. Постоји чесма Миљева вода у селу Беле Воде код Дуге Пољане и чесма Мил у селу Пожеги.[79] Можда је реч и о селу Милоје на Пештери које је забележено и у попису из 1455. године, под условом да му име није тачно уписано.[80]

Приход од села Мил износио је 3.800.

Рудница

Рудница је село северозападно од Тутина. У селу има трагова старијег становништва.[81]

Приход од села износио је 2.000.

Забрђани, друго име Куњова

Назив Забрђани нема дијакритичких тачака, па се може читати и другачије. Куњ је данас заселак Драгаљевац[82], а постоји и потес Куњовача у селу Косурићу.[83] Ово село је први пут уписано у дефтер, јер нарадљствовано имена које нема у «новим дефтера».

Приход од села износио је 200.

Чрешњи

Највероватније се ради о данашњем штавичком селу Црнча у ком има трагова старијег становништва.[84]

Приход од села износио је 6.250.

Манастир Трудјелани (Н)сакти Никола код села Осојана

Манастир св. Николе код села Осојана треба тражити у истоименском селу на месту Никољачи на којој је, по предању, била црква. У време првог турског пописа овде живи један калуђер.[85]

Приход од манастира износио је 250.

Шутјеновац

Села са овим именом данас нема. Могуће да се ради о Шутенову, данашњем предграђу Новог Пазара.

Приход од села износио је 2.700.

Доњи Тлу(в)дји

Ради се о делу већ наведеног села под називом Горњи Тлу(в)дји или Блуди. Како је већ речено, данас нема села под овим именом.

Приход 3.500.

Горња Бањевик

Како је село Доња Бањева идентификовано са рожајским селом Бањча, вероватно се и Горња Бањевица односи на исто село.[66]

Приход од села износио је 578.

Рожај

Село Рожај је данашњи град Рожаје, насеље које је дало своје име целој области. По предању главни део Рожаја био је у Сувом Пољу где постоје остаци црквице.[67]

Приход од села Рожај износио је 4.500.

Горња Луковица

Село Луковица се може идентификовати са истоименим селом западно од Тутина.

Приход од села износио је 5.000.

Дмитрова црква

Може се идентификовати са селом Митрова, у непосредној близини Тутина, које се раније називало Дмитрова. У овом селу су истраживани остаци манастирског комплекса које је настао у XIV, а страдао у пожару последњих деценија XVII века.[68]

Приход од села Дмитрова црква износио је 5.500.

Друга Дмитрова црква

Поред већ наведеног села Дмитрова или Митрова, постојало је и село Доња Дмитрова на подручју данашњег Тутина. Могуће да се назив Друга Дмитрова црква односи на то насеље у северу кое се налазио и истраживани манастирски комплекс, на локалитету Црквине око 1 км јужно од Тутина. Црква овог манастира подигнута је у првој половини XIV века.[69]

Приход 1.500.

Лесковa глава

Данас постоји село Лесковa на Пештери. На старијим картама носи назив Лесковa глава.

Приход од села износио је 3.100.

Мојстир друго име Бојетрад

Ово село би могло да се идентификује са данашњим насељем Батраге, северозападно од Мојстира.

Приход 3.000.

Драгиња

Или Драгања. Не постоји село под тим именом. Могуће да је идентично са данашњим селом Драгановић или, што је вероватније, са истоименим делом села

Трнаве.[90] Јавља се, такође, и топоним односно хидроним Драгиња у неколико села.[91]

Приход од села износио је 2.700.

Жупа

Данас истоимено село у Штавњи са траговима старијег становништва.[92]
Приход од села износио је 1.300.

Лопожна

Данас истоимено село западно од Тутина. Има трагова старијег становништва.[93]

Приход од села износио је 4.500.

Веље Поље

Данас истоимено село у Штавњи, југозападно од Тутина. Има трагова старијег становништва[94], а помиње се и у попису из 1455. године.[95]
Приход од села износио је 3.000.

Симерић

Данас истоимени (Симерићи) засеок штавичког села Добриње, са траговима старијег становништва.[96]
Приход од села износио је 1.500.

Осојани друго име Осланица

Данас је то село Осојане, јужно од Истока.
Приход 3.000.

Бездрина

Непознато је село под овим именом. Могуће је и другачије читање назива овог села.

Приход од Бездрина износио је 2.000.

Бобић

Највероватније је то данашње подгорско село Побиће. Мада ово име носи и један засеок Рибариће.[97]
Приход од Бобића износио је 1.000.

Бербатовци

Данас истоимено село на Пештери. Чини се да се бележи и 1455. године.[98]
Приход од села износио је 3.500.

(Ш)ипљани

Данас село Шипљани јужно од Тутина. Забележено је и у попису из 1455. године.[99]
Приход од села износио је 7.000.

Расеч

Назив села може да буде и Расовиц или слично. Није убицирано.

Приход од села износио је 7.000.

Сиш

Данас истоимено село југозападно од Тутина. О старини насеља сведочи и само име.[100] Забележено је и у попису из 1455. године.[101]

Приход од села износио је 3.000.

Мојстир

Село под овим именом већ је уписано или се односи на део који се зове Батраге. Ово помињање се вероватно односи на само Мојстир.

Приход од села износио је 1.200.

Црни Кров

То је данашње село Црнокрк, североисточно од Рожаја. Има трагова старијег становништва.[102] Помиње се и 1455. године.[103]

Приход од села износио је 6.000.

Детие

То је данашње село Дупане југозападно од Тутина. У селу има трагова старијег становништва.[104] Помиње се и у попису из 1455. године.[105]

Приход од села износио је 2.000.

Мала Течелова

Данас постоји само пашњерско село Течелово.

Приход од села износио је 4.300.

Кочарник

Данас истоимено насеље јужно од Тутина. Раније насеље било је на месту »Старог села« у подножју Голог брда.[106]

Приход од села износио је 3.500.

Мезра Свинца код села Суходола

Писано је без дијакритичких тачака. Да ли је идентично са данашњим селом Шипче? Највероватније јесте јер у попису стоји »код села Суходола и Лескове главе«. Први пут је уписано у дефтер.

Приход од мезре износио је 300.

Черавић

Вероватно је то Церовик на Рогозни, док села Лечс.[107]

Приход од села износио је 2.122.

Радуша

Данас истоимено село западно од Тутина. Има трагова старијег становништва.[108]

Приход од села износио је 2.183.

Друга Радуша

Данас постоји само једно село под овим именом, а о њем је већ било речи. Не треба сасвим искључити ни могућност погрешног приписа истог села.

Приход од друге Радуше износио је 700.

Каменица

Највероватније се ради о данашњем селу Каменици на Пештери. Ово село је некада било у поседу манастира Сопоћани.[109] У селу су забележени трагови старијег становништва.[110]

Приход од села износио је 4.300.

Велико Точилово

Вероватно се односи на пештерско село Точилово, о ком је већ било речи, чији је приход подељен.

Приход од Великог Точилова 7.000.

Пальево

Данас истоимено село (Пальево) североисточно од Тутина. Има трагова старијег становништва.[111] Било је у поседу манастира Сопоћани.[112] У селу се налази и пећинска црква, вероватно посвећена св. Николи, подигнута крајем XVI и почетком XVII века.[113]

Приход од села износио је 3.000.

Горња Рамоша

Данас постоји на Пештери само село Рамошево. Занимљиво је да се под истим именом бележи и у попису из 1531. године[114], као и на крају овог пописа. У овом селу је сондажно истражено једно утврђење, на локалитету Градина, које се датира у период од IV до VI века.[115]

Приход од села износио је 3.650.

Доња Рамоша

Односи се на део већ обрађеног села Рамошева на Пештери.

Приход од села износио је 850.

(И)сламовић

Село под овим именом није познато на територији коју је обухватала нахија Трговиште.

Приход од села износио је 2.000.

Врујце

Највероватније данашње село Врујце, раније заселак села Жуне.[116] Врујце је, међутим, и заселак села Добриње.[117] Не треба искључити ни другачије читање овог имена, као Врутак, јер свакако асоцира на изворе топле воде којих у овом подручју има доста.

Приход од села износио је 2.000.

Дулебе

Данас село Дулебе, јужно од Тутина. Судећи по имену веома је старо село.
Приход од села износио је 2.000.

Јеребиња

Данас истоимено пештерско село, северозападно од Тутина.
Приход од села износио је 1.400.

Боројевић

Данас постоји вис Боровник код села Ереснике (Рисник), Боровац је заселак Сувадола, а Боровик узвишење код села Војнића, Балетића и Косурића.[118] Додуше, постоји и село Боровиће северозападно од Рашке, али тешко да је могло припадати Трговишкој нахији. Треба још рећи да се ово име може читати и другачије.

Приход од села износио је 3.500.

Шарења Луса

Највероватније идентично са данашњим пештерским селом Шарење. Бележи га и попис из 1455. године.[119] У овом селу, на локалитету Градина откривени су остаци утврђења које временски припада VI веку.[120]

Приход од села износио је 2.600.

Крња Јела

То је данас истоимено село (Крња Јела) на североисточном ободу Пештерског поља.

Приход од села износио је 3.567.

Врбасић

Данас је то село Врбасиће, део села Мало Лукаре.
Приход од села износио је 1.500.

Подбил

Нема села под овим именом. Могуће да се ради о Подбијељу, селу на периферији Новог Пазара.

Приход од села износио је 1.000.

Горенци Грачани

Данас постоји само сопоћанско село Грачани. У овом селу, поред већ наведеног засеока Корита где се налазе остаци средњовековног насеља са црквом,

налази се и утврђење на Јужцу. Простор на Јужцу је коришћен од неолита, преко бронзаног и гвозденог доба. У старијем гвозденом добу ту се налазило градинско насеље, а у византијском периоду је саграђена нова тврђава. Током средњег века простор старе тврђаве коришћен је као некропола.[121]

Приход од села износио је 5.500.

Чарковиш

Уписана први пут и то као мезра. У нахијску «код села Балиновца». Данас је то истоимено нешлерско село.

Приход је износио 50.

Дала(з) Грачиш

Ради се о делу већ обрађеног села Грачишта.

Приход је износио 3.740.

Ходојевић

Данас заселак оближњег села Зеброво — Одојевић, раније Ходојевић.[122]

Приход од села износио је 1.100.

(Ш)тимља

Данас Гњиле село у Штимљи. Спомиње се у жичкој хрисовуљи.[123] Исто име носи и заселак Добриња код Тутина.[124]

Приход од села износио је 1.800.

Пружине

Данас истоимено нешлерско село (Пружинь).

Приход од села износио је 1.200.

Луке

Данас део у несколико села на овом подручју.[125]

Приход од села износио је 4.000.

Бабудовци

Данас Бабудовиће, село у Ибарском Колашину.[126]

Приход од села износио је 1.999.

Михаљић

Не знамо да ли се може идентификовати са данашњим Мијајлићем, засеоком села Дрена код Лепосавића.[127]

Приход од села износио је 1.080.

Војнова

Могуће да се ради о жупском селу Војниће.

Приход од села износио је 2.000.

Јошевик(ћ)

Да ли је то село Јошевик, северно од Косовске Митровице? Спомиње се и у светостефанској повељи као и у попису из 1455. године.[128]

Приход од села износио је 2.000.

Горанца

Данас Горанца, заселак села Мало Лукаре, југозападно од Новог Пазара.

Приход од села износио је 1.224.

Шевица

Данас истоимено село у долини Рашке, западно од Новог Пазара. Помиње се и у попису из 1455. године.[129]

Приход од села износио је 4.200.

Брњак

Данас истоимено село (Брњак) у Ибарском Колашину, значајно средњовековно средиште.[130]

Приход од села износио је 1.200.

Сковоњ са махалом Добрешевиће

Данас село Шевово код Баљеве, прилично удаљено од Добрешевине.

Приход је износио 6.000.

Вилавите

Данас истоимено село јужно од Баљеве.

Приход од села износио је 800.

Камсиница друге име Рибариће

Највероватније идентично са данашњим селом Рибариће у Ибарском Колашину. Нема остатака старих насеља.[131] Помиње се и 1455. године.[132] Топоним Камсиницу нисмо успели да нађемо.

Приход од села износио је 200.

Версна

Данас истоимено жупско село, западно од Новог Пазара.

Приход од села износио је 2.000.

Манастир Версна

Ради се о манастиру св. Варваре који је лоциран на међи данашњих села Версна и Лукоцрева. О манастиру је већ било речи код описа села Лукоцрева.

Приход од манастира износио је 500.

Петрушн

Мало је вероватно да је идентично са данашњим селом Петровом које бележи турски попис настао после 1530. године.[133]

Приход од села износио је 1.500.

Островица

Данас истоимено село северозападно од Тутина. У селу се налазе остаци утврђења на локалитету Заоступ, које потиче из VI века.[134]

Приход од села износио је 1.500.

Кальниk

Не постоји село под овим именом. Слично име носи једно брдо на Пештери (Каљево), затим постоји Каљави поток у селу Парадово, можда не треба искључити ни поток Мужевац код села Брусника, као ни топоним Блато, део села Паучина.[135] Уз ово село уписана је у повељу: «межа Драгобрадо код поменутог села». Ово накнадно село опустело је већ у другој половини XVI века.[136]

Приход од села износио је 1.600.

Долна Бакова

Данас постоји само дежевско село Бекова. Међутим, мало је вероватно да се село Бакова из нашег пописа може идентификовати са овим селом.

Приход од села износио је 900.

Долац

Највероватније се ради о данашњем селу Чашић Долац, југозападно од Новог Пазара.

Приход од села износио је 1.600.

Долнс Бобић

Нема дијакритичких тачака, па се може читати и друкчије. Да ли се може довести у везу са селом Побиће?

Приход од села износио је 1.400.

Тршва

Има неколико села под овим именом на ширем подручју око Новог Пазара. Можда је овде реч о селу југоисточно од овог града.

Приход од села износио је 2.300.

Тршебунс

У селу Злоглавељу код Рожаја неке породице презивају се Трапови, а постоји и мишљење да је један део овог села носио то име (податак добијен од Џуте Мушовића).

Приход од села износио је 1.000.

Доњан

Највероватније истоимено (Доњани) сењачко село. Помиње се и 1455. године.[157]

Приход од села износио је 3.800.

Бошњак

Село под овим насловом није убицирано.

Приход је износио 2.000.

Црвена

Идентично са данашњим истоименим селом Црнивом. Дели се на два дела, Вучетића и Гегића Црнива. Има доста трагова старијег становништва.[158] Помиње се и 1455. године као мезра.[159]

Приход од села износио је 1.500.

Црвена

Овде је очигледно реч о добијању прихода истог села.

Приход је износио 1.700.

(И)златаревиќ

На простору нахије Трговиште постоји неколико потеса који носе име Златаревина: Златаревина је део села Ибница, исто име носе и делови Луковрева и Шашина, потес у Себечеву. У попису још стоји: «у старом дефтеру овде су уписане две куће и две баштине. (Сада) су опустеле (и) узете су под тимар)».

Приход од села износио је 900.

(И)цветиљ

Данас село Цветље или Цвијетље, југоисточно од Новог Пазара, раније засеок села Лечи.[160]

Приход од села износио је 1.700.

Грижани

Данас постоји село Грижани северно од Бањске. Пре ће бити да се ради о рожајском селу Грижици са траговима старијег насеља.[161] У попису је назначено да је село пусто и: «у старом дефтеру насељени, сада се обрађују».

Приход 600.

(И)сифоновиќ

Село под овим именом није могуће идентификовати.

Приход од села износио је 300.

Прибојевиќ

Могуће и другачије читање. Да ли се може довести у везу са крајем Брњака – Прибојевс.[162] Село је пусто и «сада се обрађује».

Приход од села износио је 500.

Ђурђас

Ђурђас, Горњак или слично. Није га било могуће идентификовати. Село је пусто «раније насељено, узето под тапију».

Приход од села износио је 200.

Ујанче

Данас жупско село у долини истоименог потока, леве притоке Трнавске реке.[143] Раније је било заселак села Брђана.[144]

Приход од села износио је 1.000.

Гарда Бисова

Ради се о делу већ наведеног села, које није идентификовано. Приход од села износио је 500.

Забрђани

Највероватније идентично са данашњим сопочинским селом Забрђе.

Приход од села износио је 1.500.

Толици код села Ујанче

Један крај села Ујанче назива се Тоци (Това)[145], па ту треба тражити ово некадашње село. У попису: «пусто, раније насељено, сада се 4 баштине споља обрађују».

Приход од села износио је 500.

Клашевено

Да ли је то данашње жупско село Клашево код ушћа Раздељског потока у Расину. Помиње се у средњем веку.[146] Исто име носи и заселак Постење.[147]

Приход од села износио је 250.

Руски

Данас Руски, селиште села Г. Стрмна. Из даљег текста се види да је земљиште овог села обрађивано од стране становника Стрмна.[148] У попису: «раније је имало једну кућу, обрађују га, делимично, становници села (И)стравк».

Приход је износио 250.

Педел

Данас Педељ, заселак жупског села Осоје, са старим гробљем. Ту постоји и истоимени поток.[149]

Приход од села износио је 2.800.

Мала Речица

Данас Мала Река постоје у селу Моравиња, са остацима старијег насеља.[150] Исто име носи и река у ибарском селу Орљу, а Мали Поток је притока Бањске реке.[151] У попису: «раније је било пусто, и сада, па је дато под тапију».

Приход од села износио је 200.

Прековце Лоове — мезра

Данас се предео између Бубања, Првака и Гиљеве назива Прековце Лоове. У попису: «код села Белине (или Полине), постала је пашњак, користе је становници суседних села Г. и Д. Точилово, Рамошева, Братјанова, Белине, Сливовине, Храшотића, Међугорја, Храсна. Делимично се и обрађује.

Приход од ове мезре износио је 500.

Оховине

Данас су Оховине засеок жупског села Паралова.[12]

Приход од села износио је 300.

Нахије манје Трговиште, осим слободних

Највероватније је реч о слободним тимарима.

Приход 4.500.

Превлана

Највероватније је идентично са данашњим селом Превлак у Ибарском Колашину.[13] У попису: «(село) му није нађено ни име ни кнешка».

Напомене:

1. С. Мишковић, Село, СКЗ, Београд 1945, 95.
2. М. Милошевић, Из геополитике [illegible] зборник [illegible] 1/1989, 142.
3. [illegible]
4. [illegible]
5. [illegible]
6. [illegible]
7. [illegible]
8. [illegible]
9. [illegible]
10. [illegible] Е. Мушовић, Тутин, 27-28.
11. [illegible] 14, 51, 72, 115, 109, 120, 130, 124.
12. [illegible] № 92 [illegible].
13. М. [illegible], Стари град Рас, Београд 1987, 54, 61.
14. С. [illegible], Приштина 1988, 22-23.
15. [illegible]
16. М. [illegible] 13/1991, 13-21.
17. [illegible]
18. Г. [illegible] 14/1992, 37-45.
19. [illegible]
20. [illegible] 19.
21. [illegible] за 1455. годину, приредили: Х. Хаџибегић, А. Хандžић и Е. Камењашевић, Оријентални институт, Сарајево 1972, 6.
22. [illegible] 229-13.
23. М. [illegible] 19, САН, Београд 1960, 362-63.
24. [illegible]
25. [illegible]
26. [illegible] № 92.
27. [illegible]
28. Х. Хаџибегић, [illegible] из 1595. године, Историјски записи, година XXII, књига XXVI, 4, Титоград 1969, 593.

29. Д. Премовић-Алексић, Резултати археолошких рекогносцирања ... Сјенице, Зборник Сјенице I/1983, 48.
30. У турском тексту Selinik.
31. М. Луковић, нав. дело, 383.
32. Област Бранковића, 229.
33. Петровић, нав. дело, 132.
34. Исто, 3.
35. М. Милошевић, Ранохришћанско утврђење у [illegible], НП 7/1983, 29-37.
36. М. Луковић, нав. дело 365-66.
37. Исто, 174-75.
38. Призрен Nº 42.
39. М. Луковић, нав. дело, 375.
40. Призрен Nº 91.
41. Петровић, Рашка II.
42. М. Луковић, Зборник Колашин, Насеља и етничко становништво М, САН, Београд 1991, 139-48; Задужбине Косова, Призрен — Београд, Љубљана 1987, 348.
43. Област Бранковића, А. Б. Мушовић, Тутин 25.
44. В. Николајевић, Касноантичко утврђење на [illegible] код Новог Пазара, НП 14/1998, 7-18.
45. Петровић, Рашка II.
46. Види напомену 40.
47. Луковић, Рожаје и Штавица, 386-87.
48. Област Бранковића, 7.
49. Исто, 6.
50. Призрен Nº 43.
51. М. Поповић, [illegible] Градина код Новог Пазара, НП 12/1988, 141-145; НП 13/1989, 237-2[illegible].
52. Луковић, Рожаје и Штавица, 370-71.
53. Исто, 368-69.
54. Исто, 392.
55. Усмено саопштење [illegible].
56. Д. Премовић-Алексић, нав. дело, 51-53.
57. Луковић, Рожаје и Штавица, 362-65.
58. Исто, 136, 33.
59. Петровић, Рашка II.
60. Д. Премовић-Алексић, нав. дело, 47-48.
61. М. Поповић, Собичево и Сантова, 32, 34.
62. З. Лековић, Налазишта у бронзаном и гвозденом добу, Старинар XXXIII/1984, Београд 1985, 9-13.
63. Луковић, Рожаје и Штавица, 393.
64. Ж. Шобајић, [illegible] из 1431. године, [illegible] у Сарајеву, Сарајево 1964, 16, нап. 32.
65. М. Милошевић, Ранохришћанска утврђења на Тупом брду и [illegible], НП 9/1998, 1[illegible]
66. Д. Премовић-Алексић, нав. дело, 96.
67. Луковић, Рожаје и Штавица, 396-97.
68. О. Зиројевић, [illegible], Историјски часопис XXXVIII, Београд 1991, 236, нап. 7.
69. Луковић, Рожаје и Штавица, 398.
70. Призрен Nº 92.
71. Б. Хаџибегић, нав. дело, 193.
72. Д. Премовић-Алексић, нав. дело 20-22.
73. Луковић, Рожаје и Штавица, 174-75.
74. У турском тексту [illegible].
75. Б. Хаџибегић, нав. дело, 194.
76. Луковић, Рожаје и Штавица, 398.
77. В. Николајевић, Античко утврђење на [illegible], НП 10/1988, 1-13.
78. Д. Премовић-Алексић, нав. дело, 95.
79. Петровић, Рашка II.
80. Област Бранковића, 13-14.
81. Луковић, Рожаје и Штавица, 385-86.
82. Петровић, Рашка II.
83. М. Поповић, нав. дело, 365.
84. Луковић, Рожаје и Штавица, 394-95.
85. О. Зиројевић, Цркве и манастири у Призренском санџаку, Косовско-метохијски зборник 1, Београд 1990, 137.
86. Види напомену 32.
87. Луковић, Рожај и Штавица, 314-85.
88. М. Поповић, Остаци ранохришћанске [illegible] у Метрови код Тутина, НП 4/1982, 22-35.
89. М. Поповић, Црквина у Тутину, НП 5/1979, 13-19.
90. Петровић, Рашка II.
91. Исто, 39, 42, 289-91.
92. Луковић, Рожаје и Штавица, 392-95.
93. Исто, 391-95.
94. Исто, 387-88.
95. Област Бранковића, 8.
96. Луковић, Рожаје и Штавица, 395.
97. Луковић, Зборник Колашин, 154.
98. Област Бранковића, 111-12; нап. 86.
99. Исто, 7.
100. Луковић, Рожаје и Штавица, 392.
101. Област Бранковића, 15-16.
102. Луковић, Рожаје и Штавица, 367-68.
103. Област Бранковића, 16-17.
104. Луковић, Рожаје и Штавица, 383-84.

105. Област Бранковића, 36.
106. Лутовац, Ровине и Штимље, 348-49.
107. Попис становништва 1931. године, књига XIII, Становништво и домаћинства, Савезни завод за статистику, Београд 1970, 11.
108. Лутовац, Ровине и Штимље, 364-65.
109. Г. Томовић, Словенски топоними ..., Историјски часопис XXXIV, Београд 1987, 16-33.
110. Д. Пулаховић-Алексић, нав. дело, 41.
111. Лутовац, Ровине и Штимље, 399-400.
112. О. Зиројевић, Турска војска, 236.
113. Г. Милошевић, ..., ЗЦ 1 (1982), 52-48.
114. Призрен N° 92.
115. В. Николајевић, Касноантичко утврђење у Равништу, ЗЦ 1 (1987), 5-13.
116. Лутовац, Ровине и Штимље, 302.
117. М. Вујовић, Речник места у ослобођеној области Старе Србије, Београд 1914, 125.
118. М. Николајевић, нав. дело, 340, 342, ...
119. Х. Шабановић, Крајиште, 35, нап. 73.
120. М. Милошевић, Касноантичко утврђење у Островици и Мирковцима код Гутина, ЗЦ 4 (1982), 126-138.
121. М. Поповић, ..., ЗЦ 13 (1993), 7-26.
122. Петровић, Расина, II.
123. Лутовац, Ровине и Штимље, 294.
124. Попис становништва, 11.
125. Лутовац, Ровине и Штимље, 347, 352, 384, 389.
126. Лутовац, Ибарски Колашин, 148.
127. Вујовић, Речник места, 123.
128. Х. Шабановић, Крајиште 31, нап. 41, такође Задужбине Косова, 453.
129. Област Бранковића, 3.
130. Лутовац, Ибарски Колашин, 153-54; Задужбине Косова, 404-405.
131. Лутовац, Ибарски Колашин, 97-98.
132. Област Бранковића, 23.
133. Призрен N° 92.
134. М. Милошевић, Касноантичко утврђење у Островици и Мирковцима код Гутина, ЗЦ 4/1982, 131-135.
135. Лутовац, Ровине и Штимље, 369.
136. Област Бранковића, 145, нап. 138.
137. Исто, 11.
138. Лутовац, Ровине и Штимље, 393.
139. Шабановић, Крајиште 46, нап. 78.
140. Попис становништва, 11.
141. Лутовац, Ровине и Штимље, 369-70.
142. Лутовац, Ибарски Колашин, 176.
143. Петровић, Расина, II.
144. Попис становништва, 11.
145. Петровић, Расина, II.
146. Петровић, Расина, I, 70-71.
147. Попис становништва, 10.
148. Лутовац, Ибарски Колашин, 127-28; Задужбине Косова, 427.
149. Петровић, Расина, II.
150. Исто.
151. Лутовац, Ибарски Колашин, 94, 77.
152. Вујовић, Речник места, 122.
153. Лутовац, Ибарски Колашин, 140-41.

Dr Olga Zirojević

THE DISTRICTS SETTLMENTOF TRGOVIŠTE 1571 YEAR

From the begining Turkish was done habitually register of area which was in their empire: settlements, people and special of material situation because they had to fix income tax. The same was with the register of the district of Trgovište in 1571 year. In that time was registered the 142 settlement from which the bigest part began to the regions of Rožaje, Tutin and Novi Pazar. All of that villdges was fixed, and the district of Trgovište was the member of Prizren's sandžak.

Translated by Jelena Premović

Др Богумил Храбак
Филозофски факултет
Нови Сад

УДК 949.71
Оригинални научни рад
Примљено 1. 2. 1994.

НОВИ ПАЗАР И ДЕЈСТВА ЈУЖНИХ СУСЕДА У САНЏАКУ 1600–1800.

Области бившег Новопазарског санџака представљали су у време османлијске владавине типично транзитно-трговачку регију, важну због везе царства са Босном и Херцеговином, чија офанзивна функција према западном хришћанском свету није престала са XVI веком. Преко Санџака водила је и важна трговачка артерија звана Дубровачки друм, којим су се кретали каравани са богатим теретима.[1] С јужне стране Санџака налазила су се Брда, са сточарским живљем, лако покретљивим које није тешко улазило у пљачке и оружане обрачуне као и пренапучено аграрно Косово, које је за своју превисоку стопу наталитета тражило нове просторе. Такво суседство је стално задавало бриге и властима и становништву Санџака, посебно у XVIII столећу, кад је ослабљеност централне државне власти и друштво ушло у отворено стање отимања од закона. Из поменутих разлога такво суседство је интересантно и за историјску науку.

Конкретно искоришћавање односа према јужном суседству дошло је до изражаја 1609. године. Средином децембра босански беглербег (под чијом се јурисдикцијом налазио и Санџак) кренуо је из Бањалуке са 2.000 бораца према Новом Пазару, где се очекивао долазак једног паше са седам санџак-бегова, а и у Албанији је сакупљена велика војска. Према плану, босански намесник требало је да продужи за Плав[2] и тако раздвоји Клименте од осталих племена Брда. И наредне године ваљало је стегнути обруч око Брда и Климената, јер су племена отказала послушност властима и била су спремна да признају шпанског краља за свог господара; пред турском војном силом нека племена су била готова да се врате у покорност, али не моћни Клименти. Војска која је имала да интервенише опет се сабирала у великом гарнизону Новог Пазара.[3]

После неколико година агитације шпанских повереника и обавештајаца дуго времена владао је мир на јужним међама Санџака. Нема потребних вести о већим покретима ни за време дуготрајног кандијског рата (1645–1669). Ипак, постоји један недатирани турски акт (из 1648. или 1675) — извештај мухафиза Херцеговине Мустафе Порти да су побуњени Арбанаси и други живаљ подстакнути из млетачког Котора продрли до Пљеваља, Бијелог Поља, Пријепоља и Новог Пазара, да су пљачкали муслимане али и рају и у самим градовима, због чега се народно становништво разбегло; извештач је предложио да неферима, тврђава на том простору, више не одваја тимарима на име плате, јер су раније плате нередовно стизале а намириване су из прихода кадилука Пећи и ресми-филурије Трговишта.[4] Тек у морејском рату (1684–99) јужни суседи Санџака су се енергичније огласили. Пошто се већ на самом почетку непријатељстава видело да Нови Пазар може бити угрожен, још у пролеће 1684. султан је наредио тројици бегова (Скадра, Дукађина и Пећи) да својим одредима чувају град, пошто је био раширен глас да су Млечани у дослуху са Брђанима, Климентима и Црном Гором одлучили да угрозе бок Цар-

ства са стране Једрена, па да поправи тврђаву у Гусињу и да из ње делују и према Новом Пазару.[5] Било је случајева деморализације санџачких Муслимана, па је један Пријепољац, Мустафа ефендија Мехмед, који је провео годину дана на угарском ратишту, пребегао у Котор и изразио готовост да прими хришћанство, видећи победе оружја хришћанских држава.[6] Убрзо наредне године верско-национална конфронтација пренела се на санџачко становништво. Спреовлашени су уништили једно муслиманско село. Уследила је одмазда, коју су спроводили одреди Арбанаса из Колашина, Рожаја, Плава и Бијелог Поља.[7] Османлијски провидур Рашид записао је да је Махмуд-паша Беголи из Пећи побио рају око Хисарџика и Милешева, а Сијавуш-бег из Бихора да је ударио на нахију Комарана, те из тамошњих села је извукао много жена и деце које је водио као робље.[8] Турци нису ни у Новом Пазару реаговали на потпуну истрагу Турака у Црној Гори, која се према Илариону Руварцу догодила 1687. а према другим историчарима 1702., 1707. или 1709. године.[9] Године 1700. без везе с истрагом, преселио се део Климената, из Гусиња, на пештерску висораван код Сјенице и Новог Пазара.[10]

Ради обезбеђења од племена са јужне стране, Турци су почели утврђивати Пљевља као војно средиште. Године 1708. је у тај центар довео собом и заповедника тврђаве Клобука (према Рисну), кад се побунио.[11] Године 1728. забележена је једна интересантна интервенција и надлежност Новога Пазара у заштитној сфери улцињских гусара. Млетачки вицеконзул из Драча, наиме, известио је которског ванредног провидура Болицу да је од људи из Улциња којима се може веровати сазнао да је познатом гусару Бегу напустила дружина, да је морао да поврати гасту која му је била позајмљена, да је био присиљен да пусти на слободу два задржана Улцињанина, и то све по наређењу новопазарског муселима. Арслан-паша, главни Бегов саучесник и јатак, страховао је за своју главу, те је желео да са новим тартаном отплови у северну Африку, у Барбарију (Тунис).[12] Три године касније у Новом Пазару је сакупљена војска којој би, према султановом ферману, заповедао Мехмед Пашић. Сердар Рисна Петар В. Тушовић с тим у вези отишао је у Херцег-Нови да тамо сазна да ли се војска спрема да крене на југу, где би Рисан био први на удару.[13]

У наредном аустро-турском рату, крајем августа 1737, кад је цесарска војска ушла у Нови Пазар, српски патријарх је са 3.000 Брђана стигао пред град (25. августа); њима је запао испражњену, јер су Аустријанци само дан раније напустили Нови Пазар. Турци су тада лако расправили устанике, слабо наоружане и незичне правом војевању сепарација, деморалисане повлачењем солдата бечког цара. У насталом метежу Кучи и Васојевићи су опљачкали и попалили муслимански Бихор.[14] Бивши скадарски заповедник Абдул-паша, који се налазио (јануара 1748) на дужности команданта у Бијелом Пољу, послао је преко млетачког потконзула у Драчу писмо генералном провидуру у Задар.[15] Премештај скадарског заповедника за гарнизонара у Бијело Поље сведочи да је то мало место имало значајан ранг у турској војној хијерархији.

Крајем љета 1751. Црногорци су продрли према Пљевљима и пљачкали. Дубровачки посланик који се задесио у Пљевљима јавио је свом пријатељу у завичајном граду да број упадача није био велики као ни угрожени плен. У Пљевљима је ипак решено да се предузму енергичне мере да се обезбеди сигурност гарнизона и путовање на другу.[16] Те мере нису биле успешне, јер је на путу за Дубровник преко Пљеваља убијен (јуна 1756) од Црногораца дубровачки капелан из Новог Пазара, и то у месту Комарнику.[17] Црногорци су угрожавали уобичајену трасу пута, те је дубровачка влада издала наређење својим људима да путују заобилазном рутом. Ванредни провидур у Котору јавио је и 2. октобра 1752. Задру да је убијен на повратку из Новог Пазара дубровачки капелан из тога места.[18] Новопазарци су

убирали неке користи из регија на својој јужној страни, то ту нису били равнодушни. Трговци из Новога Пазара, Пријепоља и суседних места стоку коју би куповали договорили су на продају на пашњак племена Дробњака (звани «Зета»); кријумчари околних села давали су за пашњак осим усева на име ујура и плаћали су салариjу и друге «гоште», а трговци никоме ништа нису давали (1752).[19]

Црногорци су и даље били проблем за Санџак, те су децембра 1756. предузети кораци за поход против Црне Горе, у коме је, поред Скадрана, требало да учествују и трупе босанског беглербега и новопазарска војска. Наредбу за ту акцију издао је сам султан.[20] Месеца марта 1758. султанов ферман упућен је у Подгорицу, Спуж и Жабљак, као и у Цеклину и Зету, да се Црна Гора са својим ближим суседством преда у надлежност босанског везира. Један од разлога налазио се у томе што Црногорци нису редовно плаћали данак док су се налазили у компетенцији скадарског паше. Стога је овај у последњи час писао цетињском владици да се одлучи, да Црногорци плате харач, како се не би излагали незгодама ако им удаљени Травник постане надлежан.[21] У новом распореду је свакако Нови Пазар добио веће ингеренције у односу на Црну Гору.

Деоница друма од Пљеваља до дубровачких међа је и даље била несигурна и за људе из самог Санџака. Приликом напада Кремљана и Црногораца на Турке у Никшићу (априла 1765) страдао је на путу за Никшић Мехмед-ефендија из Пљеваља, и то код места Дољани (у близини Невесиња); чим се о томе чуло, на лице места дојурио је Наим паша са херцеговачком браничима.[22] Године 1772. у кадилуцима Пријепоља, Пљеваља и Бијелог Поља почињена су убиства, те су кадије у Пљевљима и Церници и мухафиз сеничке тврђаве Сулејман добили посебне налоге у рашчишћавању тих злочина.[23] Колашин је тада био право змијско гнездо, где су највећи разбојници били досељени Арбанаси, добро међу собом повезани рођачким и другим везама. Мутеселим Босне заповедио је кадијама и њиховим наибима у Пријепољу, Пљевљима, Старом Влаху, Комаранима и Бихору да на основу четири представника Врховне власти предузме мере да се злочинци похватају а сиротиња ослободи напасти; мутеселим је дозволио могућност да се међу војницима поменутих кадилука прикривају разбојници или да такве примају и заштићују. Једна колашинска потера, настањена и у колашинској цитадели, проширила је своја недела и на суседне кадилуке, до Бијелог Поља и Пљеваља, особито кленских нахију Врањска. Четворица браће, по свој прилици Арбанаси, вршили су и завели крвав терор (1777) и у касаби Бијелом Пољу и околним селима.[24] Виновници преступног понашања у пријепољском кадилуку (1780) били су неки арбанашки досељеници који су ушли у колашинску тврђаву. Слично је било и у рожајском крају, где је 30 пустахија под вођством неког Мехмеда Косовалије и још неких прекинуло саобраћај на путевима Бихора и Старог Влаха.[25]

Почев од 1784. године настали су спорови око Пријепоља између босанског и скадарског паше. Те околности су саопштили дубровачком поморском капетану и обавештају Вицентију Волантију трговцу из Бијелог Поља који су сваке године долазили у Дубровник са товарима вуне. Предмет размирица била је јурисдикција над поменутом варошицом. Пријепоље је без икакве сумње дотад било укључено у босански ејалет и преко њега се морало проћи да би се стигло у Босну. То трајање наносило је штете касаби, која је при доласку често смењиваних босанских намесника морала да приређује свечани дочек, за што је требало прикупити знатнија средства. Скадарски паша је знао за ту невољу Пријепољаца, те је одлучио да игра на ту карту; он је објавио да ће спречити пролазак босанског везира, како би поштедео Пријепољце од непотребних трошкова. Тиме је мислио да мирне грађане привуче на своју страну и да им измамени представку Порти да мењају јурисдикцију. Скадарски паша је у исто време тежио да заузме утврђење Кориениће, како би стекао

сигурну основицу за упади на дубровачку територију и плачке, ако не би и сам тарам Дубровник посео.[26] Због таквих узурпација и освојачких амбиција Махмуд Бушатлија, господар Скадра, био је осуђен на смрт. Султан је маја 1786. упутио румелијском беглербегу и капудан-паши своје хатишерифе да од њих очекује да му поднесу главу одметника Махмуда, с тим да у борби против њега могу употребити све копнене и поморске снаге; ако би Арбанаси упали у крајеве суседне Новом Пазару, ваљало је покренути и босанске трупе, и то посебно зато што се надлежни много поуздавао у Исмаил-пашу, храброг човека који је по свом доласку у Босну завео ред. Босанци, међутим, нису хтели ући у рат са Арбанасима. Како се они нису покретали, хваљени босански беглербег је био смењен. Његов наследник постао је Мурад-паша, који је дотад служио у Анадолији, и крајем маја налазио се на путу, на три дана путовања од Новог Пазара.[27] Марта 1786. Мостарци су се изјаснили против Махмуд-паше Бушатлије, и то приликом позивања босанских ајана да мобилишу сарајевске и мостарске крајишнике против скадарског одметника, обећавајући смањивање харача и укидање харачких карата за дечаке испод 16 и старије преко 70 година.[28] У току те 1786. године Бушатлија се коначно помолио да прошири своју власт и над градовима и паланкама који нису припадали његовом пашалуку. На удару је најпре био Санџак, где је Махмуд-паша већ дуже времена. Његов човек Хасан-бег из Подгорице са наоружаном пратњом појавио се у Пријепољу, Сјеницу и Нову Варош, те је у Махмутово име загосподарио тим варошицама и њиховом околином. Босански намесник је одмах упутио три своја алајбега са 300 бораца који су протерали намесника Хасан-бега.[29] Тако се почело остваривати, али без потребне снаге, Бушатлијин сан о овладавању целим Балканом.

Према Санџаку су се покретале и црногорске масе. Калуђер Василије Петровић писао је крајем октобра 1787. године генералном провидуру у Задру да се његов народ налази у изузетно тешком положају због глади, те тражи да му се доделе земљишта за насељавање око Бијелог Поља и даље према Босни. Калуђер Василије је одговарао народу од себе.[30] Те године су румелијски и босански валија покренули поход против Махмуда Бушатлије, али је он 6. и 19. октобра одбранио опседнути Скадар.[31] У тој операцији су без икакве сумње учествовали и Санџаклије, али се нарочито не помињу у жалбеним актима. Према вестима 1790. Кучи су напали Бијело Поље, вероватно да би координирали операцијама Аустријанаца.[32]

Од почетка 1790. године Махмуд-паша Бушатлија сакупљао је људе и храну за поход на Нови Пазар. Средином јула те године кренуо је са 1.000 пратилаца и без отпора ушао у Нови Пазар. Причало се да ће ускоро за њим доћи појачање од око 10.000 војника. Махмуд-паша је, иначе, ширио разне вести, против и хуштрања вало.[33] Јула исте године Бушатлија је у Новом Пазару држао 5-6.000 људи, спремајући се за наступ на, од Аустријанаца угрожени Београд, надајући се да ће успут сакупити до 20.000 незадовољника. У исто време паша из Травника, његов присталица, са 3-4.000 бораца налазио се у Пљевљима, на освајачком походу према Бањалуци, такође сакупљајући успут политичке отпаднике. Такви плански па и редовно функционисање отимање власти сукобљали су се са расположењем и настојањима хришћанског становништва, онако одметнута од закона и узурпација. Кад су, примера, Турци пресели у Дробњако да сакупе дражавни порез, племеници су их протерали и опалили своје платне налоге.[34] На двомесечном саветовању везира изнесени су многобројни аргументи који су Махмуд-пашу Бушатлију оптуживали, поред осталог, због похода на Црну Гору, Босну и Херцеговину, на Нови Пазар и Приштину, за присвајање угледних личности у суседству скадарског пашалука на његове порочне политичке замисли. Његова дејства изазвала су анархију и погоршање ситуације у и иначе реметеном Османлијском царству; везири су тражили од румелијског валије Ибу-Бекир-Паше издавање илама (одлуке) о наступу про-

тих скадарског одметника. Ебу-Бекир је хитно саопштио својим бимбашама пријатељског краја и саопштио им је султанову вољу, то им налажио како да изведу конкретна задужења.[38]

Санџачки гарнизони имали су посла са «ђужњацима» и последње године обухватио разбојства. Пљеваљски мутеселим Сеиан паша се, важно, мушки одупро Сергу, који хајдучких пореза из реда колашинске санџије.[39]

Новопазарци и остале Санџаклије имали су у току поменута два столећа недаћа и са северне стране, од наступа аустријских војски у аустријско-турским ратовима, кад су Бечарско трупе увек видисале на важни нејни центар у Новом Пазару. То су, ипак, биле кампањске акције које нису дуго трајале. Невоље које су настајале са југа биле су перманентне. На измаку обухваћеног периода и у првој половини XIX века код Пријепољаца али и код других у Новопазарском санџаку јавила се фанатична суревњивост према блиским Црногорцима и Брђанима, али и делованьм Колашинаца, иначе муслимана. Предострожи Лимској долини била су Пљевља, где су Турци увек држали много војске ради сигурности од Црногораца.[1] Тако су од 1879. у време окупације део Санџака чинили и Аустријанци.

Напомене

1. [illegible] Александром Мавр[illegible] — Пријепоље — Фоча — Шурпанд — Дубровник (Архив САНУ, Заоставштина Ј. Н. Томића, бр. 8711–XXI/[illegible] 1689.12.
2. Archivio di stato, Venezia (у даљем тексту: ACB), Senato III, Dispacci [illegible], filza IX, [illegible] 1689.
3. А САНУ, бр. 8711–XXIV 64.
4. Комисија за историју Босне и Херцеговине при АНУБиХ, књ. бр. 75/II, [illegible] стр. 289 [illegible] октобра 1877.
5. Историјски архив у Дубровнику (у даљем тексту: ХАД), Lett. Pon XXXIII, 203, Дубровник 23. VI 1690, Ј. Радонић, Дубровачка акта и повеље, књ. IV, св. 1, Београд 1941, 16.
6. [illegible] III 207, № 131, 8. II 1683.
7. Г. Станојевић, [illegible] XVI–XVIII [illegible], Београд 1970, 154–1.
8. Р. Тричковић, [illegible] (1683–1739), [illegible], књ. 2, Београд 1973, 31–2.
9. Г. Станојевић, Црна Гора у доба владике Данила, Цетиње 1955, 32; Ј. Н. Томић, [illegible] Црне Горе, Земун 1901, 31, 33, 37.
10. Ј. Н. Томић, О Арнаутима у Старој Србији и у Санџаку, Београд 1913, 82.
11. А САНУ, Заоставштина Ј. Томића, бр. 12/45. [illegible] Marin de Molin [illegible]
12. Историјски архив Београд (у даљем тексту: ИАБ), [illegible]
13. Исто, XLVIII, 114, [illegible]
14. М. Костић, Устанак Срба и Арбанаса у Старој Србији против Турака 1737–1739, и сеоба у Угарску, Гласник Скопског научног друштва VII–VIII, 219–26.
15. ИАБ, [illegible]
16. ИАД, Lett. Lev. LXXXVIII, [illegible]
17. Исто LXXIX, [illegible]
18. ИАБ, [illegible]
19. Б. Храбак, Невиђени станови, [illegible] Црну Гору у доба [illegible] (XVIII век), Историјски записи бр. 4/1967, 72.
20. ИАБ, [illegible]
21. Исто LXXXIII, [illegible]
22. [illegible]
23. Б. Храбак, Невиђени станови, 73.
24. Исто, 76, 78.
25. Исто, 80.
26. ИАД, [illegible]
27. Исто, [illegible]
28. Г. Станојевић, Црна Гора пред стварање државе 1773–1796, Београд 1962, 136.
29. Ђ. Миловић, [illegible] Историјски записи бр. 1–2/1958, 266; В. Винавер, [illegible] Историјски гласник бр. 1/1956, 15.
30. [illegible]
31. [illegible]
32. Архив САНУ, Заоставштина Ј. Томића, бр. 8711–XXVIII/1–211, [illegible] 26. II 1690.
33. Г. Станојевић, Црна Гора пред стварање државе, 253.
34. ИАД, [illegible]; Ј. Радонић, Дубровачка акта, књ. V (1951), 101.
35. [illegible]
36. [illegible]
37. Х. [illegible], Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији, Сарајево 1972, 272, 273.

Dr Bogumil Hrabak

NOVI PAZAR, AND THE ACTIVITIES IN THE SANDŽAK, OF ITS NEIGHBORS FROM THE SOUTH, 1600–1800

The citizens of Novi Pazar and the Sandžak in general had, during the XVI and the XVII centuries, suffered many adversities comming from the North, from the progress of Austrian troops in course of the Austro-Turkish wars. However, they were limited to campaign occupations of the city lasting only up to several weeks. On the other hand, from the 1680's on, the troubles comming from the South were of a permanent nature. There, to the south, lay the region of Brda with a highly mobile population of herdsmen often suffering from hunger, the Albanians on Kosovo and west of Peć, living in an overpopulated environment and always on the look for new spaces to settle in, the Montenegroans who were ever searching for an exit from their narrow and economically underdeveloped nahis into a normal life, while in Skadar, Mahmoud-pasha Bushati was striving to overtake the whole of the European part of Turkey from the Sultan. In the region od Pljevlja and Bijelo Polje highway robbery, both among the Christians and the Muslims, was a common thing. With the settlement of Albanians in Kolašin, a dangerous nest of banditry was formed, leaving waves of harrassment directed towards the Sandžak. Since he already held a certain position in Djakovica and among the northern Albanian population, as the first step towards realising his goal Bushati planned to take the Sandžak. During the year 1786, one of his men, Hasan-beg from Podgorica, took temporary hold of Prijepolje, Sjenica and Nova Varoš. In 1790, Mahmoud himself, without facing any resistance, entered for a short while, the city of Novi Pazar.

Др Богумил Храбак
Филозофски факултет
Нови Сад

УДК 658.86:382.6
Оригинални научни рад
Примљено 1. 2. 1994

ИЗВОЗ КОЖА ИЗ И ПРЕКО НОВОГ ПАЗАРА У XVII ВЕКУ

Балканске земље су у средњем веку биле извозници пре свега рударства а затим и воска. Са османлијским освајањем руде се нису могле извозити, али су у први план избили сточарски производи: коже, вуна, восак и седланке (пртачи, покровачи). Док је XVI столеће било у знаку разних врста кожа, у XVII веку на прво место избила је вуна. Док је примарност вуне била изразита у областима ближе Јадранског и Егејског мора (Албанија, Македонија, јужни део Србије и Бугарске, Тракија), дотле је у северијим областима и даље доминирала кожа, нарочито у бугарском Подунављу и у Панонији. И код кожа је дошло до промене, јер је у XVI веку акценат био на волујским и кравлјим кожама, а у XVII веку се највише тражила бивоља, од које је израђиван квалитетан ђон. Кад је реч о Новом Пазару, вуна у извозу долазила је на друго место већ последњих деценија XVI столећа, иза коже, али је на пример у оближњем Прокупљу вуна била сразмерно више у експорту него у Новом Пазару, где је кожа суверено владала. Прокупље се кожом снабдевало у Бугарској, док су трговци Новог Пазара коже сакупљали више у Београду (и преко њега у Панонији), мада се и бугарске коже (Видин, Свиштов) појављују у промету. У самом Новом Пазару обрађиване су и бојене јареће (кордован) и овчије (мештине) коже, делом и коже дивљачи, али Нови Пазар по тим својим артиклима није стекао изузетну репутацију. Бројни табаци у вароши су радили пре свега за домаће потребе. Кожара је у Новом Пазару било највише у трећој деценији XVI века.

Говеђе коже из балканских земаља ишле су највише у Анкону, док су кордован (сахтијан) и мештине најбоље пласиране у Венецији. Понешто касније или и раније али ређе, коже су слате у Барлету, Ферару и на сајмове у Реканатију и Ланчану. Коже и скупоценији восак трампљени су за јевтине тканине (нарочито енглеска каризеја) а не за скупље свилене (атлас) или позлаћено платно. Кордован је у XVI веку извожен из Новог Пазара у количинама до 6.000 комада.[1] Иначе, већ у XVI веку коже које су стизале из Новога Пазара у дубровачку луку биле су више из транзита него из месних табака, обрађене у дубљој унутрашњости султанове царевине. Тако је, углавном, било и са вуном касније и са воском раније; коже су долазиле из ближег суседства (из Скопља, Крушевца), али и из Видина, Софије и других кожарских средишта Бугарске. Понеке коже по рачуну дубровачких трговаца из Београда нису упућиване у Београд него су слате и довожене у Новом Пазару, код њиховог пословног пријатеља или у дубровачком хану.[2] Кад би крамари Херцеговци у Дубровнику преузели обавезу да пренесу коже из Србије, то се односило на девет више свега из Новог Пазара, јер се за дуже релације (на пример Београд) њихово место преузимања терета, док коже из Грубура или Крушевца само Турци нису дозвољавали да се хобеђу домаћи превозници.[3] Цео контингент кожа из Софије, која је била врло важна позиција за бугарске коже, ишао је преко Новог Пазара кад се експорт упућивао преко Дубровника[4] тако доцније и преко Сплита. Коже из Скопља су већ у другој половини XVI века извожене преко Љеша.

На основу исписа Бранимира Трухелке из дубровачких серија осигурања, Сергије Димитријевић је сложио квантитативну табелу за превоз преко Новог Пазара. Његове цифре односе се само на осигуране коже, што значи да је укупни волумен био већи и то из Бугарске и јужног дела Србије. При обрачуну он је узимао да је коњски товар садржавао 20 кожа.[5]

Година	Товари говеђих кожа	Товари бивољих кожа
1626.	311	344
1627.	1075	502
1628.	1110	362
1629.	1525	329

Године 1629., вадећу Дубровчани водили борбу против наметнутог »ресима«, настао је поремећај у караванском саобраћају. Стога је новопазарски кадија био присиљен да изда хуџет са захтевом за превоз 30.000 говеђих кожа, што је износило око 2.380 товара.[6] Током 1631. године Матео Ивановић из Прокупља слао је поред вуне и бивоље коже преко Новог Пазара, али су његови товари при транспорту редуковани.[7] Један Дубровчанин из Новог Пазара јавио је свом пословном другу у Софији (1635) да је највеће сва роба задржана, а да је затим кул (турски закупчик) из 3.000 кожа Софијска издвојио сваку десету кожу, тако је кроз Нови Пазар прошло 3.000 товара кожа.[8] Из једне крамарске обавезе, оверене потписима у Новом Пазару (1639) излази да су двојица крамарских преписали у Грчуру 4.400 говеђих и 5.149 бивољих кожа и 366 шаргија вуне, што је у свему износило 635 товара.[9] На основу једног финалног обрачуна види се да је у рукама крамара у Фочи било 77 говеђих и 4 бивоље коже.[10] Дубровачки трговци у Новом Пазару морали су не само за вуну него и за кожу да имају складиште (коферу)[11], где би се прикупљала или депоновале до момента повезивања у »денке« и образовања коњских товара; коже у транзиту, већ сложене, сместиле су у караван-сарајима да се крамерски конаци олакшају. То место депоновања кожа био је свакако познати дубровачки хан, који се налазио уз куће неких дубровачких трговаца.

У Новом Пазару, где је вуна била скупља него у суседном Прокупљу и коже се више плаћала. Прокупачки Дубровчанин Петар Гогић препродавао је бивоље коже у Новом Пазару, али је показивао несолидност у пословању, те је дубровачка влада неминовно нестове купопродајне уговоре.[12] Дубровчани из Београда висују као у Прокупљу, запажени на новопазарском транзиту. Бивоље а можда и говеђе коже у мањим количинама продаване су на пар.[13]

Коже из Новог Пазара ретко су извожене изоловано од других сировина него су се терети састојали у исто време и од вуне, и од коже и од воска. Стојећо М. Медојевић (1668) помиње у рачуну да је платио 366 акчи хану у Новом Пазару за вуну и вине.[14] Слично је било и при обрачуну два Пасаровића са Павлом Џреновићем (сва тројица су били из Новог Пазара), кад су уз 150 арчаи и 11 кантарадразне вуне упаковане и коже.[15] У товарима дубровачких трговаца из Бугарске Илије Веселичића поред 164 алкова фине вуне налазило се 161 бивоља кожа при проласку кроз Нови Пазар (1667).[16] Извоз за Дубровник отежало је нерутинирани јасаком, тј. забраном свакиорта робе ван државних граница. Такав јасак септембра 1653. против Дубровника проузроковао је гомилање 15–20.000 коњских товара робе у Новом Пазару.[17] Јасак за извоз есвапа у правцу града св. Влаха објављен је и априла-маја 1676. године; забрану је прогласио босански беглербег својом бујурулдијом, коју

је на новопазарској пијаци прочитао послати бујурулдију који је потом унесен у кадијин дефтер.[16] Из једног обелодањеног протеста у дубровачкој ложи закључује се да је Марко Вранчић био дужан Антуну Бетери 220 талира и 150 акчи за трошкове у вези са слањем бивољих кожа. Те коже су пребачене из Гргура најпре (фебруара 1625) у новопазарски хан, а потом у Дубровник и даље у Барлету.[17] Приликом преноса коже за даљи транзит у Новом Пазару је обављано жигосање коже, и то на два места, на вратном и трбушном делу док је ознака власништва («сегно»), ако је производ сопственик, стављана на једном месту, као и дата; око тих знакова било је злоупотреба, посебно у случају Јевреја, па су ранији знакови брисани и ударани нови, некад и у различитој боји.[18]

Осамдесетих година XVII века католички трговци у Сарајеву, користећи се акумулацијом капитала насталом стварањем једне локалне новчане установе, почели су увлачити Нови Пазар, као значајан трговачки центар, у своје трансакције. Ђуро Стјепанов је преко ортака Ивана Андријашевића имао у Новом Пазару биволље коже, а желео је да се новац добијен од њих уложи у говеђе коже.[19] Прву инфилтрацију Сарајева на новопазарском тржишту извршила је позната фирма Брњаковића са њиховом, потчињавајући свом финансијском потенцијалу новопазарске Дубровчане.

* * *

Први покушаји увођења нових царина за извоз кожа (са 1584) и инфлације настале због рата са Персијом изазвани су у условима слабљења централне и јачања локалне власти у Османлијском царству. У том смислу најважнији корак представљало је успостављање мукате на ћумрукхани у Вишу, најисточнијој излазној станици у Утарској према хабзбуршким земљама. Проблем са Дубровчанима настао је при проширивању закупа мукате на целу Босну (1625), како би се цариградски прилози убрали и на другим царинским пунктовима. Ујесен 1625. поново је наплаћен тај намет («ван») од Дубровчана у Фочи на волујске и овчије коже. Погоршања знања настала су ... из Будима, па су ... емина задржали терете и у Новом Пазару. Изасланици Дубровачке Републике заинтересовали су капикћар-ћехају Порте, родом Босанца, да се Дубровчани ослободе намета. Један капиџија и трговац Лука Петровић послати су у Нови Пазар с наредбом, изнуђеном митом, да се наплате увозну. Тако ферман који је предвиђао враћање дубровачким власницима одузете коже није био дуго на снази. Већ у првој десетини октобра 1626. новопазарски кадија обавестио је емине и водију у Новој Вароши да при извозу говеђе, волујских и других кожа у иностранство наплаћују у корист финансијске управе у Вишу 12 акчи од волујске коже и других кожа. Због новог фермана дубровачка влада је иступила пред босанским дефтердаром и код кадије у Новом Пазару. Задатак посланог изасланика био је у Новом Пазару, Фочи и Цариници да између локалних органа власти анулира наредбу и ослободи узапћене терете, па чак да неког опасног Турчина лиши живота преко најамљеног убице.[22]

Године 1628. дубровачка влада је очекивала да би из Цариграда могла стићи наредба да се задржане коже ослободе и пренесу у Дубровник.[23] Дубровчани су од септембра 1626. до септембра 1627. године према турској евиденцији извезли 14.000 волујских и 16.000 кожа других животиња не платиши ни акчу царине.[24] У току средњих месеци 1628. године дубровачка влада је у Нови Пазар послала секретног Драгомана да заустављање транспорта робе ослободи вишко-будимског «ресима», овај се трудио да старој алтиима прибави пуну важност. При томе се морао бринути и за свој живот, јер се у Новом Пазару никад није знало.[25] Првих дана августа већем Томашу Латинчићу дато је 1.000 дуката и он је кренуо у Нови Пазар да

митом ослободи коже дубровачких трговаца. Средином децембра 1628. послато му је још 550 дуката.[26] Латинчић је успео да весима златника и сребрних талира заинтересује новопазарског чорбаџију, кога је у другој половини септембра 1628. приволео да оде у Цариград и поради у корист Дубровчана. Позитивнијег учинка било је утолико што је из престонице одаслат чауш да у Новом Пазару скине блокаду над транспортима. Ради све уверљивијег посредовања у Нови Пазар је упућен и секретар дубровачки Јеврејин Аврахам Абеатар. Доласком чауша ствари се ипак ништа није постигло, па је он пошао у Будим. Проміјенио Латинчић успео је да новопазарски кадија изда сиџил, на основу кога је ваљало са Порте очекивати повољан султанов хатишериф.[27]

Последњих дана новембра 1628. неповољан ферман донео је из Будима тамо послат чауш. Првих дана јануара 1629. Латинчић је прекомандован у Цариград, где се ствари око «ресмија» нису дале добро, а у Нови Пазар је упућен нови повереник. У Новом Пазару је запретила опасност да се задржане коже пребаце у Београд и распродају у пола цене. Дубровачка влада наложила је Марину М. Гуковићу, трговцу из Новог Пазара, да се потруди око кадије и других представника власти да се 2.400 кожа положи на сигурно место док не дође нова заповест са султановог прага, чак и у условима ако би будимски беглербег тражио да се коже однесу. Кад је «ресимлија» ипак дошао у Нови Пазар, из града под Срђом послат је Марин Шабанић да тајно ради са везиром босанског пашалука, спахијама и другим пријатељима да се коже из Новог Пазара не покрећу, односно да се у најгорем случају изложе продаји у самом месту. Будимски паша није дозволио такву подвалу, него је изричито наредио да се преостале коже транспортују у Београд и тамо продају. Тако је и учињено.[28] Ту је претрпљена трговачка штета, те су власници одузетих кожа тражили од сената да раскине «аварси», тј. солидарно обештећење које би обухватило све имаоце кожа.[29] У Београд је укупно пребачено само 2.327 говеђих и 187 бивољих кожа, док је слободно прошло 42.371 кожа прве и 6.784 комада друге врсте. Говеђе коже су тада стајале два и по а бивоље пет дуката комад. Кад је наметнута «аварси» штета код говеђих кожа износила је само 5% вредности.[30]

У Новом Пазару после је постављен (октобра 1629) нови тумач Бенко Пелегрини, јер је Латинчић захтевао да се појави у Новом Пазару због сукоба. Муслимански пук по варошима и паланкама био је против Дубровчана, јер су они за њега били туђинци који живе од народне муке. То је запажено већ почетком октобра 1629. кад је у Нови Пазар дошао Пелегрини. После свечаног прочитавања султановог наређења, у једној џамији пред искупљеним народом неки хоџа почео је да подстиче светину против Дубровчана. Пред узнемиреним масама муслимана неки дубровачки трговци су престали да плаћају «ресим» само да не настане веће зло. Влада није одобрила тај опортунизам, изазван тренутним страхом, те је новембра 1629. покренула судску истрагу против тих малодушника, изричући велике казне.[31]. У међувремену Дубровчани су испословали у Цариграду нови ферман о деблокирању задржаних кожа, па је Пелегрини у Новом Пазару имао да другује чаушу који је донео султаново решење; за поклоне и трошкове око слања курира у Нови Пазар и Софију потрошено је 200 дуката, што су заменици у Дубровнику надокнадили власницима кожа сразмерно њиховом броју.[32]

Са применом султановог фермана није одмах ишло све глатко ни у Новом Пазару. Ту су агенти закупници мазера говорили да неће одустати од свог закупа па макар им се дала цела кућа злата и сребра. Драгоман Братути је јавио да му је живот у опасности, како од пашиних јаничара тако и од солдатеске, која се лако сагдавивала да се изгубљеним Дубровчанима узимају таксе за аспре на угарским мејданима. Израчунавање које је спроводио дубровачки тумач у Новом Пазару спроводила су се са доста сметњи. На пример, није био у стању да региструје у кадијиници

дефтеру султанову заповест коју је послао Бретути из Цариграда. Драгоман Пелегрини био је обавезан да преосталу најбољу робу спроведује у Дубровник. Видећи да се Дубровчанима жури, кривари кожу престајали на уобичајену цену од 30 акчи са товара, него су тражили 40. Један од Новопазараца који је отежавао ствар са таксом на коже, неки Бекавац, изгледа се побунио да нешто слично сам уведе у праксу, те је, позивајући се на свој лични ауторитет, објавио да се за сваку оку жутог воска која би се отпремила из вароши мора платити пет акчи. Драгоман Пелегрини, који се већ налазио у Цариграду са товарима преосталих кожа, морао се вратити у Нови Пазар, те да од кадије исходује «ил», којим би се спречиле лоше намере Бекавца. Иступање Бекавца опоменуло је господаре да ће у Новом Пазару интрига бити и даље и да ће користити сваку прилику да праве пакости, ако се добро не пречешљају. Један чорбаџија им је особито задао зла, те су издали 1.000 дуката онима који би се латили да чорбаџију упокоји.[33]

Септембра 1632, дубровачки поклисарима је речено да су из Цариграда послата наређења да се и дубровачки трговци подвргну плаћању такса за извозне коже. Средином 1633, у Новом Пазару и Фочи су опет заустављани дубровачки каравани. Кадије су малале заповест будимског намесника, али је заоштравање, изгледа, прошло без већег успеха. Јануара 1634. будимски Турци су изнова извршили демарше на Порти.[34] Корак није уродио плодом, јер је султан (1634) будимском везиру Џаферу заповедио да се забрани накнадни нагону и настојеним људима да од дубровачких трговаца самовласно наплаћују ђумрук на говеђе и бивоље коже; слични непријатности доживљавали су се и у Београду, у Румелији и на босанским странама, укључујући ту и Нови Пазар.[35] Нови намесник у Панонији Џафер-паша енергично је тражио наплату царинских пристојби на коже како би побољшао стање трупа на границама; тврдио је да су Дубровчани хатишериф против наплате «ресмиа» добили од Хусрев-паше и Реџеп-паше за 40.000 талира и да он такав документ не може уважавати као основу за поравнање спора. Њега је помагао београдски кајмакам Мустафа Рахвад, који је мрзео Дубровчане. Будимски беглербег послао је своје људе у Нови Пазар да запленe велику количину кожа за рачун неплаћеног «ресмиа». Београдски Дубровчани су имали интереса у тим товарима, те су послали Ивану Гаспарију и Франу Лалићу у Нови Пазар да се постарају да од приспелих агената ослободе њихову робу. Децембра 1634. дубровачка влада је била спремна за укидање «ресмиа» преда 3.000 талира мита, па је Драгоман Пелегрини са једним чаушом кушао срећу у Београду и Будиму. Поклисари у Цариграду успели су да кајмакам великог везира удаљи из Новог Пазара кадију који је прописао «тераз-[illegible]» плаћања «вима». Са кајмакамом се није могло даље, јер му је дар за новопазарску драму био премален.[36]

Затим су уследили нагли обрти. Маја 1635. издат је султанов бојурулдију о слободи извоза кожа Дубровчана од Будима до Новог Пазара. Пре тога, октобра 1634. коже из Новог Пазара су превучене у Београд, а потом, опет, по налогу будимског намесника, коже из Новог Пазара имале је експедовати чак у Цариград.[37] Почетком марта 1635. неки београдски Дубровчани откупљивали су задржане и у Београд смештене коже. Средином маја будимски паша наредио је 16-ци дубровачких трговаца у Београду да у Новом Пазару купе заплењене коже, што су они одбили. Тада им је добацио да ће коже продати Јеврејима и Босанцима, а да Дубровчани убудуће неће моћи куповати коже и восак.[38] За време Џафер-пашиног похода 3.300 волујских кожа допремљено је из Новог Пазара у Београд; за превоз и остале трошкове тих кожа било је, наводно, потрошено 750.000 акчи. Дубровчани су се сагласили да посреднику Давиду плате 400.000 акчи, с тим да им коже испоручи у Београду; оне су предате власницима у логору, на пољани крај Вуковара. Убудуће је требало куповати без икакве наплате у Новом Пазару, Фочи и на другим местима

волујске коже, волове и воће за извоз у правцу Дубровника.[38] Непосредно пре компромиса постигнутог преко кадије Омера у Ср. Митровици кожe и врањари су заустављени у Новом Пазару, а потом упућени и држани у Београду. У том тренутку највећег пробитка имали су дубровачки трговци из Софије. Апатичке Софијске гурали су у ватру поклисари из Цариграда. У Новом Пазару рађено је са кадијом да хатишериф буде регистрован у књизи сиџила.[39]

Тиме сметње нису уклоњене. У Новом Пазару су специјалне прописе коже чињене и касније, у касно пролеће и лето 1635, а августа исте године у борбу против «ресима» ушли су и софијски Дубровчани. Појаве су понављане августа и септембра 1639. године. Такса на коже је јавно убирана у Новом Пазару. Ту је роба задржавана, а трговци на пропутовању нису имали ни коначишта. Тезај је чаршији објашњено да нико од врањара и караванџија не сме кренути са товарима док не стигне одобрење босанског паше. У другој половини септембра 1639. дубровачка влада дала је налог Миху Божидаревићу да помогне кадији у Новом Пазару. Прокупљу по чаи и у Софији изводи «ар» за дизање јасака који је требало да надомести акцију за «ресиме». У групи трговаца који су чекали у Новом Пазару било их је који су смерали да иду у Венецију, преко Сплита. Кадија је, међутим, чекао писмену поруку босанског паше.[40]

У јесен 1640. царски ферман поводом спора Дубровчана са назиром Ваза коримчито је решено да назир неће прали да од дубровачких трговаца у нема нарочиту на коже. Решење о спору саопштено је босанском бегларбегу, мутесарифу херцеговачког санџака те кадијама Новог Пазара, Фоче и осталих у херцеговачком санџаку. У исто време нашли су се у Новом Пазару људи који су сметали Дубровчанима да купују восак, тврдећи да је стигло наређење по коме они не могу куповати восак. Сметње су чинили и припадници војног сталежа, јер нису дозвољавали да се роба товари на коње људи из осталих вилајета, јер да коњи са стране оптерећују ливаде и њиве; иста војна лица бранила су куповину воска, наводећи да је он потребан државној воскарници. Никада је (1639) изнуђено и на тај начин што су људи 6-7 најјачих дубровачких трговаца у месту затворени су јер нису учествовали у поклонима и трошковима приликом бегларбегове посете Новом Пазару, иако су Дубровчани у вароши дали дарове.[41]

Пете деценије столећа поново је поново било шкрипе око пословања Дубровчана у Новом Пазару. Августа 1663. акт који је направио кадија Херцег-Нови у одбрану Дубровчана послат је у Нови Пазар, Прокупље и Софију.[42] Маја 1646, на основу представке дубровачких поклисара, наређено је новопазарском кадији да не злоставља дубровачке трговце, мешајући се у њихове товаре и да им без разлога не узима новац.[43]

Почетком јесени 1656. дубровачки трговци у Новом Пазару обавестили су своју владу о доласку у варош деревула са емином који је нашао везир у Будиму Фазли-паша, претендујући на ђумрук односно плаћање «ресима» на коже у извозу; тај емин је, наводно, био састављен на основу султановог хатишерифа, а регистрован је у дефтеру новопазарског кадије. Деревул је располагао и пресудом кадиаскера (војног кадије).[44] С обзиром да су Дубровчани одбили да плате «ресим», разлућени деревул је оборио товаре са коња. Пошао је босанском паши по буjурулдију, а успут је наређивао да се зауставе дубровачки караванци док се не плати царина.[45]

Марта 1664. извесни чорбаџија дошао је из Будима у Нови Пазар да прекупе «ксиј» по 12 акчи за сваку кожу, према решењу румелијског кадиаскера и уз сагласност султана, тврдећи да располаже хатихумајуном, хатишерифом и нишанџијефом султана, у коме је изричито наређено да свими имају да поступе по тим актима односно да документе који би им противречили под печатом пошаљу на Порту. Године 1665. износ «ксиј» се подигао већ на 20 акчи.[46] Године 1665, међу-

тим, бујурулдија босанског намесника забранила је земаљској господи да од Дубровчана траже мекар и једну рупију од товара. Султанов ферман који је издао Луки Лучићу такође је ригорозно забрањивао да се од Дубровчана захтева било какав материјални облик (ангарије).[48]

У таквим условима сталног изнуђивања обољели је дубровачки извоз воска из и преко Новог Пазара у XVII веку, који више није представљао главни извозни артикал и основицу зараде дубровачких трговаца.

Напомене:

1. Б. Храбак, Гласник [illegible] у XV и XVI веку, Новопазарски зборник IV и. л., Краљево 1980, 71, 76, 78, 88, 89.
2. Б. Храбак, Стражарење Покрајина у трговини Дубровника са Београда 1521–1688, Гласник српске [illegible] XXXIII (1983), 89; [illegible].
3. Хиљадугодишња архива у Дубровнику (у даљем тексту: НАД), Div. for. XXXII, 97 од 26. II 1632.
4. С. Димитријевић, Дубровачки каравани у јужној Србији у XVII веку, Београд 1958, 141.
5. Исто, 41.
6. Исто, 42.
7. НАД, Div. for. L, 230 1.
8. НАД, АММ XVII в., ас. XXXVI, № 1765/07, писмо од 29. XII 1683.
9. НАД, Div. for. LXI, 149 4 од 8. XII 1609.
10. НАД, Div. For. LXXI, 40.
11. С. Димитријевић, н. д., 141.
12. Б. Храбак, Дубровачка коновоћства у Призрену, Врањски гласник XXIII (1990), 40, 28.
13. Исто, 36.
14. НАД, Div. for. XLVI, 96-7 од 8. XII 1660.
15. Б. Храбак, Остваривање веза из Новог Пазара за Андру у XVII веку, Новопазарски зборник XVI (1992), 85.
16. НАД, Sec. cons. XXXXVIII, 37, 50.
17. НАД, АММ XVII в., ас. XXXIV, № 1964/34.
18. НАД, Lett. Lev. LXIII, 187 од 7. V 1678.
19. НАД, Div. for. CXII, 230-9 од 8. II 1670.
20. НАД, Lett. Lev. LXII, 30-9 од 26. II 1673; С. Димитријевић, н. д., 49.
21. НАД, Div. for. CXII, 14 е, тестамент писан у Сарајеву 8. XII 1680.
22. Б. Храбак, Склоп Дубровачке повеље на које се Угарској у другој половини XVII века, Зборник Матице српске за историју XXXVIII, Нови Сад, 1982, 7, 11, 15-6.
23. НАД, Lett. Lev. XLIV, 240.
24. С. Ћирковић, Стање између Дубровачке Републике и турских пограничних села у Босни у вези с трговинским [illegible], Зборник Историјског [illegible] 24/25 (1), Загреб 1960, 332.
25. НАД, Lett. Lev. XLIV, 238, 238-22, 223-4, 226.
26. НАД, Cons. rog. LXXXIV, 25, 28. — Писмо сома је остварено половици стечена од 1.298 (Исто).
27. Б. Храбак, Сопр. 19.
28. Исто, 21, 22.
29. НАД, Cons. rog. XCII, 40 од 21. II 1609.
30. Б. Храбак, Сопр. 28.
31. Исто, 23-4.
32. НАД, Cons. rog. XCIV, 40 (26. II 1606), 37 (26. III 1606).
33. Б. Храбак, Сопр. 27, 28.
34. Исто, 38; НАД, Cons. rog. XCIV, 192 од 6. VII 1606.
35. Г. Алексић, Турско-српски елементи у Дубровачком архиву, Јужнословенски филолог (Београд) XI (1991), 23, 25.
36. Б. Храбак, Сопр. 32-35.
37. НАД, Lett. Lev. XLVI, 25 (4 VI 1635); Cons. rog. XCIX, 189 (31. X 1635), 130 (8. I 1635), 187 (31. II 1635).
38. Б. Храбак, Сопр. 35.
39. С. Ћирковић, н. д., 136; НАД, Cons. rog. XCIV, 147 (31. I 1637); Lett. Lev. XLVII, 2 (8. IX 1637).
40. Б. Храбак, Сопр. 35, 36.
41. НАД, Lett. Lev. XLVI, 217 од 4. VI 1635, упутство конзулу у Цариграду. XLVII, 201, (9. IX 1635).
42. Д. Биџиовић, Суплементи акта издати по мастиx Дубровачке Републике (1627–1647), Мешовита грађа X, Београд 1983, 40 (№ 23, 111 (205), 120 (271), 129 (367), 136-7 (377), 138 (381).
43. НАД, Cons. rog. 80 (VIII, 1 од 26. VIII 1660.
44. Д. Биџиовић, н. д., 163, № 386.
45. НАД, Lett. Lev. LVI, 198-99 од 7. X 1658, конзулу у Цариграду.
46. НАД, АММ XVII в., ас. 11, № 1089/5; Р. Веселиновић, Војвођанско-Дубровачке везе у другој половини XVII века, Нови Сад 1966, 13.
47. НАД, Lett. Lev. LIX, 50-1 од 28. III 1664, конзуларно писмо за Цариград, 42 (117, V 1665).
48. НАД, АММ XVII в., ас. 11, № 1950/9; Р. Веселиновић, н. д., 17.

Dr Bogumil Hrabak

THE EXPORT OF ANIMAL SKINS FROM AND THROUGH NOVI PAZAR DURING THE XVII CENTURY

While, in Novi Pazar, the XVI century marked an increase in the export of various animal skins, the XVII century promoted the export of wool into first place. There were changes in the export of animal skins as well. While, during the XVI century, export had been based on cow skins during the XVII it was based on buffalo skins used in the production of shoe soles. Novi Pazar was much less engaged in the gathering of skins in its environs and more in acquiring them from Beograd, Kraljevac, Skopje and the Bulgarian parts of the Danube valley (Vidin, Svištov). A maximum of 600 pieces per delivery was exported from Novi Pazar. The local craftsmen worked with goat and sheep skins, the material used for making cordovan (sahtian) and morocco. These articles, however, are not known to have been present in the commercial transactions in Novi Pazar. Prices of leather were higher in Novi Pazar than in the neighboring town of Prokuplje, so that some Dubrovnik merchants from Prokuplje sold their stock in Novi Pazar. Novi Pazar was far better known for the animal skins transported through its center of caravan trade. Skins were loaded along with wool and were deposited at the han of the merchants from Dubrovnik. Buffalo skins were sold in twos. Export activities were disturbed by the jasak (a ban on exporting) and the imposing of the »mimi« (for the export of cow and horse skins) upon the mercants from Dubrovnik in the favour of the customs office at Vac (northern Hungary) and its lessee. The conflict was intensive in the years 1626–48. The skins transported via Novi Pazar were mainly sent to Dubrovnik but, beginning with the last years of the XVI century, to Split as well, where they were further expedited to Venice. Ancona was the major Italian market for cow and buffalo skins.

Др Богумил Храбак
Београд

УДК 381.5 "17"
Оригинални научни рад
Примљен 23. II 1994.

ДОВОЗНИЦИ ВУНЕ, ВОСКА, КОЖЕ И ОРИЈЕНТАЛНОГ ТЕКСТИЛА ИЗ РАШКЕ У ДУБРОВНИК 1715–1800. ГОДИНЕ

Стара Рашка и посебно Полимље и Стари Влах у XVIII веку ни издалека нису научно обрађени, и то понајвише најпре од привреде. Уосталом, добро је познато да то столеће у српској историографији заостаје и кад је реч о проучавању XVI и XVII века. Стога је било потребно обавити најдетаљнија истраживања из грађе пре свега дубровачке која даје могућности за сазнавање економске стварности. За јужније делове старе Рашке, али за становништво општег стања у условима арбанашке пенетрације објављен је један рад[1] на основу турске грађе, али је тиме добијен само торзо тадашње прошлости, што је недовољно за било какве уопштавање. Овај прилог је састављен на основу дубровачке архивске серије «Sanitas», чији су протоколи регистровали долазак људи и робе копном. Довозне чињенице су биле у верском погледу мешовите, с тим што су Пљевља била готово искључиво муслиманска, Бијело Поље је имало огромну већину православних трговаца, а Дубровчана је било једино у Новом Пазару. Најзначајнији извозни производ била је вуна, значајан је био и восак, док су муслиманске средине обрађивале јарећу и овчију кожу, а вуна довожена је била у свим местима. Нови Пазар је био трговачко средиште оријенталног текстила, који је стизао и из Цариграда, Пловдива и Софије. Сточарски производи куповани су и у Босни, Херцеговини и у Скадру. Товари су обично стизали од августа до новембра, али највише септембра, осим код воска који је довожен и првих месеци године. Некад су довозници два па и три пута годишње долазили на дубровачке Плоче, а често, као и дубровачки курири, без товара, информације ради. Робу су залагали те примали хипотекарни кредит, уз лихварску камату (8–10%); одређивали би пуномоћника који би производе продавали или слали у Венецију, изузетно и у Анкону и Сенигалију. Најчешће је роба остајала кредитору, који јој је одредио цену према свом интересу. За вуну су најпре давани само млетачки златници (цекини), касније сребрни талири и реали, као и за друге артикле. Та мализна трговина значила је велико израбљивање а кредити су понекад постајали право дужничко ропство. Занимљиво је да је предмета било кудикамо мање у годинама мира, а више у време аустро-турских ратова, што би могло указивати да је извоз текао и ка северу, преко западне Србије и угарских муслиманских трговина. Санитарни записи дају знатан број имена домаћих трговаца, па и за више генерација исте породице. Хаџијска титула у таквим породицама означавала би нешто као припадност патрицијату, међу овог није било по сопственим касабама.

Кад је дубровачка трговина престала да живи од довоза скупих тканина западне израде, тежиште у пословању је бачено на извозне артикле балканских земаља, најпре руда, затим воска (XV век), кожа и најзад вуне, која од првих деценија XVII века стиче извозни приоритет. Дубровник је све до краја XVIII столећа живео од балканске вуне, посебно у времену од 1652–1740. године, кад је дубровачко бродарство пало на сасвим ниске гране. Дубровник, град-држава, према

балканским земљама под турском влашћу вал је реч о вуни имао је исте позиције као италијански лучки градови према овчарском Арагону, или Гдањск и немачки балтички градови према произвођачима Пољске и Пруске. Сувишност јевтиних вињака и памучних тканина показује како се обрнула ситуација у погледу трговине текстилом: некад велики продавци западних и својих штофова и свилених атласа, Дубровник се претворио у купца јефтиног ткива, нарочито памучног, за разне слојеве свога становништва. То је био најбољи пример избацивања страних трговаца из домаћих крајева, чак и у примитивним условима Османлијске Империје.

Бијело Поље. Бијело Поље налазило се делимично на темељима средњовековног Никољпазара.[2] Било је средиште врло иницијативних српско-православних трговаца извозника вуне, воска и нешто кожа. Најзначајнији од тих трговаца у првим деценијама њихове извозничке делатности према Дубровнику био је Милић Радивојевић. Године 1720. транспортовано је 36 свитака воска, 13 преревања (селавина) и 12 бала кордована (штављених и обојених јарчевих кожица). Маја 1721. довезао је пред Дубровник 30 свитака воска, пет бала кордована и 20 селавина (I, 57). Годину дана касније довезао је 19 свитака воска, две бале кордована и 4 селавине (I, 34, 73). Новембра исте 1722. године пријавио је у контумацу 22 комада орјенталне тканине «мусулин», 21 трубу памучних тканина, два топа орјенталне тканине «алаџе», пет труба богасије (простије источњачке тканине), 35 пешкира, две трубе беле абе (турска чоха), 4 комада беле богасије, 3 мале (пакла) свилених гајтана, свитак воска и по једну медвеђу и даброву кожу (I, 87). Године 1723. у два маха испоручио је 34 свитка воска (I, 86, 102). Марта 1724. у пратњи двојице Турака испоручио је 70 свитака воска, што представља врло велику количину (I, 133). Октобра 1726. Милић је са једним Турчином дотерао 28 свитака а одмах затим још 28 свитака воска и два свежња вуне (I, 179, II, 4). Године 1725. и 1726. нису забележени још два путника. Милосав Радивојевић дошао је без робног пртљага. Петар Ив. Дерозић је допремио 12 свитака воска, 6 бала кордована, 52 суве бивоље и 23 суве волујске коже, 12 медвеђских, 15 јелењских и 29 мачјих кожа (I, 180). Милић је 1731. године био компањон фочанског трговца Раде Павловића, па је заједно с њим дотерао 109 свитака воска и 80 бала обрађених кожица.[3] Маја 1732. Милић је допремио 68 свитака воска и неколико комада «восли» (?) (II, 104). Априла 1736. предао је контумацу 54 свитка воска, августа 1737. донео је 270 комада абе, купљене свакако у Сарајеву. Те године је заједно са Матом Обрадовићем заложио робу код Мате и Натала (Божо) Бошковића за 500 дуката. Годину дана касније залог је био вредан 1.100 цекина.[4] Августа 1732. Антоније Лажовић и Ђурђо Обрадовић, трговци из Бијелог Поља, заложили су код једног дубровачког Јевреја 30 врећа фине вуне за света 360 цекина (II, 16ат). Милић Радивојевић и Мато Обрадовић заложили су (децембра 1737) 62 џака фине вуне браћи Бошковић за 330 цекина (III, 4ат). Од тога времена фина вуна постаје главни извозни артикал Бијелог Поља. Милић Радивојевић и Мато Михаиловић ставили су под хипотеку 100 џакова вуне за 400 цекина. Њих двојица су оставили једном дубровачком Јевреју 234 врећа вуне за кредит од 700 цекина, с тим да их он извезе у Венецију и плати осигурање поморског ризика са 4% вредности робе (III, 30, 2. IX 1736). Лазо Михаиловић је заложио 32 џака за 100 цекина браћи Бошковић по 6% дејзаријског камата, с тим да текстилно влакно извезу у Венецију и плате исту стопу осигурања односно 3% за пловидбу за Анкону. Лазо је те године код поменуте браће заложио још 32 врећа вуне за свега 20 цекина предујмова (III, 2. IX 1736, 8. XI 1736). Између те две испоруке Лазо је октобра те године довео у град св. Влаха без терета (III, 11). Мато Обрадовић је оставио у лазарету 38 свитака воска, 68 врећа вуне, 532 монтоније (обрађене овчије коже) и 4 мале волујске коже (III, 25). Септембра 1738. Лазо Михаиловић је дотерао 160 врећа фине и полуфине вуне за Венецију, Мато Обрадовић 34 џакова исто таквих вуна за

Војводину а Милић Радиковић 161 пак таквих кожа заложио је за 500 дуката за утовар у Војводину (III, 3. IX 1739).

Током јула, августа и септембра 1742. из дубровачког залеђа, укључујући и Рашку, дотерано је у Дубровник 1.700 врећа вуне. Само 1. септембра 1745. шест трговаца из Бијелог Поља примило је аконтацију од 1.300 цекина, 4. септембра 1.700 цекина а 18. септембра 1747. опет шесторица трговаца 2.300 цекина.[7] Током 1745. Јово Петровић, Мато Обрадовић, Павле Пајовић, Лазо Михатовић, Милић Радиковић, Павле Ант. Лазовић, Јован Ил. Петровић, Петар Вуковић (пословни пријатељ П. А. Лазовића), Јован Глуховић и Илија Петровић заложили су 202 и по цаки фине и 7 врећа полуфине вуне, а 1746. године 468 врећа фине и 19 џакова полуфине вуне; за неке количине је изричито речено да их треба послати у Венецију. Септембра 1745. цена вреће износила је 14 реала и 30 гроша (III, 17. IX 1746; IV, 5ат, 6ат, 8ат, 22ат, 23ат, 36ат, 37ат). Уједно 1740. Лазо Михатовић депоновао је у залог 50 врећа фине вуне за 200 цекина кредита уз 6% лежаринске камате, а Милић 228 сувих бивољих кожа по 22 динара (гроша) комад и 10 јелењих кожа (III, 17. IX 1740, 30. X 1740). Септембра 1741. Антоније Лазовић, Мато Обрадовић и Лазо Михатовић заложили су 81 цак фине вуне, 138 врећа фине и полуфине вуне и 4 вреће вуне карамане, 300 кравља и 80 других сирових кожа, одређених за експорт у Венецију (III, 15. лат). Августа 174.. Иван Михатовић је постио град под Срђем без терета (IV, 67). Новембра наредне године Антоније Лазовић заложио је 47 џакова фине вуне за 90 цекина уз 10% лежаринске камате (V, 1. XI 1749). У току октобра 1749. заложио је 31 цак фине вуне за 86 цекина, а Лазо Михатовић је то учинио са 92 вреће вуне за 270 цекина кредита; та последња пошиљка могла је да се стави на располагање Војину Ђуровићу на Михатовићево писмо (V, 12, 23. и 30. X 1749. ат).

Од 50-их година довоз робе из Бијелог Поља почео је да привремено слаби. Марта 1750. Лазо Михатовић је са два пратиоца лично само у пословном посету граду св. Влаха (V, 20). Октобра те године Лазо Михатовић, Јован Петровић, Павле Антуновић и Иван Ђуловић (вероватно Јован Глуховић) заложили су 271 цак фине вуне за 937 цекина, уз лежаринску камату од 10% (V, 18ат). Две године касније Саво Михатовић, Павле Антуновић и Михаило Пелтовић (Петровић ?) депоновали су у хипотеку 314 врећа фине вуне за 955 цекина; последњи од тих депонената овластио је Саву Михатовића да може манипулисати његовом вуном (V, 39-40ат). Уједно 1753. Јован и Михаило Пелтовић (Петровић ?) и Иван Ђуков на 969 врећа фине вуне што су ставили у депозит дубровачким експортерима добили су 1.879 (без 98 џакова) дуката.

Давање кредита није било регулисано неким стабилним нормама, па је давано према погодби; тек доцније ће се усталити да се даје до 4 реала. Највеће количине допремили су Михаило Петровић — 398 (са 95 врећа могао је да располаже и Сафа Петровић) и Иван Ђуков — 300 џакова (VI, 10ат, 11ат, 36ат). Те године довучен је највећи годишњи контигент вуне. Августа 1754. Иван Ђуков (Ђуров ?) је дотерао 46 врећа фине вуне и за то је добио 180 цекина предујма (VI, 25ат). Истога месеца Јово Петровић довезао је 62 цака фине вуне (од чега 23 по рачуну Јована Милићева, вероватно сина Милића Радиковића), што је остављено у хипотеку Јову Лучићу за 230 цекина (VI, 25ат). Јула и септембра 1755. Михаило Петровић, Петар Вукојчић и дотад први муслиман Чинор ћехаја снели су 110 џакова и добили су 340 млетачких златника цекина за уздољно располагање, док је већа количина хаџи-Јована Симоновића (са компањоном Мирославом Јефтићем и Петром Филотијем) није специјалан ту је Рафаел Јанн био овлашћен да робу може увећати; лежаринска камата је могла износити и 10% вредности робе, а кредит је износио само дукат за врећу (VI, 14, 180, 14. IX 1755.ат). Треба запазити да је у то време међу српским трговцима Бијелог Поља био само један хаџија. Августа 1757. Омер ћехаја заложио је код Јова Лучића 19 џакова фине вуне за 76 цекина (VI, 25ат).

Шездесетих година било је мало отпремања сточарских сировина у дубровачку луку. Септембра 1765. Филотије је оставио у залог 44 свежња фине вуне Петру М. Пешковићу за 150 цекина, уз 8% лежаринске камате, а августа наредне године довезао је већу количину фине вуне за што је под истим условима примио 853 цекина од истог кредитора (IX, 11ат, 26ат). Септембра те године Сињан ћехаја а годину касније Мурат баша посетио је град под Срђем без робне пртљага (IX, 32, 34). Од тог времена се више не помињу никакви нето свежњи за вуну, што значи да врећа није било довољно или је вуна другачије стискана.

Јануара 1770. Антоније Пајовић прислио је у Дубровник без робе (X, 7). Седмог септембра Јован Симеоновић, Маријан Ђаковић, Омер Бећаја, Алекса Матовић, Филотије Петровић и Антоније Пајовић свели су 251 свежањ фине вуне за што су добили 600 цекина и 1.300 талира, уз 8% камате (X, 25ат, 27ат). Као што се види, од тог времена исплате су почеле да се врше за вуну и у сребрним талирима, којих је било две врсте, царских и обичних. Децембра исте године на захтев Војина Ђуровића секвестрована је вуна Алексе Матовића (X, 31). Крајем августа 1771. фазни Симо Лучић и Петар Иванов расхудили су 213 свежања вунице, обичне вуне Мухарем-баше Капића, 153 свежња Тирића Какшића, 39 свежња Хасан паше Глуха, 24 свежња Ђата Бехмета (из Стона), 99 свежања неког Ђура и 34 свежања неког Јосифа из Бијелог Поља, 60 Јована и 128 Османа и Хаџи Реџептија (можда Арбанаса), дакле у свему 776 свежања (X, 15). Узгред треба запазити исламизацију у трговачкој породици Глухо (Глуховића). Алекса Матовић, најчешћи довозник фине вуне тога времена из Бијелог Поља, септембра и децембра 1771. довезао је укупно 398 свежања фине вуне (за 300 је примио 1.000 царских талира) и 6 смота лоја, уз 8% лежаринске камате; истога месеца је расхуђена његова вуна, али није наведена количина (X, 26, 29, 40; XI, 3, 7, 3ат, 5ат). Поред њега фину вуну допремали су неки Ђорђе — 52 свежња, неки Јовица — 69, неки Атанасије — 50 и Мехмед-ага Спаховић — 14 свежња фине вуне (XI, 2ат, 5ат). Септембра 1772. предали су дубровачком контумацу фине вуне за 515 свежања и то: Антоније Пајовић, 78 свежања и још за 564 талира, Јован Симеоновић — 44 и још за 440 талира, Суло Галиотовић — 48 свежања, Османбаша Ђутовић — 66, Саво Сомет — 50 свежања вране вуне, Маријан и Алекса — 35 свежања фине вуне и Јосиф Пешковић за 250 талира, Алекса и његов компањон за 1.725 талира — све уз 8% лежаринске камате (X, 57,5'). Алекса Матовић се 1. децембра појавио јавно пред дубровачким званичницима али само са стварима за личну употребу (X, 37). Последње велике године Цвјетко фазни добио је налог да пречисти 99 свежања Алексе, Антонија, Јована и Јосифа из Бијелог Поља (X, 36), свакако допремљене месеца новембра, што је био последњи рок за допрему вуне. Крајем септембра 1773. Алекса Матовић је посетио Дубровник, али без товара, а дан касније је стигло 134 свежања његове фине вуне, што је заложио за 510 талира царских и обичних, уз 4% камате (ту је његовом ортаку Маријану припало 32 свежња), а 9. септембра је допремио његових 48 свежања. Милосав Јофтић оставио је 18 свежања, Саво Сомет — 46, Антоније Пајовић крајем месеца 142 а много дана касније још 57 свежања; за прву испоруку примио је 860 талира уз 8% камате, а у тој количини је 42 припало Омеру Ђаловићу; Јосиф Петровић је дотурио 58 свежања, добивши 385 талира и Јован Симатовић (тако!) 88 свежања, добивши 400 талира (X, 45, 70, 71; XII, 7', 8'). Јануара 1774. Алекса Матовић је са три друга посетио Дубровник без терета (X, 47). Септембра исте године Јосиф Петровић, Ђорђе Пајовић и Јован Симеоновић заложили су фине вуне за 4.100 талира уз 8% лежаринске камате (X, 80).

У другој половини 70-тих година допремања вуне било је много ређе. Марта 1775. Антоније Пајовић је довезао само три свежња а затим још шест али воска. Алекса је такође допратио три свитка воска, док је Осман-паша предао на расхуђив-

ваљке огромну количину од 312 бала воска (ХБ, 21, 25). Са 1775. годином восак је ушао у извозну листу Бијелог Поља понове, где је и вероватно ушао у пословну моду, иако треба сумњати да је израђиван у месту. Фебруара 1776. Алекса је допремио 8 свитака воска и 10 велујских коза, Антоније 10 свитака воска, Јован – 8 воска, а Мурат 4 свитка воска (ХБ, 25, 31). Септембра исте године Алекса је довао на дубровачке Пилаче са четири пратиоца, али без робног пртљага. Фабио Пино је у својој «бајафрецу» замерао чисто вуну трговаца из Бијелог Поља и једног из Требиња (ХIа, 14, 1.III 1776. ат). Јово Петровић је септембра 1777. заложио фине вуне за 700 талира кредита уз 8% камате (ХБ, 37). Септембра 1778. Алекса Матовић са три друга посетио је Дубровник и затим је са Омером Бедајом оставио у залогу фине вуне за 1.600 талира уз пуномоћ Рафаелу Јанију у вези са наменом том вуном. Ђорђе Пајовић је заложио вуне за 1.800 талира кредита, уз пуномоћ истом Рафаелу, код продаје вуне из Бијелог Поља требало је назначити као требињску (ХIа, 42, 55; ХБ, 55). У то време постојала је валоризација према месту производње не само код вуне него и код израђивања као што су фесе италијанске и бојене кожице.

Септембра 1780. године Јован Живојиновић и Мирослав Јофтић заложили су вуну код Николе Перајковића, добивши 1.100 талира уз 9% камата. Сава Марјановић и Јосиф Петровић за заложену фину вуну превезли су од Нике Мировића и Николе Бранковића 1.000 талира, уз 8% камате (ХIа, 90). Августа 1781. Антоније Пајовић и Мирослав Јофтић долазили су на дубровачке Пиле, али без терета (ХIа, 88, 89). Годину касније на исти начин, информације ради, довео је Јован Симеоновић своја друга (ХIа, 106). Септембра 1783. Антоније Пајовић заложио је фине вуне и добио је кредит од 250 цекина и 4.100 талира уз 8% камате. Хаџи-Марко Стевановић са собом и своја два ортака Јована Симеоновића и Филотија Петровића заложио је фине вуне, добивши кредита за 350 талира. Мирослав Јофтић је на сличан начин добио 350 талира. Месец дана касније обављен је оповестар вуне Јована Симеоновића, Мирослава Јофтића и Филотија Петровића (ХБ, 149, 150, 200). Октобра 1784. Мирослав Јофтић, хаџи-Јован, Петар Филотија, Антоније и Ђорђе Пајовићи допремали су фине вуне за 4420 талира кредита уз 8% деспренсе камате; количина вуне а такође и стопа за давање кредита везана је за 199 џакова вуне, за коју је Ђорђе Пајовић добио 1.000 талира (ХБ, 177, 189). Новембра 1785. Рафаел Јани, као пуномоћник за фину вуну стрижену од стране Ђорђа Пајовића и Сава Марјановог у количини од 190 свежњева добио је од француског конзула 1.550 реала уз 8% камате (ХБ, 199). Као што се види, од 1785. године ушли су и реали у исплате фине вуне. Септембра 1787. хаџи-Јован Симеоновић и хаџи-Антоније Пајовић заложили су према 88 свежњева фине вуне, добивши 1.750 реала и друге вуне за 300 реала кредита уз 8% камата (ХIа, 23. IX 1787. ат). У току првих осам месеци 1787. Бијело Поље је добило нову двојицу хаџија из редова трговаца. Антоније је у исто време добио заклон 1.000 реала, али уз јемство другог хаџије, а Ђорђе и Саво Марјанов 3.000 реала, уз давање пуномоћства о располагању Саву (ХIа, 2, 23). Саво Марјанов и Рафаел Јани, као значајни пуномоћник Ђорђа Пајовића, заложили су 75 свежњева фине вуне за 1.650 реала, а за још 73 свежња од исте Катарине Суботић још 850 реала по 8% камате. Саво и Ђорђе за заложену вуну примили су 4.550 реала кредита. Сам Саво Марјанов депоновао је 42 свежња фине вуне код Луке Ант. Сорготевића и добио акцептацију под 8% камате (ХIа, 21. VIII, 3. VIII, 24. IX, 18. XI 1788).

Последња година девете деценије вероватно због турско-аустријског рата била је богата у девизу серијевина из Бијелог Поља у Дубровник. Месеца фебруара хаџи-Јован Симеоновић и Ђорђе Пајовић заложили су први 70 а други 50 свежњева, примивши 1.000 реала уз 8% камате; Јеремија Авраам Толентино послужио је као посредник у залагању код француског конзула, свакако уз зараду (ХIа, 20. и 23. II 1789. ат). Августа и септембра исте године хаџи-Антоније Пајовић, Ђорђе Пајовић,

Саво Марјанов, хаџи-Марко и хаџи-Јован, још са двојицом хавија као ортаци, Пајо Радосављевић, Ђорђе Милађевић и Нико Мирослављевић заложили су 467 свежања и још кожа за кредит од 4.700 реала (XIц, 18. VIII, 19. VIII, 14. VIII, 30. VIII, 8. IX, 14. IX 1789. ит). Средином октобра Нико Мирослављевић је уступио фину вуну, не примивши аванс, са дозволом да се њоме може пословати, а два месеца касније Саво Марјанов је уступио Салватору Левију Мандолфу фину вуну у лазарету да с њом може манипулисати (XIц, 16. X и 15. XII 1789).

Августа-септембра 1790. Ђорђе Милађевић, Нико Мирослављевић, хаџи-Антоније Пајовић и Саво Марјанов заложили су 394 свежња фине вуне и добили кредит од 4.020 реала уз 8% камата (XIц, 27. VIII, 8. IX, 10. IX, 12. IX 1790). Августа и децембра 1791. Пајо Радосављевић допремао је 90 врећа фине вуне те је примио 1.075 реала уз 8% камата. Факим Петар Ковач је раскужавао вуну по рачуну Ђорђа Милађевића и ортака, која, иначе, није регистрована у доливу (XIц, 28. VIII, 7. XII 1791). Године 1792. хаџи-Антоније Пајовић је у три доласка донео 102 свежња фине вуне, а забележен је долазак Ђорђа Пајовића са компањонима, али није виђена роба (XIц, 6. VIII, 25. XI и 30. XII 1792; XII, 65). Године 1793. Нико Мирослављевић и Ђорђе Пајовић су веселили без робе прелаза град св. Влаха, а син хаџи Антонија Павле је допремио 30 свежња фине вуне и заложио их је за 160 цекина. Хаџи Антоније је заложио 40 џакова за 400 реала, тј. по 10 реала свежањ (врећа) (XII, 79, 83; XIц, 8. I 1793. и 2. XII 1793). Децембра 1794. Ђорђе Пајовић је са ортаком изашао на дубровачки Плоче без терета (XII, 139). Марта 1795. хаџи-Марко и Нико су заложили 261 џак фине вуне за 6.764 реала уз 8% камата, хаџи Јован је предао 33 свежња по цени од 33 гроша за ову вуну, примивши аконтацију од 1.000 реала, 634 обрађених зечјих кожа за 380 реала, укључујући ту и коже које су припадале хаџи Ђорђу (XIц, 21. III, 29. V 1795).

Треба нагласити да праве трговце у Бијелом Пољу чине само Срби православци. Људи са муслиманским именима били су носиоци функција у месту, то зато чајђе и компањони српских трговаца, јер су располагали новцем за куповину сточарских производа. Једино је породица Глухо почела да се из редова људи чаршије издвајује.

Пљевља. За разлику од Бијелог Поља или Новог Пазара чаршија у Пљевљима, готово искључиво муслиманска, одржавала је тајну везу са лучким градом св. Влаха. Први који се јавља у промету био је хаџи-Мустафа Таливовић са два друга који је (маја 1720) дотерао 34 свитка воска, једну међеђу кожу и четири марамице (I, 39). Септембра 1722. године неки Суљо Турчин допремио је 50 свитака воска (I, 78). Као и у Бијелом Пољу старосвале се восаки, коме су долази предмети орајентског текстила и одјећа, као у Новом Пазару у кудикамо већим количинама. Делија Турчин пријавио је (септембра 1723) на Плоче са 12 свитака воска, неком учкуром, свилином и по ткалне мусуле и овога једном марамицом; године 1725. појавио се и са седам свитака воска (I, 90). Децембра 1729. стигао је са робом курир Иван Косовац (II, 32). Новембра 1731. Мило Царнин стигао је у свој завичајни град са слугом и једним курером (II, 65). Курир са путовања у Пљевља био је (јула 1733) и Никола Мажлин (III, 13). Сали-баша или Салиага), киви пред Дубровником долазио је из Пљеваља јуна и новембра 1740 са друговима (III, 68, 74). Петар Музанини донео је (августа 1741) у функцију курира (III, 67). Трговац вуна Мустафа (августа 1745) довезао је 52 свежња праве вуне коју је заложио за 200 цекина Влоу Б. Кабоси уз 6% дажаривске камате на нивоу године. Маја 1746. Хусејин Рамадани са личним пртљагом довео је пред Дубровник, а јуна исте године хаџи-Мустафа Османовић са четири пратиоца из Пљеваља, Фоче и Мостара довезли 496 бала кордована, 109 бала монтонина и 562 сахтијана, што је представљало огроман квантум (IV, 15, 16). Хасан-баша Селимовић, компањон Хасан-баше Вејзовића, за-

ложио је 68 свежања овчије вуне браћи Бошковић за износ кредит од 200 цекина и уз повећану камату од 10% годишње (V, 26ит). Хаџи-Мустафа Османовић са 13 другова из Пљеваља, Мостара и Сарајева (јуна 1749) заложио је 155 бала кордована, 125 бала мештовина, 127 свитака воска, 42 волујске коже и 336 сахтијана, што је представљало велике количине (V, 4). Хаџи-Мустафа Ћеславак са шест ортака дотерао је 68 бала кордована, 44 бале мештовина и 180 сахтијана (VI, 13). Јуна 1761. у Дубровник присао је из Пљеваља хаџи-Хусејин Летина са једним пратиоцем, али без трговачке робе (VII, 81). Почетком 70-их година из Пљеваља је долазио Осман-баша и то искључиво са вуном. Новембра 1771. заложио је 19 свежања влашке вуне и 11 сахтијана дубровачком Јеврејину Натану Амбонетију за 200 реговали-талира, уз 8% дешифровне камате; октобра наредне године је фахин Јофто Симов чистио нови контингент Османове вуне, а августа 1773. баша је заложио 160 «мажа» (увезан кожни обично по 10 комада) кордована и 360 мажа мештовина Доду Константину за 310 реговали-талира уз 8% камате (X, 36, 42, 68). Према другој књизи санитетске службе 70-их година, Осман-баша је (јуна 1771) допремио 145 бала кордована, фебруара 1772, осам свитака воска, августа 1773, 160 мажа кордована, јуна 1774. 148 мажа кордована и 246 мажа мештовина, јуна 1776. 118 мажа кордована и 146 мажа мештовина, те јуна 1777. 68 миљара (68.000 либара) кордована, 61 миљар мештовина и 51 волујску кожу. Осман-баша је августа 1776. заложио код Катарине Субашић 41 свежањ влашке вуне (XБ, 4, 8, 19, 27, 33). Јануара 1772. поред њега се минорно појавио неки Хусејин-баша са 11 свитака воска (XБ, 8). Мехмед-баша (јуна 1777) појавио се са 21 миљаром кордована, 49 миљара мештовина и балом дувана, Сали-баша са 38 миљара кордована, 60 миљара мештовина (XБ, 33). Тих дана и довозници из других крајева допремили су такође огромне количине кожица мерене миљарима либара. Августа 1778. Бошко Симић пристао је из Пљеваља, али са стварима за личну употребу (XIа, 41). Јануара 1787. неки Сулејман заложио је 2 бале александријског лана француском конзулу у Дубровнику за 140 реала уз камату од 6% (XIа).

Тиме је престало долажење пословних људи из Пљеваља у Дубровник. Постоји још само податак да је Рајо Петровић јуна 1796. заложио фину вуну и добио зајам од 1.000 пјастри (XIа, 29. VI 1796. ит).

Из приказане документације види се да су већ пред крај столећа и православни Срби из Пљеваља почели доносити споменуте производе у Дубровник, иначе је реч била о муслиманској чаршији. Вуна је мање извожена а кордован и мештовини у великим количинама, мереним миљарима. То је, изгледа, био артикал производње пљеваљских кожара и бојаџија. Поред велетрговаца било их је и сасвим безначајних. Одржаване су и везе са пословним људима неких места у Херцеговини и Босни. Некад су у Пљевља стизали трговци из других вароши, снабдевши се у Пљевљима робом. Неки Хусејин из Требиња набавио је ту (1751) кордоване и сахтијане а Дубровчанин Антун Хиза ту је купио воска и обрађених кожица.

Пријепоље је сасвим мало заступљено у књигама дубровачког карантина. Крајем августа 1720. пристао је на дубровачке Плоче неки Милић влах са једним пратиоцем (I, 46). Маја 1732. Радојица Брашилов са неким дечаком дотерао је 13 свитака воска (II, 104). Хасан-баша са два пријатеља довезао је 20 комада (трубе) астара (средњег тканине), 20 комада «душе» (?), четири свитка воска и 40 врећа вуне. Сали-ага, дубровачки сеиз, маја 1741. дошао је са три ортака без робних пртљага (III, 46, 79). Августа 1749. Аврам Миловијевић је допутовао са једним другом, али без терета (V, 10). Тек неки Петар (јула 1773) дотерао је 24 свитка воска (XБ, 14).

Бродарево, Пребој и Рожај нису регистровани у књигама санитета.

Нова Варош такође није израженије заступљена доласцима својих суграђана пред зидине града св. Влаха. Халил Турчин (децембра 1718) довезао је 14 товара

сирових бивољих и волујских кожа (I, 19). Нововарошани су више били присутни у Дубровнику једино у годинама 1737–49. Мијат Марковић је са компањоном (јула 1737) довезо два свитка воска (III, 13). Атанасије Михаиловић је (септембре 1745. на 1753–55. године) Страфину Раф. Гучетићу испоручио 54 свежњева вуне, при чему је Хаџи Толкитину остао дужан за фахине и друге трошкове (IV, 3–8). Августа 1747. Митар Сорговић је пристао без робе, као и Дамјан Миловановић са два пратиоца (IV, 22, 41, 67). Митар је септембра 1745. С. Р. Гучетићу испоручио 48 свитака вуне, при чему је за трошкове остао у обавези према Х. Толкитину, пошто су му као заступници служили мула Омер Тахтовић (из Пљеваља) и Лука Милошевић (IV, 7). У годинама 1749–51. долазили су у Дубровник: Атанасије Михаиловић (V, 30), Аврам Јањушевић са Турцима и нешто робе (V, 35), Божко Стојановић (V, 44) и Андрија Симов (V, 59) без терета. Томо Вуковић, као пуномоћник Аврама Миловановића, заложио је 167 свежњева вуне на 400 дуката, уз 10% дожаренских камате (V, 25 аг). Никола Марковић депоновао је Рафу Константину 8 џакова за 30 цекина, уз 10% камате (V, 25аг). Стеван Јеремија заложио је 328 волујских и 26 бивољских кожа, 41 свитак воска и 120 кожа твора као и неке друге коже медомаћих животиња (V, 43). Са ручним зембилом пристизали су 1753–55. године Атанасије Јовановић, Мато Калађеовић, Аврам Миловановић, Петар Милковић и Митар Јорговић (VI, 17, 31, 35, 65, 25, 185). Нису јасни мотиви доласка. Марко Јорговић заложио је 185 свежњева фине вуне за 300 цекина (VI, 9аг). Митар Јорговић ставио је под хипотеку 50 врећа фине вуне и 35 што је припадало Николи Марковићу за 300 цекина (VI, 11аг). Никола Марковић је заложио 108 џакова фине вуне Јови Лучићу за 300 цекина (VI, 27аг). Аврам Миловановић је депоновао 62 свежња фине вуне за 208 цекина (VI, 9аг). Септембра 1755. фахин Ђуро Шакарин одређен је за чишћење 162 свежња фине вуне из Нове Вароши. То је и последњи помен Нове Вароши у дубровачкој архивској серији *Sanità*.

Из области Старог Влаха априла 1741. пристао је Дубровчанин Франо Дијелопади но без робног терета (III, 3–8).

Сјеница. Сјеничани су се већ у XVII веку везали за извоз вуне преко Новог Пазара. Исаи Рајо, сјенички монах сведочио је средином тога столећа да је Божко Пасарић из Новог Пазара нашао у Приштину са кожама и да га је Иван Витов слао у Скадар, где је боравио два месеца, за које су време умрла његова два компањона.

Први долазак путника из Сјенице, које је пратила дубровачка служба здравства, везују се за 1726. годину. Вук Саблић је 31. маја дошао без терета (I, 1). Упоре 1730. пристао је из Сјенице Марко Бошковић и Матијан Кулић. Нешто касније Кулић је довукао осам коњских товара воска, неке ћилиме, три чешкира, кувсну доламу, оку вате и још неке одевне предмете (II, 72, 73, 91). И почетком јесени вуну (353 џакова) упућивани је из Сјенице поред контингента из Новог Пазара, Прокупља, Ниша, Лесковца као и уз орјентални текстил, где су били и чакшире из Софије, поред уобичајених кожа медведа и других дивљачи (II, 71). Средином 1734. пристао је Никола Петровић. Годину дана доцније Вид Петровић, октобра 1736. Лука Мидановић, сви само са личним пртљагом (II, 155, 172, 201). Августа Хица (августа 1737) донео је сва комада «рединга», три кошуље, једну антерију, некемаље, чарапе и још неке одевне предмете (III, 13). Те године он је у Сјеници од Илије Петковића купио већу количину вуне коју је спровео у Дубровник.[9] Године 1740–41. долазили су из Сјенице Илија Миланичевић, Стјепан Стјепановић, курир Мато Чучук, Видоје Видовић и Алија Мемишевић (III, 71, 76, 77, 78, 81, 87).

Септембра 1754. фахин Стево Лушин контумацирао је 356 свежња фине вуне која је више пута довла из Сјенице и Новог Пазара (VI, 54). Године 1759, Ђуро Шурић је ставио у контумац вуну фину и вариану 474 свежња порекло из Сјенице, Новог Пазара, Видина и Херцеговине. Хаџи-Салих Јаковичев дотерао је са

ортаком огромну количину од 792 и по бале кордована и 36 сахтијана. Без робе и пртљага долазили су: курир Лука Крилановић и Никола Милошевић, Натал Клувовић (IV, 5, 11, 12, 7). Фамили Цвјетко Иванов и Цвјетко Доброславић очистили су 339 свежања фине и 19 свежања вуне кораване из Сјенице, Новог Пазара и Мостара, односно 420 свежања фине и вуне кораване из Сјенице и Новог Пазара (VII, 6, 12). Године 1760-61. без товара долазили су из Сјенице курир Лука Крилановић (двапут) и Ђуро Чучук (VII, 84 и 88, 49). Августа 1763. фамили Цвјетко Доброславић раскужио је 226 свежања фине и 54 свежања вуне кораване, што су стигли из Сјенице и Новог Пазара. Годину дана касније, фамили Петар Шестало очистио је 332 свежња фине вуне што је довела из Скадра и Сјенице и скаламе донесене из Херцеговине (VIII, 2, 24). Августа 1765. фамил Ђуро Баша контумацирао је 174 свежња фине вуне допремљене из Сјенице, Новог Пазара и Прокупља. Антун Бербора је тада довукао из Сјенице и Новог Пазара 184 свежња фине вуне, 4 дубровачке коже, 4 ћентуле и два „ђамбарлука" (IX, 11). Септембра 1766. Јован Симов је раскужио 214 свежња фине вуне, пренесене из Сјенице. Јефтим Мелучов и Никола Бједини су донели 6 црвених тканина, 15 тоста нибриванима, дутмад, памук, ешиљу, свилени гајтан и другу сличну галантеријску робу (IX, 31, 35). Фамили Цвјетко Иванов је (јула 1768) са Ибрахимом Каспроулијом очистио вуну донесену из Скадра и Новог Пазара (IX, 50). Сулејман-ага Заудовић је (септембра 1770) примио 400 талира за рачун 108 свежња фине вуне која је положена у лазарет а тежила је 280 млетачких кантара; као јемац поставио се Сулејман-ага Хаџисмаиловић (X, 28а).

Нови Пазар. Нови Пазар је град Рашке из кога је у Дубровник током XVIII века најмање долазило људи, како Дубровчана тако и домаћих, без терета или са веома малим количинама вуне односно оријенталног текстила и одевних предмета. Врло су често курсирали курири дубровачке владе, јер је дубровачка насеобина у Новом Пазару била последња која се одржала. Током последњих пет месеци 1716, курири су били: Марко Божовић, Нико Ботери односно са нешто робе Баро Бенини (два пара папуча, местве), Доминико Ботери (два комада дводонских штофова, 4 јелење коже), Иван Брајић и Иван Брајовић (једно крзно медведа), али и Турчин Хусејин (I, 4, 5, 3, 6, 13). Наредне године Дубровчанин Марин Деметри са два пратиоца довезао је 4 јелење коже, вучје крзно, два комада вуненог тканива, 5 пари папуча и 8 пари одевних предмета (I, 7). Нови Пазар био је и тада изразити центар оријенталне робе. Дубровчанин Иван Јелић донео је из Новог Пазара 67 волтомала, 19 ковчега, две трубе памучних тканина, 24 скупље марамице „наредине", 18 комада сирове свиле, неке нарочите покриваче од којих и два за постеље, 5 кипрова и 5 ведова штампаних дезена, вато, 7 пари чарапа, платнену кошуљу, два комада ибе, вучјих коже, папуча и вунени капут (I, 28). Године 1719-20. из Новог Пазара су стигли у Дубровник: Јозо Марковић, Томаш Фусак, неки дубровачки гласник Свило са женом и берберином, курир Брајић, Јевреји Абрахам Гаскон и Јако Бенароје (заробљеном из Солуна), Стјепан Курчић, Франо Тонтолин, Петар Грошета, курир Паво Јагић и курир Розан с неким фамилијама (I, 16, 23, 29, 19 и 30, 27, 33, 43, 46). Никола Бутјеровић пренео је са неким обрађеним кожама, марамама и свиленим донесеним у Нови Пазар из Цариграда (I, 34). Марко Божовић донео је даброве и јелење коже (I, 39). Петар Грошета је пренео текстилни и други солан оријенталног стандарда: платнене кошуље на резнице, неку богасију са гајтанима и ширитима, посебно изаткану дутмад, мараме од тканине на пестиће, два комада тканине астаре, комаде тканине жутунли, чарапе и деопслевине од вуне и пазуве, поштемаље, папуче и друго (I, 33). Мато Ђорђисовић је допремио 16 свитака воска (I, 58). Фамилу Јевању наложено је да (1721) очисти 41 џак вуне допремљене из Новог Пазара и да смести 10 свитака воска (I, 33). Матија Илијић је 1720. године добио налог од дубровачке фирме Јалић да скупи вуне у Новом Пазару,[9] али се с набављеном

товарима не говори у књигама конзулата. Матија је следеће године дошао из Новог Пазара, али покривач који је донео купљен је у Сарајеву (I, 63). Један дубровачки курир донео је скадарски 7 јаловых кожа, три комплета призренача (I, 51). И дубровачки трговац Марио Петручи донео је призреначе, венгогадо, марамице штампаних десена, другу ситну робу али и 15 свитака воска (I, 164). Без робног пртљага присиели су на дубровачко Пиоча Тор Сусек, Јозо Марковић, Стјепо (који се на путу задржао 13 дана у селу Бордима код Гацког) (I, 60, 62, 63). Јаков Путниковић донео је са 15 дењака воска (I, 65). Јован факин донео је неред робе из Пловдива и Софије и четири и по паста вате из Новог Пазара (I, 62). Марио Божовић пројавио је у карантину шаково вуне и комаде абе (I, 65). Матија Бошковић је спровео 21 свитак воска и 11 скадарских кожа у Мостару (I, 66). Матија Јовић и Јозо Марковић дошли су (1722) без робног пртљага (I, 71, 78). Лоренцо Будмани је исте године допремио: 22 дењака воска, абе и других оријенталних тканина, 7 комадића, сиве вуне, 4 местве, ћилим и друго (I, 67). Хусејин Барановић који је довао из Бара, донео је воска из Пазара, комаде платна и слично (I, 67). Хусејин Барановић који је довао из Бара, донео је воска из Пазара, комаде платна и слично (I, 67). Ахмед Турчин је довезао 20 бала кордована (I, 76). Само са личним стварима присиели су у Дубровник Петар Гренета и Стјепан Кузић (I, 79, 66). Петар Бокович (Вокшић ?) довао је са четири комада тканина, комадом алаџе, абе, марамица, са 5 пари чизама, 40 пари папуча, јелећом медвеђом кожом, покривачем за кревет и са 29 свитака воска (I, 21). Дубровчанин Марио Божовић донео је 23 дењака воска, пакет вате, постељни покривач, ћилим, ирхи од венерина и обрађених јагњећих кожица, ћурак присни обојен, комад музула и белог астара (I, 85). Као што се види, довремена роба из Новог Пазара састојала се од оријенталног текстила, воска и нешто кожа. Тако је било и наредних година.

Дубровчанин Мато Бошковић унео је у родни град папуче, 56 свитака воска, коже, 12 аршина богасије (I, 85). Драгојло из Новог Пазара дотерао је (1723) 20 комада тканине музул, трубу памучних тканина, 8 комада богасије, две антерије од алаџе, ћилим, 30 оки вате, два снопа жутих кожа, 26 дењака воска и комад абе који је стигао из Сарајева (I, 84). Дубровчанин Раде Хиша допремио је два пара папуча, богасију украшену памуком (I, 107). Јозо Марковић је (октобра 1724) довезао 30 свитака воска, три трубе памучног текстила, комаде музула, 41 комад тканине астар, покриваче, јелећу кожу, пар чизама, 62 пара папуча, ирхи и 19 јагњећих обрађених кожа, пешкире, 52 паста вате, нешто ћилимова, труба шајака; он је долазио једном годишње — и октобра 1725. и августа 1726. (I, 121, 144, 167). Без робног пртљага 1724–26. године дошли су Дубровчани Марко Бошковић, Антун и Домјан Мори, а једном овај последњи са 6 свитака воска, паром чизама, једном трубом обојеног платна, ћилимом и са два «сарафа». Његов земљак Петар Бартолов био је у Албанији барком, али се вратио преко Новог Пазара и донео је: узде, марамице и друге предмете дневне употребе, док је у Сарајеву купио 30 комада абе, два астара, нове узде, сиров памук и друго (I, 112, 128, 140, 160, 119). Доминико Кадић, долазећи из Новог Пазара, из Херцеговине је дотерао просту вуну мрамнику. Мато Мошков (1723), Паво курир, Сидоније и Антун Каруи били су (1726) у Новом Пазару по неком задатку дубровачке владе, као и Петар Гренета (1727) и Мато Илић (1727). Димитар Иванчић донео је две биле суве по врсте коже и дењак воска и бојака херцеговачке вуне, док је Јаков Путниковић (1725) допремио 13 свитака воска, ћилим, два ћурка опточена кроном, местве, три пара папуча, 5 скадарских и 4 сертина од богасије (I, 2, 162, 139, 140, 149). Марин Димитри је донео опрему за коња а једном је дошао без товара, док је Стјепан Пешарић у лазарету пријавио пар предмета опреме (I, 93, 118, 142, 86 и 94, 95). У летњим и јесењим месецима присиели су у Дубровник Раде Хиша без робног пртљага, неки Милић са 34 свитка воска, Матија Миловић, долазећи

из Рушчука, удруживши се на путовању са Јозом Водопићем и Мањом Илићем и донесши 25 јелењих, 28 ичуфих и једну медвеђу кожу, 7 марамица на редове, свои сирове свиле, по два комада абе и богасије, два прекривача и друге текстилне предмете. Никола Стјепановић је дошао са 25 кожа обојених у боје «срма», три пара папуча, 5 пари местии, 3 јелење коже и слично (I, 4, 1, 2, 172). Затим се чешће појава воска и кожа меради. Септембра 1729. пренесо је Алмаз Мостарчић без терета (I, 29), као и Дубровчанин Петар Гревеста у служби дубровачке владе (1728) односно и Фрањо Богашини (II, 5, 52 и 72). Фрањо Пасаревић је допремио 12 дењака воска и сувих бивољих кожа. Јозо Марковић је довукао 16 свитака воска и 29 свежња сувих волујских кожа. Саво фасли раскужио је (1728) вуну премљену из Новог Пазара (II, 49, 58, 12). Марин Димитри донео је трубу богасије, јелењу кожу и крзно «Јулдуфе». Марко Петручи је дотерао 13 свитака воска и неки текстил, Бошко Матијашевић 28 дењкова воска (II, 41, 51, 52, 68, 69, 67).

Године 1730–32. било је више долазака из Новог Пазара. Стјепан Крезо је 1730. донео 153 врећe вуне из Новог Пазара, Сјенице, Прокупља, Ниша и Лесковца,[10] али велики транспорти које претпостављa толика количина није регистровала књига здравствене службе. Јеврејин Бенеј (?) Толентино донео је ћилим, неки други текстил и дугмад. Ловринац Будмани, Марко Петручи, Кристофан Божовић и Никола Улановић пренели су без робног пртљага. Мато Бошковић донео је оријенталне текстиле и коже из Новог Пазара: шест пари чарапа, 8 јелекева, тканине «на редове», «ђимберлука» од сукна, креветске покриваче, 10 мачјих, 7 јелењих, 2 медвеђе и 161 бивољу кожу, једну антерију, две кошуље, 4 пара местии, 6 «товаљија» и слично. Фрањо Богашини је (децембра 1731) дотерао 32 дењка воска, 5 труба богасије и абе, 2 комада астара, 3 «мусолина», један комад тканине «на редове», два прибора за кројење огртача, 2 антерије, 2 пара местии, 4 пара папуча, један прекривач, појтомаљ, три бале вунених сукана, ћилим, 6 јелењих кожа или и два вилута «срма» (II, 74, 69, 95, 111). Године 1732, без терета су пренели ерса Дубровник Иван Сепоша, Иван Јелић, Пашо Хусовић, Петар Маринић и два (аустријска) дезертера из Србије (II, 98, 99, 107). Марко Петручи са три пратиоца донео је три пара местии, пар папуча, 2 антерије, 2 трубе богасије, чакшире од сукна 9 «богазлука» и друге текстилне робе, 2 оке сировог памука, 2 оке праве вуне, комад памучних тканина, 2 кутије са филџанима (II, 111). Марко Бошковић сместио је у лазарет пар чизама, 2 пара папуча, 2 пара местии, 2 дисагије и 2 јелење коже, оке сирове «свиле» и 2 оке кафе (II, 110). Ловринац Будмани допремио је 2 антерије, 2 «бербечина», 3 трубе богасије, 4 комада аба, бала сукна, 2 јелење коже, 2 крзна неке дивљачи те ревено за праве вуне (II, 110). Са четвртом деценијом XVIII века почело је довожење из Новог Пазара сјеничког «срма». У једном товару било је 10 вилута, 16 свитака воска, 8 труба абе, 8 труба грубог памучног платна, један комад «на редове», 4 комада астара, 3 трубе богасије, прекривача и креветских покривача, 2 доламе, 6 свилених блуза, 6 бала памука, џак лужине, џак «умре» (II, 118). Децембра 1732. из Новог Пазара је пренео и Напуљан Антонио Гвидети са 200 ока «словенске» вуне, 2 вунене доламе, један диније од богасије, 2 «салука», 3 кошуље на редове, 9 труба богасије, 17 ланова лужина, 17 дењкова воска, товар лужине и неких текстилних предмета (II, 118).

Године 1733. довео је Дука Малковић, донеши обојене марамице и нешто богасије, док је Станиша Попо пренео без робног пртљага (II, 140, 128). Фрањо Богашини је децембра 1733. пријавио у контумацу 66 дењака воска, 9 «донлона», 6 прекривача, 8 комада астара, 14 комада редова, 5 комада тканине «индијске», 6 труба мусула, 2 богасије, једна труба памучне тканине, 4 кошуље на редове, 2 појтомаља, 2 капута, 4 креветска прекривача, 5 «јаглука», 10 комплета дугмади, 10 комплета гајтана и један ћилим, 2 пара чизама, 3 јелење коже и слично (II, 141).

Године 1734. без робног пртљага превођени су у Дубровник из Новог Пазара Дубровчани Фране Богашиновић, Никола Милов Бошковић, Петар Гровета и Подгоричанин Мујо Османовић, а наредне године Иван Радовић, Петар Мирушић, Томазо Фулвио, Јозо Марковић и Саломон Буба (II, 150, 160, 161, 170, 179, 182, 185). Јаков Путниковић довео је са 8 ослобођених робова из Цариграда (II, 166). Јозо Марковић је донио вучје крзно, једну кожу, седло са прибором, 6 жица «ђалети», 4 трубе богасије, 10 свилених навета шерита (I, 164). Никола Пејо са два ортака донио је преко Сарајева и донио 6 бала кордована, 16 свитака воска, 2 бале лумака, 170 мачјих, 10 вучјих, 60 шишарских, 20 козјих и једну медвјеђу кожу, 1.420 комада сувих сирових волујских кожа те 200 седлашица (II, 150-1). Марко Божиновић је пренио 14 свитака воска, 8 труба богасије и 5 астара, 8 кошуља на редине и три комада тканина на редине, 6 комада дамаскина (тканина), 2 мараме, 23 «сиглука», пар «ланчића», 6 пари папуча, 4 пара мостви, 3 веникера, 9 труба абе, 4 прекривача вунења, 6 «ђелдофа» и 4 комада «ђогиџера» (II, 67). Године 1735. Матија Сабић довезао је 126 свитака воска (II, 172). Стјепан Стрешијевић је такође дотјерао 42 дењка воска, 102 комада абе, 34 астара, 3 богасије, 2 ћилима, 3 постављена «ђамбарлука», 26 «сиглука», 6 кошуља на редине (II, 185).

Године 1736. бра робе из Новог Пазара пренесао је само Јосиф Маринковић (II, 202). Матија Илић је донио 68 свитака воска, Лоренцо Будисаинић 2 кошуље на редине. Илија фашиј 6 дењкова воска и 44 бале кордована (II, 186, 188, 194). Никола Милов Бошковић донио је са 7 труба богасија, 4 покривача и 5 постељина прекривача, 3 јастука, 2 ролне вунених тканина, 4 дењка воска, 4 «сиглука», 11 пари папуча, 2 трубе абе, 3 вунене сукна, 4 пара чешира, 30 бала «редина», шубаре од јагњеће коже, 2 антерије, 2 покривача, 6 ћилима, 2 крзна «фисдофа», 2 кувертине, 2 кошуље на редине, чакшире, 4 пара «терлика», пар «тезлука», лугмал од свиле, ћилим, 30 пари папуча (II, 207). Године 1737. без робног пртљага пристигли су: дубровачки курир Иван Мужкавић и Јово Пејо (III, 5, 25). Никола Бранковић је донио 4 бале сукна, комад свилене тканине и меку кожу (III, 13). Мато Илић се пријавио за контумацију са 5 комада «на редине», 2 антерије и 2 кошуље (III, 13). Поп Петар Водовић са двојицом слугу и са два ортака донијо је: 2 дењка воска, 2 комада редина, 4 кошуље на редине, 4 труба богасије, шешир, комад клађу, медвеђе крзно, 3 пара папуча, пар мостви, једну јапунџу, 7 учкура и других комада текстила (III, 2). Томо Франов је дотерао 31 дењак воска, 3 трубе богасије, Злабичевић, сандук лејаних свећа (III, 2). Франо Лијепопили положио је у лазарету 9 вреа сирове памуке и оку вате, сабљу, пинет белих кошуља, 12 ролни сукна, 46 вучјих кожа, 42 «ђелдета», 54 улара, 2 пара папуча, 10 бала грубог платна, 2 кошуље на редине (III, 5). Наредне 1738. године без робе из Новог Пазара су допутовали Осман Мустафа и Елез Али, обојица са по ортаком (III, 36, 37). Августа 1738. Подгоричани П. Самић и Станоја Пејо заложили су 822 кантара фине новопазарске и сјеничке вуне, у чему је вуна за 200 дуката имао велетрговац Јово Пејо (III, 111ат). Августа 1740. Рафо Мил. Бошковић и Лазо Поповић септембра 1741. стигли су преко Дубровника без робе (III, 72, 87). После тога, мада није било никаквих ратова на суседним отоманским границама, није било долазака Дубровчана до августа 1745. односно о томе нису сачувани трагови у протоколима серије «Sanitas».

Из 1745. године допутовао је само Дрогојло Радић (III, 2). Следеће године без робног пртљага јавио се Нико Мил. Бошковић (IV, 7), са 20 свитака воска Никола Ратушић (IV, 8), Томаш Франчески са 2 овс вате (IV, 10). Антун Хиџа пријавио је 39 вучјих кожа, 2 овс вате, 3 јастука, 2 седлине и још два текстилна артикла (IV, 24). Марко Божковић такође је нио сировине богове: 2 вучје и још неколико других кожа, један ланчела (IV, 26). Нико Мил. Бошковић донео је 5 комада вела, 2 антерије, јастук, 6 кошуља на редине, 5 труба богасије, 2 пара мостви, 2 ћилима, један тапет,

2 зубуна (IV, 47-8). Никола Сента (?) довао је без робе (IV, 42). Године 1748. без робног пртљага приспео је и Антун Кукић, на Петар Лазић и Марко Бошковић док је Никола Бранковић донио 37 пуфних коња (IV, 53, 68, 70, 68). Наредне 1749. године без терета допутовали су Стево Бурделић, Алојз Бизулетић, Петар Лазић (два пут), Томо Иванов, Ђовани Алтести, док је Антун Филмер допремио 22 врећe фине вуне (IV, 79; V, 10, 12, 14, 25). Фачин Петар Кулишић (марта 1749) добио је налог да очисти 64 свежња фине вуне из Новог Пазара и Скадра (IV, 79). Као што се види, вуна је ипак пристизала бе обзира што није забележена уз доласке путника из Новог Пазара. Но у целини — 40-те године биле су сведок врло слабе комуникације између Новог Пазара и Дубровника. Никола Бранковић имао је 1748-9 године трговачко друштво за набавку вуне из Новог Пазара, али допремање те вуне није потврђено у књигама расужавања.[11]

Нешто живљи комерцијални контакт постојао је прве половине 50-их година, а потом га опет нема до краја деценије. Године 1750. Антун Кукић је стигао са слугом без робе, Стјепан Николић са 162 паза фине вуне, Никола Мил. Бошковић са 21 свитком воска, 39 овчијих и једном бивољом кожом, Петар Лазић са 60 дењкова воска, Живко Доброславић са 26 вреће фине вуне (V, 35, 37, 37). Августа 1750. Петар Лазић се појавио са 23 паза вуне коју је заложио код браће Клашић (V, 16от). Крајем 1750. дубровачки трговац Стјепан Николић стигао је из Новог Пазара у Дубровник са 173 вреће вуне, а следеће године са 328 говеђих и 26 бивољих кожа, 6 свитака воска и нешто крзном. Марко Стелдија допремио је (1752) из Новог Пазара две велике бале абе.[12] Године 1751. фачин Петар Шетало је примио на чишћење 304 вреће новопазарске вуне. Бошко Бошковић је носио 2 свитка воска, Франић Григуров и Петар Миљковић су приспели без сејања (V, 48, 57, 58). Марта 1752. Петар Шетало је добио 43 вреће вуне из Новог Пазара и Скадра да их расужи, а из Новог Пазара су допутовали Матко Хоџић без пртљага, Марко Стелдија са две бале абе, новопазарски Јеврејин Давид Хабај дошао је са робом која није специфицирана, док је фачин Петар Шетало добио задатак за контумацију 320 вреће фине вуне из Новог Пазара (V, 61, 69, 72, 29, 80). Године 1753. без робног пртљага су приспели Антун Кукић и Лука Булић, Хусеин Вишљевић донео је 30 склопова и Петар Палић 44 медвеђих и једну јелењу кожу (VI, 1, 6, 18, 20, 23). Године 1754. без сејања су допутовали Петар Миловић, Никола Морфић, Петар Паулина, Мато Чоло и курир Иван Мрас (два пута) (V, 30, 44, 52, 56, 69). Године 1755. приспели су: Ђуро Хиша, надбискуп Томичић, Лука Милановић, Лука Миловић — без робног пртљага, Никола Бранковић са 28 мачјих и једном јеленом кожом а фачин Петар Шетало је добио налог да расужи 300 свежања фине вуне из Новог Пазара (VI, 90, 83, 86, 89, 91).

Из прве половине 60-тих година има само неколико забележених долазака из Новог Пазара. Током 1760. године без терета су се појавили Петар Миловић, Антун Брбора, Мато Фабрић, Бошко Глумац; фачин Цвјетко Иванов је имао задатак да очисти 142 свежња фине и 44 свежња вуне караманс, довучене из Новог Пазара односно месеца новембра 299 свежања те вуне (VII, 15, 19, 43, 44); нису познати повињаоци поменутог квантума пострадалог клапна. Новембра 1765. Стјепан Јакић је расужио 32 свежња фине и 2 свежња вуне караманс из Новог Пазара. Године касније Јефтан Милутинов је приспео из Новог Пазара и Скадра са 24 свежња фине вуне (VIII, 5, 31). Септембра 1765. Цвјетко Доброславић, фачин, расужио је 194 свежња фине вуне, а августа фачин Ђуро Болта је очистио 174 свежња фине вуне из Новог Пазара, Сјенице и Пријепоља (IX, 11, 15). Јефтан Милутинов је дошао са три жене без робе као и Ђуро Хиша и Пуро Сали (1766). Влахо Кукић је приспео из Новог Пазара и Травника са 45 свежања фине вуне и 6 свежања влашке вуне. Фачини Цвјетко Доброславић су очистили (1766) 90 свежања фине и 50 свежања

вуне караван однио 72 свежња фине вуне из Новог Пазара и Сарајева (IX, 15, 16, 30, 31). Септембра исте године Антун Брбора је допутовао без робног пртљага из Рагузеја и Новог Пазара (IX, 32). Следеће године довели су без робе Влахо Кунић, Антун Брбора, Ђуро Борђевић, Влахо Кашић, а Петко Марков је допремио 6 свежњева зечјих кожа, 2 ковчуле, 31 свилену и других ствари (IX, 57, 58, 56). Хасан Божевић из Бара са ортаком и Пејстко Славић факим конфисковани су зарад раскуживања вуне из Скадра и Новог Пазара, док је у исто време факим Матко Лучић чистио фину вуну из Новог Пазара (IX, 53, 54). Ујесен 1767. године из Новог Пазара су пристигли Антун Брбора и Јефтан Милутиновић а новембра Никола Буле али без товара (IX, 69, 23; X, 5). Фебруара 1768. факим Никола Џурић раскужио је 18 свежњева фине и 71 свежањ влашке вуне из Новог Пазара и Мостара (IX, 23). Јасно се види да су и трговци са стране (из Бара) набављали текстилно влакно у Новом Пазару а Новопазарци у Херцеговини, Скадру и Босни.

Пословни доласци 70-тих година су даље опадали. У току 1770. године сиславили су у град св. Влаха али без ствари Влахо Шпаовић, Ђуро Хица и Антун Брбора (X, 7, 8), августа 1771. — Мато Фабри (X, 25), током 1772. — Антон Брбора и Влахо Кунић (X, 34, 35), 1773. — трговци Никола Буле, Антун Бешич са Иваном Добросављевићем, те трговци Антун Брбора са Влахом Џурићем (X, 44, 45). Године 1774. долазили су без терета Антун Брбора (двапут), Мустафа Диловић и Влахо Кунић (X, 59, 54, 66). Децембра 1775. без робног пртљага допутовао је Влахо Кунић, у току 1776. Антун Брбора и Влахо Кунић, 1777. године поново за двојица, 1778. Хусејин Дуловић, Никола Буле, Антун Брбора сви без терета (XIa, 3, 12, 14, 17, 27, 41, 45). Године 1779. пристигли су на исти начин Ђорђе Дивчевић, Антун Брбора и Влахо Кунић (XIa, 40, 55, 57, 58). Године 1780. Влахо Кунић и Антун Брбора (оба двапут) су се појавили на дубровачким Плочама (XIa, 62, 82, 70), 1781. — Исидо Ђорђевић, Влахо Кунић са 16 свитака воска и 4 зечје кожице (XIa, 70) те мула Алија и Антун Брбора (XIa, 85, 90), маја 1782. — Мухарем баша Диловић, Влахо Кунић, Бошко Брбора (XIa, 88, 95, 96), септембра 1785. — Антун Брбора и априла 1786. Иван Брбора (XIa, 80, 95, 96), септембра 1783. — Антон Брбора и априла 1784. Иван Брбора (XIa, 118, 126).

Осамдесетих година интензивнији доласци су забележени само 1788. године; пристигли су: Бошко Брбора (двапут) и Иван Харач. Радосав Застовац је априла 1788. донео 10 свитака воска, 4 зечје коже и 80 мотолина, августа месеца 234 свежња фине вуне Стјепану Радииновићу за 400 цекина за депозит, уз 5% дожадених камато (XIa, 183; XIa, 26. августа, 3. XII 1778). Децембра 1788. Хасан-баша Јенчавовић и Радосав Шестовац, оба из Новог Пазара заложили су 10 свежњева кордована и 14 мотолина Николи Мастровићу за 400 цекина са истом каматом; за време од шест месеци остављен је за путомоћника Шабан Терик, са правом да може може продати по осујђени ценама; процену кожица извршио је Лука Драшковић (XIa, 18. XII 1788). Године 1789. регистрован је долазак Бошка Брбора, а факину Стјепану је наложено да раскужи фину вуну која је дотерана из Новог Пазара (XII, 17, 19).

Последњих деценија столећа веома су били минимални. Децембра 1792. Бошко Брбора је стигао без робног пртљага, лети 1793. факин Паво је двапут чистио вуну из Новог Пазара, године 1795. пренели су на дубровачке Плоче Бошко Брбора и Иван Харач односно само иван Харач, а октобра 1797. мула Мулах донео је са нешто робе (XII, 25, 65, 75, 78, 100, 112, 133). Занимљиво је истаћи да су и Ђаковичани долазили у Дубровник преко Новог Пазара а не преко Албаније; Мехмед и Хусејин (јула 1793) стигли су са 83 свежња кордована и са 16 дењкова вуне (XII, 75). Бошко Брбора је крајем 1799. године куповао вуну у Новом Пазару, а са једним пријатељем донео је из Новог Пазара и августа 1801. године.[17]

Напомене

1. Ђ. Хрибар, Историја [illegible] (XVIII в.). Историјски записи 1957, [illegible]
2. Ђ. Хрибар, [illegible] (1739–1790), [illegible] 1970, [illegible]
3. Б. Војновић, [illegible] (1758–1760), Историјски записи бр. 2/1953, 471.
4. Исто, 471.
5. Исто, 471, 475.
6. Исто, 475.
7. Ђ. Хрибар, [illegible] 1457–1800. [illegible] XVI, Загреб 1953, 44.
8. Т. [illegible], [illegible] 472.
9. Исто, [illegible], Београд 1960, 140 [illegible].
10. Исто.
11. Исто.
12. Исто, 190–9.
13. Исто, 190.

Dr Bogumil Hrabak

THE SUPPLIERS OF WOOL, WAX ANIMAL SKINS AND ORIENTAL TEXTILES FROM RAŠKA TO DUBROVNIK, 1715–1800

Based on dokuments from the «Sanitas» series in the Archives of Dubrovnik, a study has been made concerning men of commerce from Bijelo Polje, Nova Varoš, Sjenica and Novi Pazar. Data exists registering the return of Dubrovnik currours and businessmen to their city, upon completion of their fact-finding missions, without any baggage but with bales of wool (especially that from Sjenica), prepared goat and sheep skins, wild animal pelts, wax, sheep's cheese (from Sjenica) and Oriental textile. The town of Bijelo Polje is continuously present with several generations of merchants and the phenomenon od Islamization in two families who produced the beg(es) — in many ways analogous to the patricians of Western European cities. Representatives of the local Turkish authorities also numbered among the sipplers. In Pljevlja the situation was similar although the čarši was Muslim, with the appearance of some Orthodox merchants only towards the close of the century. Prijepolje and Nova Varoš were religiously mixed milieux, while Sjenica and Novi Pazar were mainly Muslim. Sjenica was the exporter of the bes wool and chese. Wool was also the largest export produce od Bijelo Polje while skins of smaller livestock were the main export froma Pljevlja. Wild animal skins were to be found in every small town. Novi Pazar, still with a small colony of merchants from Dubrovnik and Jews, was the main center of trade — not only in the export of livestock products but also in the business of cheap Oriental textiles, pieces of the Muslim dress and the common everyday objects. These goods came from Istanbul, Plovdiv and Sofia — cotton wool and silk from Macedonia. Wool was the most valuable export material and the one most often exported wax — the produce with which the export business in Rašku began and ended during the XVII century. It is evident that the years of peace marked a decrease in the activities compared with war the years during the Austro-Turkish conflicts. This could indicate that in times of peace goods were being sent to Austria (to a large extent through the agency of Muslim merchants from Užice), via the towns of Mitrovica and Rača on the Sava.

Др Џафер Реџепагић
Приштина

УДК 371(091)
Оригинални научни рад
Примљено 1. 9. 1994.

ШКОЛСТВО И ПРОСВЕТА У НОВОМ ПАЗАРУ ОД XV ДО XX СТОЛЕЋА

1. Увод

Определио сам се за ову тему из више разлога. Прво, јер је то школство, у периоду од 15. до 20. столећа, мање доступно, понајмање истражено, а тиме и мање познато. О образовању у каснијем периоду, нарочито од краја прошлог и у току двадесетог столећа има више релевантних извора и литературе, те је то разумљиво приступачније за истраживање, а добрим делом и испитано.

Други моменат за овако одабран проблем је чињеница да је у току тих неколико столећа било образовања, па и вредних покушаја у школству, који заслужују да буду не само забележени већ и предмет засебног разматрања.

И трећи разлог, само бих се на настојање, да се стекне што потпунија, реална и објективна оцена вредности и значења појединих исламских школа, у првом реду мектеба и медреса. Јер, и те школе у новопазарском крају, такође су део општег педагошкопросветног наслеђа; оне су настале на овом тлу и несумњиво утицале на овдашње месно становништво, његову културу, морална схватања, обичаје, верска, литерарно и друге аспекте образовања. На тај начин упоредо са славено-српском културом на овом простору развијала се и посебице у муслиманском делу становништва преовладавала источна култура, много и језици источних народа арапски, персијски и турски.

Давно је утврђено, да без познавања развитка образовања у прошлости, није могуће разумети школско-просветни живот данас, па ни прогнозирати образовну делатност у будућности. Нарочито је школство у периоду под османском влашћу било запостављено и често одбацивана било каква вредност исламских школа и образовања. У вези с тим др Сафвет-бег Башагић у својој дисертацији «Бошњаци и Херцеговци у исламској књижевности» дословно истиче: «Искитрена је фраза која се често чује од позваних и непозваних фактора, на име: да је наша домовина за турског господарства чамила у тами и ропству. У двадесетом вијеку вјера не треба да прави разлику; просвјета је просвјета, па долазила она са Истока или са Запада».[1]

Наслов рада објашњује и одговор на питање: због чега су назначени термини школство и просвета. Пре свега школство је шири појам од школе, јер осим типова школа садржи у себи организацију, делатност и карактер тих образовно-васпитних институција, ниво образовања, па ће и та питања бити, разуме се, у разумној мери, разматрана. Просвета је термин који је настао у доба просветитељства у 18. столећу. Осим организованог рада школа обухвата и рад библиотека, књижница и других институција и облика културно-уметничког рада, а у циљу просвећивања народа и општег културног напретка.

2. Значење неких ужих одредница и приступ појмовљу и анализи мектеба и медреса

У историјско-педагошкој литератури и у ранијим до сада публикованим радовима, наводе уопште у којима има података о школама и образовању у прошлости Новог Пазара, па и у неким значајним османским изворима који су старијег датума, као што су: дефтери (пописи, белешке, именичне књиге у Османском Царству), вакуфнаме или вакфије, опис исправе о завештању неког добра у верске, просветне, социјалне, здравствене и друге сврхе,[2] зборник важнијих оријенталних (турско-арапских) рукописа, натписи написани, најчешће, арапском језиком на појединим џамијама, медресама, понеком надгробном споменику итд., салнаме (статистички годишњаци или календари) у којима има нешто грађе о школама у појединим санџацима, казама, па и местима и други важни документи, може се наћи који податак о муслиманским школама у Новом Пазару. За то школство првенствено су значајне оворуке појединих имућних завештача, а од оснивања вилајета међу њима и Босанског коме је припадао Нови Пазар, а од 1878. до 1912. године Косовском вилајету, има врло мало грађе о школама, ученицима и наставном кадру у наведеним турским статистичким документима. Ближе одредбе и начине рада у тим школама могуће је утврдити уз помоћ годишње литературе о мектебима, медресама и другим турским школама у разним местима у доба Османског Царства и занемарујући чињеници да је турски школски систем све до друге половине прошлог столећа остао у вољности исламских. Та литература и оворуке завештача имају тим већу улогу јер ни једна школа никад, ни у Новом Пазару, „нису водиле летописе ни друге административне књиге из којих би се могли црпсти потребни подаци."[3]

Сусрећемо се с низом различитих појмова и ужих одредница арапског, турског и персијског порекла, зависно од подручја интересовања, тема и коришћених извора и литературе. Реч је о оним терминима који су из области школства, просвете и васпитања идеја, а које садрже појединим документи и секундарни извори. Тим речима и изразима обогаћују се људска сазнања и неке посебне науке и поједине уже научне дисциплине. Ти појмови и имају извесну него значај и вредност, али заслужују да се макар у најкраћем виду осврнемо на њихово значење.[4] Ту терминологију Турци су преузели од Арапа, њихов алфабетски систем у писању који се задржао све до 1928. године, њихову науку и посудили на хиљаде термина — правних, верских, књижевних и других. Није мали број школско-просветних и педагошких појмова и одредница претежно из арапског, а делом и из турског или персијског језика. Ево тих термина: *Ајан* (а, угледан човек, првак, истакнута личност у народу, представник појединих места у времену, одабран од народа. Термин је познат у документима из 16. столећа); *бјет* (а, стих, стих, један речениц у Кур'ану); *'акл* (а, читај: акл, значи разум, ум, памет); *алим* (а, учењак, теолог, образован човек); *Darül-fünun* (а, османски универзитет у Цариграду основан Законом о јавном школству 1869. Отворен фебруара 1870. године. Уз повремене прекиде: 1. септембра 1900. добио је модеран облик); *Darül-hadis* (а, школе за изучавање исламске традиције), *Darül-kurra* (а, школа за стручњаке у читању Кур'ана на седам арапских дијалеката или начина); *Darül-muallimat* (а, женска учитељска школа за образовање муслиманских учитељица. Једну такву учитељску школу (течај) отворила је 1913. Земаљска влада у Сарајеву); *Daru-muallimin* — (а, «dar ul muallimin», значи дом учитеља, школа за муалиме, одн. учитељска школа. Називала се и muallim mektebi. Постојале су код нас у Сарајеву, Скопљу и Битољу и неколико разреда те школе у Призрену.[5] Било је и ученика из Новог Пазара који су учили у

турској учитељској школи, док су српски ђаци из те средине учили Богословско-учитељску школу у Призрену, Српску учитељску школу у Скопљу или у неком другом месту); dērs (а, настава, предавање, лекција); dērshāne (а-п, учионица, разред, место где се одржава настава; džāhil (а, неук, необразован човек); džehālet (а-т, незнање, непросвећеност); džāmija (с, «džāmi», «džāmi»; то је већа муслиманска богомоља са једним или више минарета. То су биле прве школе, прва и најстарија исламска училишта и значајни верски, културно-просветни и политички центри. Подсетићу на неколико таквих најстаријих џамија, као што су: џ. султана Мурата II у Скопљу (1434), Исхакбегова џ. у Скопљу (1438), џ. султана Мехмеда Фатиха у Приштини (1461), џ. Гази Иса-бегова у Скопљу (1475), џ. Гази Хусревбегова у Сарајеву (1530) и др.); efendija (гр., господин, титула образованих, посебно верски образованих муслимана); elif (ј, назив првог слова арапске азбуке); elifba-sūfara, elif sūfara (а-п, арапски буквар, почетница, прва арапска читанка); fakīh (читај: факих, научник, књижевни познавалац шеријатског права, fikh). Означава учена или беседничког човека. Понекад су тако називали учитеље, нарочито наставнике теолошког образовања; harbije (а, «harbiyé»; модерна средња школа, врста војне академије. У Подгорици неко време је радила таква школа); hātib (а, проповедник, службеник који држи проповед петком и бајрамима у џамији; hāfiz, имамима и људима који су знали Кур'ан напамет поверавана је дужност муалима у мектебу; hisāp, hisāb (а, рачун, број); idādie harbie mektebi (а, војна гимназија за припремање официрског кадра; постојала је у Битољу од 1848); idādije (а, исламска средња школа на нивоу нижих гимназија. Најстарија у нас у Скопљу, настала је у другој половини 19. столећа, затим у Битољу од 1885. После 1908. као непотпуне раде у Призрену, Пећи и Приштини, а у Новопазарском санџаку у Сјеници[6]); idžāzetnāma, сар. idžazet (а-п, од речи idžāt — дозвола и nāme — писмо, књига, писмена исправа. То је, дакле, сведочанство, диплома о завршеном испиту, о завршеним наукама, нпр. теолошким. За звање мудериса била је неопходна иџазетнама); ilmihāl (а, уџбеник са основним поукама из исламске веронауке); ilm (а, знање, наука, знаност); imām (а, муслимански свештеник који предводи скупним клањањем у џамији, а задужен је, обично, и верским службама за једну махалу, често и као учитељ у мектебу. Имам је и титула великих исламских научника, као нпр. Имами-Газалија); imāret, imāre (а, јавна кухиња у којој су осим сиромаха и путника и ученици медресе и наставници бесплатно добијали храну, као нпр. у Гази Исхакбеговом имарету у Скопљу, који је основан 1438. године, или у оном у Новом Пазару. Имарете су отварале и веће текије. Обично су имарети подизани поред џамија и медреса. У неким местима ученици су и бесплатно становали, а сем имарета за те сврхе више су служиле, такође, добротворне установе — misafirhane (а-п, у којима се добијало бесплатно коначиште и исхрана, те су ови добротворни објекти имали и ту функцију); iptidaija (а, погрешно је тврдити да је то «муслиманска вјерска школа»,[7] јер је била државна основна школа, у ствари реформисани мектеб претежно световног карактера. Те су школе биле услов за покајање ружније[8], а било их је и у Новопазарском санџаку, и у самом Новом Пазару); ishāhne (а-п, одар, islāh — уредити, побољшати» и нпр. hane — «кућа»; занатлијска школа, постојала у Нишу за муслиманску и хришћанску децу; основана је 1864. Било је оних и у Сарајеву, Скопљу и другде); Jeni mekteb (т-а, «Нова школа», педагошки часопис при скопској Дарул-муалимин. Излазио 1910–1912. Уређивали су га педагози Сабри Џемили, директор школе, и наставник Мехмед Њонеб); kalfa (а, помоћник мајстора у сеизању, помоћник хоџе у мектебу, заменик); kazasker (а, старешина целокупног судства и наставе у Турској); kitāb, ćitāb (а, књига, закон, Кур'ан, Библија, верска књига); Kur'an, Коран (а, арапска религиозна књига

која је извор муслиманске вере и закона. У мектебима деца су учила неке ове лекције из Кур'ана; Основно значење Кур'ана је «рецитовање, учење; оно што треба читати»[9]; kutub (а, читај) кутуб; почетна школа; по Филипу Хитију то је основна школа, која је била пријемна џамији или се настава организовала у самој џамији[10]; kütübhâne (а-п, књижница, библиотека; библиотеке су обично биле у саставу медреса, џамија и текија и у многим имућнијим и образованијим породицама. Прва велика оријентална библиотека основана је у Скопљу 1459. године); ma'arif (т, а = ma'arif, просвета, образовање); ma'arif meclisi (а = ma'arif meclisi веће за школство. Формирано је Законом о јавној настави (1869). Таква већа постојала су у свакем већем граду, нпр. у центру вилајета, санџаку итд. Већем је руководио управитељ за просвету, а и сама реч муцир значи управитељ, директор); ma'arif hazinesi (а, школски фонд, у Босни, основан 1868. Постојали су и у окружним местима и највероватније, као извор као филијала у Новом Пазару и по касабама); medrese (а = мадраса од дараса, дересе — изучавати, проучавати. То је средња и виша муслиманска школа за образовање исламских свештеника, судија и вероучитеља. У ову школу се ступало по завршеном мектебу или руждији. Најстарија у нас је Исхак-бегова медреса у Скопљу, основана око 1440, као и Чауш-бегова м. у Битољу из 15. столећа, а једна од познатијих и старијег датума је и Гази Хусрев-бегова м. у Сарајеву, подигнута 1537. године[11]; mekteb (а = mekteb) — школа, место где пишу, од kâtib, катиб што значи писати. Термин има и друга значења, нпр. радна соба, кабинет, канцеларија и сл. Код нас је поприлично значење почетна школа. Најнижи је тип исламске претежно верске школе.[12] Звали су се и Sibyan mektebi у значењу школа за децу. Мектеба одн. сибјан мектеба све до 1912. године било је више у Новом Пазару); mekteb-hocası (а-п, хоџа који држи наставу у мектебу, муалим); mektebli, mekteblî (а-т, ученик мектеба, ђак, школе, школац, школован човек); mescid (а, мала џамија најчешће без минарета, у којој нема мимбера тј. говорнице са више степеника; понегде се и настава организовала у месџидима); mevlana (а, дословно значи господар; почасна титула за кадије већих, па и мањих места. У нашим крајевима давала је још 15. столећа. Тај назив испред имена добијали су професори и истакнути исламски научници и филозофи,[13] а кадије и имами, па и мујезини); muallim, muallim (а, учитељ мектеба и ибтидаије, наставник; muallimhane (а-т, кућа за учење, школа, од ар. речи муалим — учитељ и тур. речи хане — кућа); muderris, muderris (а, професор, наставник медресе); müftü (а, најстарији муслимански свештеник по рангу, нпр. у округу или покрајини. Најчешће су муфтије биле тамо где су постојале какве школе, јер су често обављали и службу предавача на разним школама); muid (а, помоћник мудериса, студент медресе, корепетитор. Оснивачи медреса обезбеђивали су средства не само мудерису већ и његовом помоћнику (муиду), а и послужитељу. Ово што је био калфа (помоћник учитеља) муалиму, то је био муид мудерису); mukaddes (а, главно учење Кур'ана у џамији, дервишко групно учење); mu'allimi (а, учитељ писања); mulla (а, кадија у главном месту покрајине, учен човек, теолог; титула испред имена особа које су свршиле верске школе, обично високе); rüşdiye (а, нижа средња световна школа, одн. турска прогимназија налик на продужену основну школу или грађанску школу.[14] Таква школа постојала је у Новом Пазару и у скоро свим већим местима у Новопазарском санџаку. У Вучитрну је тако названа зграда у којој је била смештена та школа); sıbyan-muallimi (а, путујући муалим, сезонски вероучитељ који у малим селима преко зиме поучава децу у веронауци по кућама); sibyan-muallimi (а, учитељ муслим. основне школе); softa (а, ученик, ученик медресе); sultaniye (а, «sultaniye» — царска, sultane mektebleri у значењу царске школе. То је шестогодишња виша исламска школа која је функционисала

из султанових особних средстава. Гласовита је била султанија у Цариграду. Код нас свечска иждија звала се Султанија и спадала је у ред тзв. обичних султанија); sura, sure (а, поглавље у Кур'ану; састоји се из 114 сура); šehadetname (а-п, од šehadet — сведочење, и пер. речи name — писмо, књига, писмено исправа. То је диплома сведочанство, сведоџба); talib (а, ученик, студент); talim (а — талим значи поучавање; т — талим је вежба, обука. Талим или бејти-talim су називи за мектебе у најстаријим документима); talimat (а, поучавање); talimhane (а-т, један од ранијих назива мектеба); tanzimat (а, реформа; на основу Хати-шерифа из 1839. касније су у Турској Царевини, а од педесетих година у Босни, спровођене реформе, које су виде дошле до изражаја и у образовању); ulema (а, учењаци верски образовани, муслимански верски учењак. Један од најчувенијих улема у Новом Пазару из новијег периода био је Смаил-ефендија Фалибарић, који је код Бор-џамије основао мектеб. Умро је око 1958); vakuf (а, исламска задужбина која служи верским, културно-просветним и другим хуманим циљевима, муслим. верска имовина); vakufname (а-п, задужбинска повеља).

Изведени и најкраће дефинисани термини задиру у разне сегменте и бит образовања. Неки се више односе на науку, област ислама и исламске културе, али су мање-више сви повезани са школом и просветом. На основу познавања и компарирања тих термина, свакако и анализе других, ужих појмова и особености из домена турских школа и образовања под османском влашћу, и методолошки је лакше пратити развој, повремене промене, нарочито оне квантитативне (у погледу броја муслиманских школа, одељења, ученика у њима и слично), па и напредак од средине прошлог столећа, али и дуго заостајање у просвети, култури и у самом школству, што се одразило на општи ниво и темпо развитка новопазарске средине.

Након увида у терминолошке одреднице, у форми општих ставова и резимеа размотримо и питање односа појединих аутора према старим турским школама код нас, посебно према раније мектебима и медресама.

О мектебима и медресама којих је свуда, па и овде било, а та два типа муслиманских школа представљала су кичму османског школског система, написана је огромна литература и тако стечена поуздана и драгоцена сазнања. Многи аутори који се баве и пишу о овим установама за исламско образовање, наглашавају њихова општа и заједничка обележја, која нису без значаја ни за проучавање историје школства и просвете у Новом Пазару, а то су:

1. Да су мектеби и медресе за разлику од државних или претежно државних школа (војних, чиновничких и других) основани на иницијативу приватних лица и уз помоћ угледних задужбинара, сних добротворних исламских установа — вакуфа.

2. Образовање у мектебу и медреси у начелу и фактички било је бесплатно. Захваљујући вакуфу ученици медресе бесплатно су добијали храну, смештај, па и одређена новчана средства у току школовања. Обично су добротвори, нарочито у градовима, али и у мањим местима подизали почетне школе и медресе са собама за становање ученика.

3. Док су мектеби у нашим крајевима, а и другде, били установе у којима се добијало елементарно (основно) образовање, претежно религијско, и из ових установа настављало школовање, те оне више имале општеобразовни карактер, медресе превасходно су биле професионалне школе. У тим школама софте су се припремале за исламске свештенике (имаме), вероучитеље и службенике појединих џамија, док су се у медресама вишег ранга спремали будући мудериси и кадије. Све до средине прошлог столећа и појаве модерних турских учитељских школа, медресе су школовале квалификоване муалиме, тако да су историјски биле »неке врсте учитељске школе«.[13]

4. И у мектебима, и у медресама, мимо других школа у средњем веку, усвајало се теолошко образовање, које је у извесном смислу било основа свеукупног образовања и васпитања у турско доба у нас. Предње потврђују следеће чињенице: а) да су хоџе (имами) најчешће били учитељи у тим малим, дечјим школама (сибјан-мектеби), б) да су мектеби и медресе подизани у двориштима џамија или у њиховој близини и ц) својим образовним садржајем и духом учења свих школа образовали су се у верској духу и васпитавали на начелима ислама, традиције и обичаја. У мектебима су учили веронауку, али не «искључиво» тај предмет,[16] јер су у зависности од способности, искуства и нивоа образовања муалима, учили читање Кур'ана, правила из морала (ахлак), обредослоље, писање арапским писмом, а у бољим мектебима и граматику и синтаксу арапског језика (сарф), правила за исправно и што лепше читање Кур'ана (теџвид) и, евентуално, који други предмет.[17] Претерано је дакле и у многоме нетачно тврдити да су у мектебу једино учили «молитве и верске догме», што оповргавају многи оснивачки документи.

У вакуфнами Гази Јахја-пашине задужбине у Скопљу од године 912 [1506], коју је превео Глиша Елезовић, вакиф је поставио услове учитељу, одредио и предмете који ће се учити у школи за децу и друго:

«Учениш човек који добро разуме кур'ан, нека буде у школи учитељ, који ће учити бедну и сиротињску децу, сирочад кур'ану и писању и предавати речник, граматику, синтаксу, и муслиманско обредослоље и науку о правним односима... и остало што буде даље потребно, нека предаје. Број деце у школи да не буде мањи од двадесет, а ако буде више нека буде. Пом путем учитељу дневно нека се даје по 5 акчи и нека му се даје храна... Један човек вешт и побожан нека се узме учитељу за помоћника у поменутој школи, па нека им понавља даље поуке и објашњава и нека им ако треба помогне да науче како ваља.»[18] И примери из других средина потврђују да су добротвори и многи способни и образовани учитељи заслужни за образовање деце и просвећивање народа.

5. У медреси је такође заступљено теолошко, а све више и световно образовање. Због тога је неоправдано када поједини аутори тврде да су медресе биле «чисто верске школе»,[19] заборављајући при томе да је било различитих нивоа медреса и посебно чињеницу да су се у њима осим обредослоља (фикх), тумачења Кур'ана (тефсир) и исламске традиције (хадис) учили и други предмети, као: арапски, турски језик, понекад у новијем периоду и персијски, шеријатско-правне науке, историја ислама, филозофија,[20] а као помоћни предмети били су заступљени математика, физика, географија, а у неким медресама и предмети из филологије и медицинских наука.

6. У вези са значењем и карактером медресе често се ове институције школе не разматрају развојно, историјски и у извесним али не тако драстичним променама. Од њиховог настанка оне нису увек биле искључиво верске школе, или, према једном аутору (А. Б. Балагија), «чисто верски завод»,[21] витке институције у којима су изучавани само световни предмети. Изгледа да је најближе истини схватање да су медресе «првобитно биле само верске школе, па су се затим (у њима) почели изучавати и други предмети.»[22] Међутим, ни то одређење није сасвим исправно, јер има примера да су поједине медресе од самих почетака биле на гласу и да се у њима нису само училе верске дисциплине. Испадније ода. Исхак-бегова медреса у Скопљу, основана 1445, убраја се у најстарије, «најславније» и «највише образовне институције» тога доба у Османском Царству, а имала је исти ранг као тада чувена медресе: Али-пашина у Бурси, Махмут-пашина у Цариграду, Али-пашина у Једрену и Сехабедин-пашина у Пловдиву.[23] Врло рано постојала је у овом делу Румелије гласовита Јахја-пашина медреса у Београду, из прве половине 16. столећа, која је имала ранг високе школе: од 50 акчи. Из те медресе развиће се,

истина највише у 17. столећу, читава плејада врло образованих мудериса и уважених научника: Фадлулах-ефендија, почетком тога столећа, затим професор Шеих Ибрахим Искендер, који је био научник, писац разних теолошких и географских дела и песник, познат под књижевним именом Мунири Белгради (умро 1617), потом од 1651. до 1656. овде предаје учени Абдурахман-ефендија, из Адане, који је био и београдски мула, и други.[24]

На територији Новопазарског Санџака, у Пљевљима, знатно раније саграђене су две медресе: Осман-пашина, конципирана по узору на медресу Мехмед-паше Соколовића у Истанбулу, и медреса уз џамију Хусеин-паше Бољанића, босанског намесника из овог краја, из друге половине 16. столећа. Хусеин-пашина џамија у Таслиџи подигнута је 1570/71., па се може претпоставити да је врло стара и његова медреса, мада ни за њу, ни Осман-пашину медресу немамо ближе податке о томе када су подигнуте. Турски документи потврђују да је Хусеин-паша овде подигао медресу, имарет и друге објекте и да су ту већ око 1572. од службеника били, уз друге, имам и хатиб Мевлана Џафер и ћатиб Перваиз.[25] Према опису бивших свршених ученика Осман-пашине медресе (у листу »Босна«, 1869), ова медреса је на спрату имала дершану и библиотеку, а у левом и десном крилу по једанаест соба за ученике.

Да наведем најзад још један пример из вакуфнаме Заима Хаџи Мухамед-бега (Мостар, фебруара, 1570), који сугерише мудерису да негује научно знање и да предаје »свакоме ко дође (да слуша) неки предмет из корисних наука које налазе своју примјену у животу (al-ulum al-nafi'a al-amaliyya), па макар буде имао више слушалаца неће (никога) одбити с врата медресе.«[26]

7. Неопходно је свестранија оцена и реални приступ тим школама не негирајући њихов почесто и оскудан образовни садржај и бројне недостатке у раду мектеба, а делом и медреса, у погледу примене догматских метода, механичког учења, претераног захтевања суманис и недоступне грађе, употребе различитих облика кажњавања ученика, све до оних најдрастичнијих, као што су фалке. Појединци разумни људи и истакнуте личности нису били задовољни таквом наставом и потпомагали су школе и васпитање. Спомиње се крајем 17. столећа муфтија Феизулах који је својом фетвом наређивао »да виши професори (muderris) устрајно држе предавања о знаности Закона и традиције (hadisa), да у основним школама буду способни учитељи.«[27]

8. И у самом народу Санџака на мектеб, начин рада у њему, и личност муалима сачувани су успомене. У сачуваним народним песмама наилазимо на различите приступе тим школама. У једној песми нпр. мајка Хајрија пред смрт моли супруга Алију да јој доведе децу да их посаветује, па се наводи:

Доведе јој дјечицу,
Па их мајка савјетује:
»О, ви дјецо, сирото!
Ви немате матере;
Ви идете у мејтеф«.[28]

Сусрећемо се и са оваквим описима:

»Ако сам лица блеђах,
Кол'ко сам знао учио;
Па би ме упек избио,
Кад не бих добро учио!«[29]

Можда најмање негативних страна, бојазни и непријатности од мектеба показују следећи стихови:

Мој мејтепе, мој велики страху,
доста ли сам страха поднијела,
док сам ситну књигу научила.[30]

Према народној песми појединим феудалним господари из пређашњег столећа, као Али-паша Гусинац, чак у судбоносним тренуцима мимоилазили су оне који су запостављали школу и учење:

«Селам-аги књигу шикат шиљеше
Ал' је лоше у мејтеп ходио.»[31]

Подсетићу и на пример мајке која жали да јој син научи «илум» (знање, науку), како би постао велики, па му певајући уз колевку поручује:

«Нинај, Адо, нинај, дете драго,
Да бог дâ ми илум научио,
Па у царa царски везир био...»[32]

Након увидног дела, терминолошких одредница и опатих разматрања о значењу, обележјима и садржини мектеба и медреса, о њиховој улози у развоју писмености, образовања и културе, што је све као и степен вредности тих школа значајно за историју школства и просвете у Новом Пазару, приступићемо ближој и што конкретнијој анализи и интерпретацији новопазарског школства у прошлости.

3. Школство и просвета у Новом Пазару у 15. и 16. столећу

Веома је тешко говорити о школама (турским, српским и другим) у Новом Пазару у другој половини XV столећа и у току XVI века, јер у многоме недостају они прави чак и терцијарни извори. Из тога погрешно би било тврдити да школа и образовних настојања све до 17. столећа у новопазарском крају, и у самој вароши, уопште није било. Неколико посредних доказа помажу нам да се реконструишу образовне прилике и ниво културе тога доба. Први је доказ да је Нови Пазар, то негде око 1459. године утврђење које је подигао турски државник и војсковођа Гази Иса-бег, који је уз остало познат по старој медреси у Скопљу, основаној у другој половини 15. столећа, једној од најугледнијих у Румелији,[33] убрзо се развио у место и раскрсницу путева и саобраћаја. Средином 16. столећа постаје «велика варош», у којој су се трговином бавили Турци, Срби, Дубровчани, Грци, Млеци и други. Трговина, комуникације и занати, истина, у првом реду говоре о привредном развоју у том граду, али тиме су створени повољни услови и за развој образовања. То у исти час наговештава културне дилеме, потребу писмености, рачунских и других елементарних знања. У то доба, а у појединим местима и пре, као у Дубровнику (1333. године) настају градске школе. У једној од њих учили се и трговачка кореспонденција,[35] очито за потребе привреде.

Забележен је податак да је 1559. године у Новом Пазару било 12 трговаца Дубровчана. Преко њих и других образованих људи отворена су врата продирању западне културе у ове крајеве. Други посредни али нешто ближи доказ посебно за постојање мектеба у Новом Пазару јесте оснивање џамија. До краја 16. столећа ондје је подигнуто двадесетак муслиманских богомоља — џамија и месџида, што потврђују бројни аутори и први турски путописци.[36] Уз помоћ тих верских установа ширио се ислам, његово религијско учење и културна мисао, а све више и утицај турске власти. Владало је правило и као нека законитост да тамо где су основане џамије, у њима, уз њих или у њиховој близини треба подизати, и оснивани су, школе зване мектеби.

За српски живаљ познато је да су раније, нарочито у 13. и 14. столећу, постојале жупне или парохијске школе, у којима су радили жупници, а манастири ширили писменост или су се у њима оснивале тзв. манастирске школе.[37] Манастир Сопоћани нпр. који је оцењен као «један о највеличанственијих споменика фреско-сликарства 13. века», кроз столеће вршио је верску, културно-историјску, естетску и образовну улогу. Мада под тешким околностима, у појединим манастирима организовани су уобичајени облици школовања, као у Бањској, Св. Тројици, Шудикову, Добриловини, Црној Реци, Бањој.[38] У току столећа истицала се манастирска школа у Бањској и она у призренском манастиру, која је првобитно била манастирско-духовна школа. За српско становништво у Брвеници одређених заслуга имала је школа световно-практичног карактера, коју је основала краљица Јелена у 13. столећу. Од парохијских школа позната је она у Новом Пазару у којој је око 1726. године радио учитељ Петар Николић,[39] а који је две године пре тога био учитељ у Крагујевцу. Тридесетак година раније, одн. 1694. у Новом Пазару је био закупљен школом Никола Бошковић, отац Руђера Бошковића. Ипак, овде је до 19. столећа школство за српско становништво веома тешко, уз огромне препреке и само је повремено egzistiralo. Има наговештаја да је у Новом Пазару постојала школа за усвајање економских и трговачких знања, у којој се настава одвијала на српском и италијанском језику, те да је у тој школи било и наставника Дубровчана, док су ђаци били из «Новог Пазара, из Босне и Бугарске.»[40]

О образовању Срба у Новом Пазару у току првих столећа османске власти има веома публикованих радова, а могућа су и даља истраживања. Ипак ван сумње је да сем тих по обиму скромних, веома индивидуалних покушаја и рада на школовању деце, неких већих резултата фактички није било. Међутим, и овде би даља проучавања прошлости Новог Пазара и макар закључивања посредним путем, могла бити од интереса и за потпуније упознавање утицаја образовања, писмености и културе на српско место становништво.

Из података да је Нови Пазар још у првим деценијама XVI столећа постао познато трговачко место, да се овуда одвијао главни део балканског промета, да је у њему и занатство било у знатном развоју, да је још 1516. године осим већег броја муслимана забележена група од 19 хришћана ткача у Новом Пазару, а године 1528. 20 кућа хришћана ткача,[41] затим податак да је 1541. ово место имало укупно 550 кућа, те да су овде и оснафи живо учествовали у подизању објеката верско-културног карактера — није без основа тврдити да је у Новом Пазару било помака у образовању и животу и самог хришћанског света.

Исто тако веће бом о рећи о мање познатим, ондашњим мус лиманским односно турским школама. При оснивању Новог Пазара, 1461. године,[42] подигнута је, Иса-бегова џамија. Уз њу је и зграда, која је столећима служила као мектеб. То је највероватније најстарија исламска школа у Новом Пазару.

На бази вакуфнаме од г. 959 (1550) наводи се да су Алтун-алем џамија и мектеб у њеном дворишту подигнути средином 16. столећа.[43]

Према тој вакуфнами (1550. године) добротвор Муслихудин Абдул Гани ал-Ма'дини који је био мујезин царске џамије, увакуфио је следеће објекте:

— у Скопљу (хан, ханам и друго)
— у Новом Пазару, Митровици и околини: кућу за имаме, хан, 8 млинова
— у Трепчи: џамију и хан.[44]

Вакуфнама, чији је препис у архиву Дирекције вакуфа у Анкари пронашао Тајиб Окић, односи се и на Алтун-алем џамију и мектеб у дворишту те џамије у Новом Пазару. Према овом извору и тај мектеб је задужбина Муслихудина ал-Ма'динија. Завешталац је поред другог одредио «четири дерхема дневно за хатибску (проповедничку — Ј. Р.) службу и шест дирхема дневно за имамску службу у

часној џамији која се налази у богомчувaном Новом Пазару.»[64] У документу се наставља: «И одредио је као услов да њих обавља учен човек, који познаје шеријатско право, које је побожан, добар, похвалних особина, лепих поступака, израженe праведности. За њеног мујезина четири дирхема, за читаоце Кур'ана два дирхема, свакоме од њих двојице по један дирхем.

И одредио је муалиму четири дирхема дневно, а заменику један дирхем и поставио као услов да муалим буде вешт, најбољи међу добрима, постојан, способан, да предаје и поучава.»[65]

Тим завештањем створени су основни предуслови за делатност једног од најпознатијих мектеба у Новом Пазару и на читавој територији касније насталог Новопазарског Санџака, а овамо и шире.

Културни ниво новопазарске средине и извесна преднова западне цивилизације са доминирајућом источном културом светли још неке чињенице:

– да се дубровачка колонија ту одржала од 15. столећа,

– да је Нови Пазар био други по значају и величини у босанској провинцији,

– да је већ у 16. столећу (према путопису Контарини 1580. год.) град имао 16 џамија, имарет и друге важне институције,

– да је до средине 16. столећа (и касније) Нови Пазар био не само трговачки центар него и културни и административни средиште ове, до тада вилајета и кадилука Босанског санџака,

– да су при џамијама постојале школе у којима се стицало основно образовање,

– да су Дубровчани у Новом Пазару 1461. имали своје судије (consules), те да је те године овде био дубровачки конзул Франко Гучетић,

– да је у тој богатој варошки било неколико мајстора, муфтија, мелама познатих кадија[66] и других истакнутих личности,

– да је према једном запису из 1595. за извесног Матеју Првибаковића, из Трговишта, у дубровнику писана књига,[67]

– да је осим Иса-бега у 15. столећу, у 16. веку заслужан за подизање школа и других објеката богати и врло образовани мевлана Муслихудин[68] и низ других заслужбеника у Новом Пазару,

– да је према турском попису из 1455. године и у самом Јелечу, крај Новог Пазара, било 14 мустахфиза (чувара тврђаве) и имам џамије у тврђави,[69] а у њој можда и мектеб,

– да има помена о алиму (учитељу) у Новом Пазару још 1489. године, те да су у 16. столећу забележени алими двију новопазарских махала, од којих је један за свој рад добијао 4, а други 5 акчи дневно,[70]

– да су градовe чинили: чаршија, махале, џамије, месџиди, текије, турбета, хамами, медресе, мектеби, ханови, имарети и други објекти.

У првој половини XVI столећа, одређеније: 1540. године обављен је попис вакуфских објеката, завештајних добара у Босни, који је обухватио два места, од којих су у то време најразвијенији били Сарајево и Нови Пазар. Поред вакуфа мектеба у Сарајеву, као босанског намесника Ајас-паше (1470-1475), вакуфа месџида и мектеба неимара Мимар-Синана у Сарајеву, затим вакуфа мектеба (muallimhane) Хаџи Ћејвегеја, такође у Сарајеву, вакуфа мектеба и моста Алије, сина терзије хаџи Балибаш (мектеба у Сарајеву, а моста у кадилуку Нови Пазар), онда вакуфа мектеба Мехмед-челебије, у близини хамама Фируз-бега; вакуфа месџиди и мектеба Кемаль-војводе у Сарајеву са медресом и учионицама, те вакуфа џамије, имарета и медресе Хусрев-бега у Сарајеву, најзаслужнијег босанског санџак-бега за развој Сарајева, који је у Босни владао са прекидима у годинама 1521-1541, и своју

џамију подигао 1530, имарет 1531, а медресу 1537. године, — у попису вакуфа у Босни извршеном 1540. регистровани су и вакуфи у кадилуку Нови Пазар. Све те и друге вакуфе забележила је и коментарисала Бехија Златар и о томе објавила обиман и значајан истраживачки рад.[32] Поближе ћемо, на темељу тога пописа, изнући које су просветне установе постојале у Новом Пазару. То су:

1. Медресе Синан-бегова, сина Хадим Јакуба у Новом Пазару. Синан-бег, градитељ новопазарске медресе, био је брат Искендера Челебије, па је основано претпоставити да је реч о медреси првог кута Алтун-алем џамије. Та је медреса функционисала до 1941. године.

2. Мектеб Синан-бега, такође у Новом Пазару.

3. Имарет који је Синан-бег у том месту увакуфио.[33]

4. Мектеб Исхака, сина Абдулаха табака, у Новом Пазару. Поменути добротвор Исхак, од прихода 30 дућана у износу годишње од 2.160 акчи, предвидео је за муалима — дневно 1 акчу, за осветљење и простирку — дневно 1/2 акче.[34]

5. Мектеб Искендера Челебије, сина Јакуб-бега. Од готовине у износу од 35.000 акчи завешталац је одредио за управљање — дневно 3 акче, за имама — дневно 3 акче, за ученике Кур'ана — дневно 2 акче, за осветљење и простирку — дневно 1 акчу.[35]

Сем ових образовних институција има још неколико података из новопазарске средине, који су значајни за образовну структуру, однос појединих имућнијих грађана према муалиму, ученим људима итд. Ево неколико таквих примера:

Спомиње се извесни Хусрев-челебија, по титули образована личност и богатији Новопазарац, који је од готовине у износу од 15.000 акчи део средстава предвидео за ученике Кур'ана.[36] Други је Скендер субаша (војни заповедник), који је у Новом Пазару увакуфио месџид и од прихода девет дућана у том месту и земљишта, за муалима годишње предвидео своту од 550 акчи.[37] То показује да су ти месџиди организовали наставни процес и бавили се верским, а уједно и школско-просветним питањима. Трећи је месвач хоџа Јусуф, који је од седам дућана предвидео приход за ученике пуза Кур'ана у месџиду Искендера субаше: «Нека се троши 15 акчи дневно за ученике једног пуза Кур'ана.»[38]

Четврти је Велија, син Мурата, који је од провизије готовине (1.000 акчи), 120 акчи одредио «за ученике Кур'ана».[39]

Пети је вакуф госпође Булбул, чији је приход износио 1.000 акчи. За ученике Кур'ана одредила је годишње 120 акчи.[40]

Шести је месџид и мост Ахмеда, сина Абдулаха у Новом Пазару, који је за ученике пуза, очито у месџиду, предвидео — дневно 5 акчи, а за имама — 2 акче дневно.[41]

Седми, вакуф покојног Сули Ахмеда у Новом Пазару. Овај је завештао четири дућана за ученике Кур'ана у месџиду капиџибаше (старешине дворске страже) Бали-бега. Од провизије готовине (а она је 500 акчи) — годишње је за читање божјих речи у том месџиду одредио 100 акчи.[42]

Осми, госпођа Зелиха и госпођа Девлет од готовине у износу од 3.000 одн. 2.000 акчи издвојиле су по 500 акчи за месџид[43] не каже се који. Највероватније то је месџид Искендера Челебије.

Девети, Хоџкадом војвода осим тога што је подигао свој месџид, познат је и по томе што је «за учене људе увакуфио један млин».[44]

Уз ова помена вредна саопштења подсетимо још на два мектеба у Новом Пазару: у Чалапкорди џамији, у великом дворишту, већ у првој половини 16. столећа радио је мектеб. Његов учитељ 1600. имао је плату од четири акче дневно.[45] Из 16. столећа је Мадиен Синан, касније Ејуб-бегова џамија, која је у новије време порушена. Синови Ејуб-бега, крајем прошлог столећа — Омербег и Ћамил-бег Ејубеговић

биди су учитељи у џамијском мектебу.[68] Може се претпоставити да је тај мектеб и раније постојао.

Овим се несумњиво откривају нови увиди и значајна сазнања о образовању муслиманског становништва у Новом Пазару у 16. столећу. Подаци потврђују да су овдашњи добротвори и људи различитих професија помагали школу и просвету. Таквих добротвора из ове средине или за школе у Новом Пазару било је и из реда Срба. Да, макар, наведем пример из новијег периода — тестамент сарајевског трговца Косте Хаџиристића (из 1870. год.), који је поставио захтев да се од стечене имовине један дио «одијели на подједнаке части мостарској, чајничкој, приштинској, требињској, призренској, пријепољској, новопазарској школи» и његовој потребу.[69]

Из турских докумената, нарочито вакуфнама, најјасније се види да је сваки мектеб имао муалима и бар једног помоћника учитеља (калфу) и да су многи оснивачи ових почетних школа давали средства не само за подизање зграде већ и за издржавање њихове мектеба, особља у њему, «а често и за храну и одјећу сиромашној дјеци».[70]

Проучавајући питање локације мектеба М. Беһирбеговић је утврдила да су ранији мектеби, а углавном и они из новије прошлости, грађени:

— у дворишту џамија,
— у оквиру већег џамијског комплекса,
— у оквиру комплекса медресе и
— као самостални објекти у махалама.[71]

За нашу тему студије М. Беһирбеговић има шири интерес: у њој има података и фотографија из неких школа у Новом Пазару. За тај мектеб уз Алтун-алем џамију тврди се да «спада међу најстарије мектебе на подручју бившег босанског пашалука».[72] Приложена је фотографија тога мектеба, који је посебно у архитектонском смислу спадао у «најзначајније мектебе» у том пашалуку. У овом погледу разликовао се од свих других мектеба, јер је у себи сједињавао елементе стамбене и монументалне архитектуре.[73] Издвојила је још један мектеб из Новог Пазара, које «има сличну композицију», али се разликује од мектеба уз Алтун-алем џамију, јер је грађен «попут стамбених зграда». То је мектеб код Бор џамије, у Новом Пазару, из 19. столећа.[74] За новопазарску медресу она тврди да «вјероватно потиче из XVIII или XIX вијека».[75] Централно место у тој малој медреси заузима дершана а са обеју страна 10 мањих и 3 веће собе за ученике.[76] Подсећа и на пет медреса у Новом Пазару, очито по Евлији Челебији, а већ из тога може се закључити да је у овом месту тих школа било више и пре 17. столећа.

Из овог најдужег проучаваног периода, а на бази изложених чињеница, која бесмислено ни питање броја мектеба у Новом Пазару, у току неколико деценија 15. и у 16. столећу. То питање није издиференцирано, али је са више поуздања претпоставка да се њихов број мењао и с обзиром на уговорне обавезе и договоре са муалимом, нпр. око висине исплате и његових обавеза, према и та питања, како смо видели, вакуфски документи садржавају. Нажалост појединe школе нису биле дужег века, а неке су повремено затваране, што је и онако тешко стање и заостајање у просвети још више погоршавало. Новопазарских мектеба било је више, са сигурношћу преко десет, а можда и већи број, што се даљим истраживањима, нарочито дефтера, може још ближе одредити. Погрешно је даље укупан број тих школа у Новом Пазару све до неадесетих година 17. столећа сводити на две мектеба. На овакво закључивање упућују нас следећи моменти: прво, упоред с наглим развитком и економским јачањем Новог Пазара никле су џамије у свим његовим деловима, а нарочито бројним, у средњем делу тог дугог и великог ишчара, и друго, броју џамија мање-више у свим муслиманским срединама приближно је

одговарао број мектеба. Више је аутора забиљежило податак да је у Новом Пазару тада било 16 до 20 школа, те би највјероватније толико, или нешто мање у њима или у њиховој непосредној близини морало бити тих почетних школа. Не би се смела превидети још једна чињеница, такође поуздана за разрешење проблема: да су ти први мектеби били претежно религијског карактера и у њима поучавале свештена лица. Из тога никако не произилази да већ тада није било школованих муалима који су се њима бавили, или искључиво, школско-просветном, неки и књижевном, а појединци и научном делатношћу. Подсетићемо на такве личности, заслужне за образовање муслиманског и турског живља и за литературу.

У Новом Пазару већ у 16. столећу наилазимо и на имена појединих мудериса. Тако у једном катастарском попису (Defteri Mufasel) из друге половине XVI столећа (превео и коментарисао И. Шуњевић, Новопазарски зборник, 1982) поред имена имама и хатиба из појединих махала, на стр. 157. спомиње се и мудерис Фејзулудин ефенди, у махали месџида Мусина-хоџе.

Већ у 16. и 17. столећу, а и касније, неколико је учитеља у Новом Пазару и скоро сви рођени у том месту, који су, према Гласнику ИВЗ за 1933. и 1934. годину, овде били муалими (или кадије), а познати и као књижевни и културни ствараоци. То су: Мухамед-Арши Минарзаде,[75] из Новог Пазара, који је био високо образован, мајстор хронограма, одличан познавалац турског и персијског језика, песник и шеријатски научник (умро 978, одн. 1570/71); Ахмед Вели, по занимању дивитџија (овистник), у литератури: Валија Новопазарац,[76] аутор Дивана и других радова на турском, заслужан за науку и уметност, а уз то истакнути беседник (умро 1007, тј. 1598); Нимети, учитељ и песник из Новог Пазара, од ортодоксне улеме оглашен за јеретика (умро 1012, одн. 1603); Хувини,[77] просветни радник и песник, из Новог Пазара (умро после 1029, тј. 1620); касније Ахмед Гурби, такође из Новог Пазара, сахрањен у 18. столећу на Галипољу. Овај аутор «Дивана» на свом последњем исељењу од Једрена дуже је живео, писао и одбио се свог родног краја. Отуда и књижевни надимак Гурби (Туђински). У Новом Пазару је службовао и сарајевски песник, кадија Мухамед Нериси,[78] према Ф. Наметку: «Нерксија,[79] најзначајнији прозни писац, састављач песама, «модернисти свога доба», аутор «диванске прозне књижевности», који је двадесетих година 17. столећа био на дужности кадије у свом месту. Зна се да је овај «прави мајстор ријечи» учио Гази Хусрефбегову медресу, а више образовање у Цариграду. Неко време радио је као мудерис, а касније кадија у Габели, Мостару, Елбасану, Новом Пазару, Бањој Луци и Битољу,[80] те је заслужан за више места. Као мудерис Нериси је радио у неколико медреса,[81] чак и у једној (није забиљежено којој) од 40 акчи,[82] али је касније прешао у судску струку.

Тиме већ залазимо у ново раздобље од почетка 17. столећа које траје негде до средине 19. столећа.

4. Школе и просвета у Новом Пазару од почетка 17. до пре половине 19. столећа

Све до средине прошлог столећа у Новом Пазару није било већих ни значајнијих промена у образовању. Ипак, могуће је у читавом том периоду у трајању од преко 200 година разлучити два ужа временска развоја и њих засебно анализирати: први, од почетка 17. до осамдесетих година тога столећа, и други, од осамдесетих година 17. го средине 19. столећа.

а) Период од краја 16. до 80-тих година 17. столећа

Познат је по израженом економско-трговачком развитку, културном просперитету и наглом развоју Новог Пазара. У граду су у 17. столећу, у фази тог високог

ћујног трговачко-занатског промета аустријска и дубровачка компанија,[63] одн. представништва, која су вршила откуп сточарско-ратарских производа (вуне, коже и др.). За трговачко насеље и његову тако развијену производњу било је неопходно макар најелементарније образовање, премда је све до 19. столећа недостајао стручни учитељски кадар, адекватне просторије и прикладне школске књиге.[64] а и сама мрежа школа била је ограничена. Учитељи осим што су били недовољно стручни, «били су бедно плаћени».[65]

Средином 17. столећа османско школство и просветни живот у Новом Пазару знатније су напредовали што потврђују подаци Евлије Челебије. Шездесетих година тога столећа овај турски путописац бележи да је град тада имао:

– 23 џамије,
– 2 текије,
– 11 месџида,
– 5 медреса, од којих су две врло лепе,
– 7 хришћанских богомоља (православних и католичких),
– 11 основних школа,
– 2 имарета,
– једну школу за изучавање свете традиције (Дарул-хадис)[66].

Путописац Евлија, боравећи исписто дуже у Новом Пазару, констатовао је да је свака «османска џамија подигла и по један мектеб»,[67] што значи да је Нови Пазар имао укупно 40 муслиманских школа, од којих 34 мектеба, 5 медреса и Дарул-хадис. Неки аутори сматрају да је Евлија често, у погледу броја школа нпр. у Новом Пазару, или у самом Скопљу, где је забележио 70 мектеба, претеривао, али је неоспорно да је у то време турско (османско) образовање било у успону и да је Нови Пазар у образовном погледу прилично напредовао. Главни задатак мектеба, којих је у Новом Пазару било више, сводио се на описмењавање становништва и верско васпитање деце. Штета је што ни Е. Челебија, ни други аутори не пружају ближе податке о тим школско-просветним и верским установама. Нажалост нису сачувани други писани документи о просветном стању у Новом Пазару.

б) Школство у Новом Пазару после 1689. године до пре половине 19. столећа

У области образовања у Новом Пазару у овом периоду нису се дешавале крупније, ни суштинске промене. Исламске школе су не само стагнирале, него су биле и квантитативно и садржински у све већем заостајању и нестајању. Ретко се ко старао у том периоду да унапреди школу, да као добротвор у граду подигне неку нову школску зграду или побољша просветни живот становништва.

За српски народ школске прилике биле су још неповољније, а један од разлога је и тај што је Пећка патријаршија, чији је рад био обновљен 1557. године, престала да постоји 11. септембра 1766. године. Од тада организованих образовних установа које би се старале за српску децу и младеж, изузев повремених индивидуалних покушаја и образовно-културног рада по манастирима, није било. Од установа за образовање српског живља у граду, почетком 18. столећа делује парохијска школа и њен учитељ Петар Никшовић (око 1726. године). Међутим и његово образовање било је оскудно, јер за његов претходни школски рад (у Крагујевцу), изаслања је забележио да овај наставник «нешто слабо читајет, треба да се обучавајет.»[68] Према неким изворима од 1728. до 1784. године у новопазарској Петровој цркви радила је школа за свештенике и калуђере, која се одржала и у 19. столећу.[69] Из реда Срба истицао се Арсеније Новопазарски, бивши ђак латинске школе у Карловцу (1757. год.), који је као познавалац латинског превео Цицеронов говор.

То је више раздобље ратова, исељавања и страдања народа. Град је уништен, попаљен у рату 1689. Од пожаре је делимично страдао 1731, затим 1737. године. Овде је харала и куга, колера тифус (1760. и 1781). Од болести умрло је много људи. У то време јула 1785. преминуо је Исмаил-паша. Овај познати ратник умро је исте године када је био именован за босанског намесника. Сахрањен је у родном Новом Пазару.

Град је по други пут спаљен ратне 1809. године. Уз тешке болести, ратна разарања и паљевине у граду и околини, град су погађале и «гладне године» (1813–1815, 1817, 1818, 1839, 1847. и нарочито 1867, а у новијем периоду 1910. и 1911). То су биле озбиљне препреке образовању, али је и у овом периоду било образовних настојања па и понеких узлета, и образованих личности из овог краја, заслужних за културну историју града. У поређењу с претходним периодом, након 1689. године образовање је равадио слабило, нпр. при свакој џамији није постојао засебан мектеб. Међутим, ове исламске школе нису сасвим нестале, што потврђују примери рада појединих школа и учитеља. Од многобројних ранијих мектеба и учитеља у Новом Пазару пронађена је само вест о учитељу у џамији Иса-бега Исхаковића, који је 1761. године обављао и службу проповедника у џамији и плаћен четрдесет аспри из босанског харача.[80] Из тога не следи да је то била једина муслиманска школа до пре половине XIX столећа. Даљим проучавањем извора о свим школама, а о мектебима посебно, употпуниће се досадашња очито оскудица сазнања о мрежи тих новопазарских институција у 18. столећу.

Што се тиче медреса дословно наводимо једно поуздано објашњење које заступа Р. Тричковић: «До друге половине XIX века одржале су се две до три новопазарске медресе. Међу њима се може идентификовати Синан-бегова медреса, подигнута у првој половини XVI века. Њен мудерис плаћен је 25 аспри на дан.»[81] У неким прилозима потсећа се да је Нови Пазар «стално имао медресу»,[82] која се налази у улици 1. маја, у близини Алтун-алем џамије. Према другом извору та «верска школа најнижег ранга у Новом Пазару» — медреса, настала «у средњем веку, пребродила је све препреке, да би се коначно угасила тек 1941. године.»[83] Ту се наводи једна занимљива чињеница да се настава у овој «средњој теолошкој школи» у XIX столећу почела приближавати настави световних школа. Уопштено и овде се говори о једној медреси и њен настанак везује за средњи век, што не потврђују други документи. Све увео је да је медреса грађена касније, према неким ауторима у 19. столећу, док према М. Бојировић «вјероватно потиче из XVIII или XIX вијека.»[84]

Неопходне су дакле одмереније и ближа истини формулације о медреси у Новом Пазару, јер по узору на новопазарску монографију, и у једној књизи новијег датума дословно се тврди: «Новопазарска медреса је настала у средњем веку као верска школа најнижег ранга.»[85] И овде се наглашава тврдња да се овдашња медреса «у XIX веку почела приближавати световној школи, нарочито руждији и иптадији (иптадија, средња школа — гимназија)»[86] Поуздано се може тврдити да у Новом Пазару све до 1912. године није постојала само једна медреса већ минимум две,[87] а у неким периодима више њих. Друго, ако се мисли на Синан-бегову медресу, она је настала у првој половини 16. столећа, што је прецизније него ли рећи «у средњем веку». Њени школски објекти подигнути су два-три столећа касније. Ниједна медреса у Новом Пазару, па ни Синан-бегова није била чисто верска школа. Прве медресе фактички су биле филозофско-религијске, дакле и световне средње и више школе. Најзад, ниједна новопазарска медреса, ни она до 1941. године, није спадала у медресе најнижег ранга. Само су три школе у нас имале тај ранг: Исхак-бегова медреса у Скопљу, Гази Хусрев-бегова медреса у Сарајеву и Низарет медреса у Београду.

Поједини мудериси, муалими и образованији имами поучавали су појединце и мимо мектеба и медреса, превасходно оне који су се припремали за наставак образовања у Сарајеву, Скопљу, Солуну, Цариграду и другд. У једној песми из краја 18. столећа неки Фејзо-Софта, ученик медресе учио је својој драгању Фату арапској азбуци, тумачећи јој појединa слова начином који је је био најпријатнији, спојивши уз свако објашњење по једну љубавну изјаву у стиху или по један комплимент. У тој песми («Алиф-ли)ски елиф бе) прво је написао слово на арапском, назив слова и о томе стих, пр.:

«Бе» је мјесец, под њим ноћа;
Ти си мјесец, ја сам ноћа,
Мјесец ноћу обасјава,
Ноћа мјесец загријава,
Ово двоје «бе» је твоја.»[98]

Таква песма дидактичко-васпитног карактера било је више и у градовима су из краја 18. и 19. столећа.

У сваком већем развијенијем насељу било је појединаца који су поседили књиге, неки су подизали библиотеке у родном месту или неком другом крају. Тако 1174. (1760–61) «Осман-Шехди-ефендија Ђеле-пољац, који бијаше угледан човјек у Цариграду, сагради у Царевој махали у Сарајеву библиотеку.»[99] У Новом Пазару појединци имућнији и образованији грађани имали су своје приватне библиотеке.

5. Образовање и државне школе у Новом Пазару у 19. столећу

Деветнаесто столеће у Новом Пазару је веома значајно у образовном погледу. У том периоду настале су крупне промене у школству и просвети. Нарочито се у другој половини тога столећа развијало муслиманско, а делимично и немуслиманско школство. Промене које су се збивале у турској држави утицале су и на образовање у појединим местима, посебно у Новом Пазару. У току тога столећа ударени су темељи развоју муслиманских државних школа које су биле претежно световне установе, а развијале су се под утицајем школских система западно-европских земаља. У првом реду биле су по узору на француске лаичке школе. У турској држави доносе се већ у првој половини тога столећа укази, а убрзо и законски прописи о реформи образовања. То раздобље реформе целокупног друштвено-економског система, и самог образовања у турској држави, у науци је познато под именом Танзимат, тј. период реформи, који је трајао од 1839. до 1876. године.[100] Реформе су започеле за владавине Махмуда II (1808–1839), а нарочито његовог наследника Абдул Меџида (1839–1861),[101] који је 3. новембра 1839. издао декларацију о реформама под називом Tanzimat-i hayriye, која се у науци звала Hatt-i šerif od Gülhane. У том декрету, који подсећа на француску *Декларацију о правима човека и грађанина* (1789), султан је свим својим поданицима обећао верску и политичку равноправност и сигурност живота, части и имања.[102] У складу са модернизовањем државе и економским реформама поједини владари залагали су се за модернизацију просвету. Танзиматом су се препоручивале државне и световне школе: основне (ибтидаије), продужне или ниже гимназије за децу од 10–15. године (рушдије), по узору на оне у Цариграду, које су иначе у недостатку школованих наставника, споријe напредовале. До 1854. у целом Османском царству било је само 60 *рушдија*.[103] Према Закону о јавном школству (1869) основно школовање било је обавезно за сву децу до 12 година, које се остваривало у ибтидаијама и реформисаним сибјан-мектебима.[104] Постојале су и средње државне школе, као идадије (гимназије), дару-л-муалимин (учитељске школе) и друге.

У Новом Пазару поред старих приватних мектеба и медреса, од средине прошлог столећа наилазимо и на прве државне школе: ептидаије, искољено себјан-мектеба и руждију. О њима су се старале турске просветне власти и њихови органи као Меариф Мидари, који за школство са својом просветним управницима. Такви органи постојали су у сваком већем граду, нпр. средишту вилајета, санџака и друге. Постојао је и тзв. Меариф Канџи (просветни одсек), који је од 1867. обезбеђивао плате наставном кадру и старао се о школама и образовању. У Босни и Херцеговини на тим основама извршене су реформе, а оне у школству за време управе Топал Осман-паше (1861–1859). Тада су отворене световне школе за муслимане и хришћане.[105]

Премда је Уставом од 1876. године, који је ступио на снагу тек јула 1908, било предвиђено да школе и јавне службе буду подједнако приступачне свима, без обзира на вероисповест грађана, у Новом Пазару за српско становништво није било нарочитих промена, нити већих резултата, изузев што је овде српска основна школа основана 1843. године, према једном извору,[106] док према другом »око 1850. године (а по другима још раније, 1831)«.[107] И тој једној »српској« школи, која је касније била смештена у једној црквеној згради, ометан је нормалан рад. Нарочито је спречавано повећање броја тих школа у околини Новог Пазара и у самом граду.

Још 1850. године прве сумарне податке о српским школама по већим варошима, наводећи и Нови Пазар и Тешањ, дао је фра Иван Јукић и то у првом броју свога час. »Босански пријатељ« (на стр. 132). Да је Министарство просвете Србије већ тада пратило и финансијски помагало српске школе и даље школовање деце из Новог Пазара и околине, потврђују бројни документи, међу њима и онај под називом »Покушај оснивања полугимназије у Карановцу« од 31. марта 1859, у коме уз друго стоји: »Повечитељство просветитељства јошт и то напомиње, да би многи и трговци из Новог Пазара, Сјенице, Куршумлије и других околних вароши у Турској своју децу у новозаведену полугимназију у Карановцу, као оближњу граничну варош, шиљали и тиме би се много помогло у просвети овим пограничним Србима у Турској.«[108]

Више је података о образовању Срба у Новом Пазару и околини у кн. др Радмиле Петковић-Поповић и Вукомана Шалипуровића.[109] Из књиге се могу изнући следећи битни резултати за образовање српског али и муслиманског народа у том крају:

1. Премда се Хатишерифом од Гулхане свим народима одобравало право на »језик, веру и школовање«, то се најтеже спроводило у Новопазарском санџаку, а највише спречавало хришћанима.

2. До друге половине XIX века, одн. до турских реформи, у Новом Пазару ради једино школа у Петровој цркви и у манастиру Ђурђеви Ступови код Новог Пазара.[110] Школа у Петровој цркви одржала се у 19. столећу, у којој су се учили писмености »многи свештеници и трговци из Новог Пазара«.[111]

3. Тек 90-тих година нешто више се кренуло у образовању и развоју српских школа, јер је у Новом Пазару деловало неколико учитеља, као Душан Нешић, Стојан Гвоздић, Ђорђије Катић, Марко Бачанин и други.[112]

4. За разлику од конзервативних грађана, образованији Турци били су за »потпуно спровођење турских реформи«. Истицали су се и поједини представници власти, као Мехмед Сади паша, мутесариф (окружни начелник) сјенички, који је био »врло образован човек, наклоњен Србима и врло заузимљив за просвету«.[113] И новопазарски кајмакам (заступник валије, српски начелник) године 1892. распитивао се код српских општинара, колико би још требало (по селима и околини Новог Пазара) отворити српских школа. Општинари су том приликом предложили 17 школа.[114]

5. Овде је било појединих добротвора који су помагали школе и сиромашну децу, као Сима Лалић из Новог Пазара, који је завештао «сиромашној деци новопазарске школе 360 динара»,[115] а у Сјеници рођаци Петко и Јеремија Букумировић, први бојаџија, а други бакалин. Они су дошли на врло оригиналну идеју да оснују фонд за сиромашне ђаке «улажући у њега по један грош недељно».[116]

6. У самом Новом Пазару школа је почела са радом «рано у XIX веку». Радила је без разреда, као и свака манастирска школа тога доба. Крајем 60-их година прошлог века прешла је на разреде и организацију наставе по новом начину.[117]

7. Од 1885. године и касније забележена су имена учитеља и учитељица у мушкој и женској основној школи,[118] из чега произилази да су за тада у граду радиле две српске основне школе, или можда два засебна одељења, јер је нпр. у школској 1896/97. години у мушкој било 39 ученика, а у женској школи 23 ученице.[119]

8. Као манастирске школе у новопазарској средини радиле су и школа у Црној Ријеци и у Врачевима, чији су учитељи такође добијали плату од црквено-школских општина, а ове од Министарства просвете.[120]

Године 1899. започела је с радом и школа у Кузмичеву, која је радила без одобрења турских власти.[121] Из књиге произилази општи закључак да су српске школе у Новом Пазару и околини споро и тешко напредовале; биле су црквеног карактера, са слабим школским зградама, без наставних средстава, и најчешће са наставом на ниском нивоу.

У књизи има занимљивих и занимљивих детаља и о турским школама, нпр. да је настава у мектебима на турском и арапском језику била «непрактична и тешко савладива»,[122] да је број муслиманских школа био незнатан, да је тек после 1870. њихов број «порастао», али је и даље био незадовољан».[123] Аутори су тачно закључили да у целом Санџаку није било ниједне пуне гимназије, ни «нижих средњих стручних световних школа».[124] Турска је настојала да у овим крајевима развија руждије, с циљем да ове световне школе буду доступне свим народима и вероисповестима, али се тиме омогућавало «другим народима и хришћанима да отварају своје школе».[125] Ипак је један број Срба учио ту школу пре свега да би научили турски језик. Аутори су тачно уочили и неке недостатке старих мектеба и медреса, од којих је основни тај што настава није била на матерњем језику ученика и што се нарочито у овим школама није дозвољавало учење природних наука,[126] тако да се ове школе ни у другој половини 19. столећа нису битно измениле.

За школе у Новом Пазару у књизи се истиче: «Вакуфи су издржавали многе мектебе, медресе и сиротишта у којима су учила муслиманска деца. У Новом Пазару постојало је око десет вакуфа, исто толико и школа.»[127] то би био вероватно и значајнији податак за муслиманско школство у Новом Пазару.

До 1877. Нови Пазар је припадао Босанском вилајету, а од тада Косовском, тако су се сада косовски валија и просветни органи старали за школе и просвету у свим местима Новопазарског санџака. Посебно је значајна 1872. година када је образован посебан новопазарски вилајет,[128] али та одлука, толико важна и за бујнији живот и образовање у Новом Пазару, није спроведена у живот.

Превредни развој у Новом Пазару све више је утицао да се нови градски сталеж свестраније бави образовањем. Међутим, и овде је настава била на арапском и турском језику као језицима образовања, науке, а турски и језик администрације. Појединци су учили и персијски језик који је познат као језик поезије. То је у исти час спречавало образовање и књижевни рад на народном језику[129] већине овдашњег становништва.

У XIX столећу деловало је неколико књижевних стваралаца. Један од најистакнутијих, који је истовремено био муалим руждије у Новом Пазару, је Хафиз Мухамед-еф. Новопазарац. Он је 20 година учио у Истанбулу, и касније осим

школског рада у родном месту дела, учитељовао у Сарајеву и Тузли. Познат је и као песник и аутор неколико, од којих му је једно из логике. Умро је 1302 (1884/85).

Према Х. Шабановићу звао се Мухамед Емин Сердаревић. Син је шејха Мустафе-ефендије. Код њега је учио почетне науке, а потом наставио школовање у Цариграду. Писао је стихове на турском. Поред матерњег добро је знао и арапски и персијски језик. Бавио се и превођењем с персијског језика.[130] Из Новог Пазара је и Сулејман Табаковић, који је средином 19. столећа писао песме на српскохрватском језику (арапским словима). Аутор је Диван – збирке песама из 1861/62. године. Такође је његово дело, још у рукопису: «Ибрахим теровија», који има 265 стихова. Тај рукопис из 1861/62. године касније ће под својим именом (1941. год.) објавити Хамза Сулејман Пурић, у Мостару.[131]

У Новом Пазару је 1890. за наставника руждије постављен Тахир Поповић, рођен у селу Попова, недалеко од Вучитрна. Студирао је теолошке науке у Истанбулу, где је завршио вишу учитељску школу. Аутор је «Мевлуда» на албанском језику (арапским словима), који је штампан у Истанбулу 1873. године. У Новом Пазару ради у руждији од 1890. до 1908. године, а из тога у руждији у Беранама, где је службовао пет година. Године 1913. враћа се у Нови Пазар и овде у својству вероучитеља у основној школи и гимназији ради до 1934. године.[132] Као наставник медресе је деловао у Новом Пазару (умро је 1949). Преглед показује да су Хафиз Мухамед-еф. Новопазарац и Тахир Попова познати и као наставници руждије у Новом Пазару.

Очевидно да ће и научници других земаља, као руски научник и писац А. Гиљфердинг, који је крајем 50-тих година био у Новом Пазару, у свом делу «Путованье по Херцеговини, Босни и Старој Србији» (Сарајево, 1972) дали ближе податке о школама и образовању, нису се обистиниле, јер нема ни речи ни о турским ни о српским школама у овом месту. Овај период заслужује аналитичнији и на чињеницама заснован истраживачки приступ, као и посебну критичност у оцени вредности турских световних школа и промена у образовању тога доба. Ван сумње је да су ибтидаије, руждије и друге државне и претежно световне школе у Новом Пазару биле на вишем образовном нивоу, садржајно богатије и прогресивније појаве у систему школства и просветног живота. Макар у начелу биле су доступне свим народима, без обзира на језик, етничку, верску и другу припадност. Међутим, ни руждија, ни друге турске државне школе нису биле ослобођене многих ограничености, па и крупнијих недостатака. Наводим оне најчешће и основне слабости у њиховом раду, а то су: што је било тешко, готово немогуће старе сибјан-мектебе прилагођавати и реформисати у нове васпитно-образовне институције (и даље се у њима радило по старим прописима о образовању), нису се подизали нове школске зграде, већ су за потребе наставе служиле приватне, прилагођене неповољне куће и други објекти, највише старији наставници нису се ослобађали ранијих, старих метода наставе и учења, чак ни употребе телесних казни, мада су оне, нарочито фалаке, биле строго забрањене. Није надаље било ни неопходног намештаја (често ни школских клупа за ученике), а најчешће ни најнужнијих класичних средстава наставног рада. Уз то, недостајао је квалификовани учитељски кадар, нпр. са свршеним Дарул-муалимин у Скопљу, или где друго. И они којима је била поверена дужност инспектора образовања,[133] нису били стручно-педагошки оспособљени за ту функцију. Све то као и слабија материјално-финансијска основа (и нередовне плате), а и без једне средње школе у читавом Сјеници,[134] имало је одраза на ограничавајуће дејство и значење тих школа. Из тога не произилази да ове школе, које су, низом својих страна отварале пут ка вишој народној просвети и организованијој настави, не би требало што помније проучавати.

У Новом Пазару осим тога су се до краја XIX столећа одржале углавном две до три медресе, међу њима најстарија Синан-бегова, према статистичким докумeнтима – годишњацима (салнаме), од средине тога столећа исључиво школско образовање састојало се из ограниченог броја ителидија, неколико сибјан-мектеба (њих је било 14) са укупно 380 деце у њима, и виших гимназија или прогимназија (рушдија) за припремање нижег чиновничког кадра и настављање средњег образовања. На територији Санџачке рушдије су 1900. године постојале у Новом Пазару, Сјеници, Беранама и Пљевљима, а било је и неколико модерних турских основних школа – ителидија, нпр. у Новом Пазару и околини.[135]

Прво је у Новом Пазару основана ителидија. То муслиманска реформисана државна школа, појавило се као, постоји од 1852. године, дакле и пре доношења уредбе о јавном школству. Број ителидија повећавао се након 70-тих година прошлог столећа. У времену од 1874. до 1900. године град је добио укупно 4 ителидије, а било је и 12 оваквих школа у околним селима.[136]

Тешко се може образложити податак да је Нови Пазар 1900. имао 4 ителидије, јер ни веће места и средишта нису имала толико модерних основних школа. У једном великом центру, или главном и средишту вилајета (Скопљу нпр.), године 1893. било је укупно 4 ителидије.[137] У Приштини су постојале две ителидије (мушка и женска) и 10 сибјан-мектеба и старих мектеба,[138] те нису све те школе биле ителидије. Највероватније да су у Новом Пазару формиране две ителидије, а друге идентификоване тзв. за децу (сибјан-мектеби), што ће даља проучавања до краја расветлити проблем.

У Новом Пазару, према турским документима, у периоду од 1877. до 1902. године, деловало је десетак муслиманских школа, а постојала је и јеврејска основна школа.[139] Према једном натпису, године 1891. у дворишту Лејлек џамије, у Новом Пазару, Салих-бег Беговић, син Хаџи Али бега, изградио је малу али лепу зграду мектеба.[140] Вилајетска скупштина и тзв. општe вилајетско веће (Medžlisi umumi vilajet), које је из сваког санџака, дакле и Новопазарског имало «по четири представника, и то двојицу муслимана и двојицу немуслимана»,[141] бавили су се отварањем основних и других школа, подизањем школских зграда, обезбеђивањем учитеља, одређивањем њихових плата и сл. Веће се старало и о оснивању рушдија у местима у којима има 500 и више домаћинстава.[142] При већу је постојала и комисија за унапређење просвете (Tedrisi maarif komisyonu),[143] и све је то, као и ангажовање мутесарифа (окружног начелника, управника санџака), који је спроводио наредбе вилајета и старао се о школству и унапређењу просвете, па и самог управитеља школе (рушдије) који се звао мудир, и који је радио према упутствима комисије за просвету,[144] утицало на развој и прогрес у школи. Веће и посебно комисија за просвету одобравали су и набавку или штампање уџбеника и друге школске литературе. Један од истакнутијих и образованијих Муслимана, књижевник и преводилац Мехмед-бег Капетановић Љубушак (1839-1902), написао је књигу «Riśāi ātīk» (поука о лепом и ружном понашању), коју је анонимно објавио.[145] У књизи је обрадио 34 термина у виду поука и коментара, полазећи од основних идеја, «знање, живот, мисли и говор рођења». Обухваћене су разне области: религија, уџбеништво, просвета, морал, социјални живот, психологија међуљудских односа и др. Ево неколико таквих појмова у књизи: Побожност (Diyānet); Знање (Ilm); Лик (Türb); Клевета (Gıbet); Завидљивост (Hased), Чистоћа (Nezāfet) и др. Садржај књижице није ни данас изгубио у значају.

Не може се прихватити констатација да је новопазарска четвороразредна рушдија основана 1868. године,[146] него неколико година раније. Рушдија у Новом Пазару је најстарија школа у Новопазарском санџаку и, после сарајевске, најстари-

ја у Босанском вилајету и једна од најстаријих у овом делу Балкана. Основана је са сигурношћу 1865, «а можда и раније».[147] У листу «Босна» наведено је да је новопазарску руждију крајем 1868. завршило пет ученика.[148] У «Сарајевском цвјетнику» забележено је да је наредне 1869. године ту школу завршило свега четири ученика.[149] Већ ти подаци потврђују да је ова руждија старијег датума. Да су испити у тој школи били јавни и имали свечан карактер могу примером послужити августовски испити 1874. године, на којима су присуствовала и петорица ученика сарајевске идадије (војне школе), родом из Новог Пазара. Ученици су нарочито показали успех у рачуну, земљопису и другим предметима.[150]

Према Салнами за 1288. (1871/72) забележена су и имена учитеља новопазарске руждије, јер је свака руждија обично имала првог и другог учитеља (muallimi evvel i muallimi sani).[151] Први учитељ је те године био Мехмед Емин еф., мудерис, а други учитељ – Незиф-ефендија. Записано је и име првог учитеља друге по старини руждије у Санџаку, а те је пљеваљска руждија, која је отворена крајем 1866. или почетком 1867. године.[152]

Након новопазарске и пљеваљске, према салнамама за 1290–1294 (1873–1877), дакле 70-тих година, постојале су још руждије у Бијелом Пољу, и Пријепољу, а од 1900. године и руждија у Сјеници, дакле укупно 5 руждија у Новопазарском санџаку. Осим ових деловала је и руждија у Беранама. О руждији у Новом Пазару налазимо још једну потврду у енциклопедији «Kâmus-ül'alam», од Шемседина Самије, за годину 1899, где се у вези са школством у Новом Пазару описује да ово место има руждију и иптидију.[153]

У Пројекту Шемседина Самија (Frašeri) о реорганизацији административног система вилајета у Османској империји 1880. године, у коме се заговара образовање по француском систему, назначено је да је тадашњи административни систем имао укупно 32 валија и сваки од њих плату у износу од по 17.000 гроша, укупно 544.000 гроша. У овим вилајетима је те године (1880) било и 32 директора и инспектора образовања. Сваки је од њих добијао месечно по 2.500 гроша, укупно 80.000 гроша,[154] што значи да је плата директора и инспектора образовања била скоро 7 пута мања од валијевих месечних примања.

Најзад, не можемо а да не наведемо још нека имена школских радника из Новог Пазара, који су заслужни за већање школе и образовно-културну делатност у средини. То су:

1. Хаџи Алеф-ефендија Пећанин, који је био мудерис у Новом Пазару (умро је 1882. године).[155]

2. Браћа Приштевци, од којих је један био хафиз, а други мудерис. Обојица су дошла из Приштине у Нови Пазар крајем 19. столећа.[156]

3. Абдул Рахман, који се школовао у Истанбулу, а у Новом Пазару био муфтија, мудерис и кадија (умро је 1914).[157]

4. Смаил ефендија Филебарић, познат по свом мектебу, један од најчувенијих улема у граду, изразита личност у Санџаку, познат и по праведности и као савестодавац (умро око 1950. године).[158]

Закључак

Проучавањем школства и просвете у Новом Пазару у току неколико столећа (од 15. до краја 19) ближе и потпуније упознајемо, с једне стране, узроке застајања и чиниоце стагнације образовања у граду, а с друге стране, његову културно-историјску прошлост и, посебно, каткад убрзанији развој и подухвате у школству и просвети. Тежиште је било на приказу и анализи установа које су обезбеђивале исламско образовање (мектеби и медресе), јер су оне најмање истраживане, а често

и сабијањем њихова вредност и значај. Највећи недостатак је мањак до сада публикованих радова од стране појединих аутора што те установе сматрају искључиво верским, не увиђајући при томе и њихов просветни, културни и одређен историјски, па и професионални значај. На примеру развијених медреса и мектеба у Новом Пазару може се са више поуздања закључити да су то верско-просветне институције, у које су у првом периоду спадале и џамије, за чије издржавање су појединци имућни грађани као чифлук-сахибије (господари читлука) »завештавали вакифске зграде, нпр. ханове, хотеле, дућане, кафане, воденице«,[139] њиве и друго. Те верско-просветне установе најтешње су повезане са развитком динамизирања живота и рада у овом крају и саставни су део његове многовековне прошлости. Владало је помало неке мањкавости, нешто као неузимање да ниво је Нови Пазар био развијенији и богатији, што је имао више добротвора и економски и културно био повезанији са другим срединама које су биле на вишем ступњу, и образовање је брже напредовало и било масовније (нпр. у 17. столећу, или у другој половини 19. столећа). Премда се у условима феудалне турске државе школство у овим местима није битније мењало (у садржинском и организационо-методском погледу), а често се му погледу броја турских и српских школа осетније заостајало, не би се, након ових истраживања, смело тврдити да у Новом Пазару није било никаквих образовних институција, као не заслужити гледиште да је овде од медреса постојала увек по једна таква установа, затим да српских школа све до 1912. године уопште није било и сл. Бројни су недостаци мектеба, медреса, манастирских и парохијских школа у Новом Пазару. Те ограничености уочљиве су и у другим срединама у којима су такве школе постојале, али се, истине ради, не би смело предвидети да се у тим школама добијало макар минимално образовање, деца уводила у писменост, а они који су завршили медресу, више су познавали оријенталну културу и језике и оспособљавали се за хоџе, вероучитеље, кадије, за вршење верских послова и др. Крупан је недостатак сеоданшњег образовног система што народне претежно Дневне школе и на матерњем језику ученика ни у Новом Пазару, ни у околним Санџачким местима, све до средине прошлог столећа нису подизане нити су оне могле бестати. Реч је о модерним државним муслиманским школама које се у Новом Пазару отварају тек средином прошлог столећа. То су иптидаије и руждије које делују упоредо са дотадашњим примарним турским школама. У тој фази сви ранији мектеби још више су занемарени. Након Танзимата – реформи образовног система и других области (између тридесетих и педесетих година XIX века) враћало се и са образовањем и школом, али само на ступњу основног образовања. За муслиманско и турско школство сем иптидаија и неколико реформисаних мектеба, и прогимназије – руждије, које су у Новом Пазару основане неколико година раније него у другим местима у Санџаку, а пре свих на Косову, није постојала нијedна друга школа, нпр. средња или средња стручна до краја прошлог столећа и све до 1912. године, па ни касније.

И поред тога што се у назначеном периоду, а још више након 1908. године у Новом Пазару, а од других санџачких места у Пљевљима, Пријепољу и Прибоју,[140] као и у Бијелом Пољу реформисану постојеће школе или отварају иптидаије и обично по једна руждија, а и по селима почињу »подизати основне школе државном иницијативом«,[141] муслиманској женској деци било је ускраћено похађање школе »где се предају светски предмети..., а што се тиче светског школовања – то се ограничило на кућно васпитање око стицања знања о домаћинству, припремању јела, увежу веза, плетења и ткања иако се у Кур'ану на 7 стотина места заповеда и препоручује просвета и наука и као императив, налаже се свакој муслиману и муслиманки, да стиче знање од бешике до мотике.«[142]

Други крупни недостатак школства и просвете у турској држави јесте што су у условима ограничене мреже тих школа и облика просветне делатности нарочито околна немуслиманска села остала ван домашаја образовања и становништво у великом проценту неписмено.

Према је тема о школству и просвети у Новом Пазару у извесном смислу суштински уска, па је зато теже пронаћи неки други и шири теоријски узор, она је истовремено довољно широка јер обухвата раздобље од 15. до краја 19. столећа. Из тога произилази да у тој области, и поред овог увида и резултата, има још недовољно истражених подручја, јер још увек недостају потпунији и довољни извори и подаци о појединим школама, о личностима које су заслужне за образовање, литературу и друго.

Напомене

1. Др Сафвет бег Башагић, Бошњаци и Херцеговци у исламској књижевности (Прилог културној историји Босне и Херцеговине), Сарајево, 1912, стр. 170.
2. Хазим Шабановић, Двије најстарије вакуфнаме у Босни, Прилози за оријенталну филологију, Сарајево, 1952, стр. 5.
3. Др Хајрудин Ћурић, Школске прилике Муслимана у Босни и Херцеговини, 1800-1878, Београд, 1965, стр. 12.
4. Кратице: а = арапски, т = турски, п = перзијски, а-т = арапско-турски, п-т = перзијско-турски итд.
5. Детаљније о тој школи видети у Педагошкој енциклопедији, 1, 1989, на стр. 98.
6. О медреси видети више у Педагошкој енциклопедији, 1, 1989, на стр. 252.
7. Абдулах Шкаљић, Турцизми у српскохрватском језику, Сарајево, 1985, на стр. 453.
8. Детаљније о мектебу видети у Педагошкој енциклопедији 1, на стр. 253.
9. Абдулах Шкаљић, Турцизми..., стр. 408.
10. Филип Хити, Историја Арапа од најстаријих времена до данас, Сарајево, 1983, стр. 170.
11. Педагошка енциклопедија 1, 1989, на стр. 99.
12. Исто, на стр. 25.
13. У вакуфнами Иса-бега Исхаковића за његове задужбине у Сарајеву год. 866 (1462) наводе се сведоци: [illegible] Хазим Шабановић, Двије најстарије вакуфнаме у Босни, Сарајево, 1952, стр. 20.
14. Видети више о [illegible] у Педагошкој енциклопедији 2, на стр. 117.
15. Војислав Богићевић, Историја развитка основних школа у Босни и Херцеговини од 1463-1918, Сарајево, 1965, стр. 18.
16. Видети у прилогу [illegible], Новопазарски зборник, 13, Нови Пазар, 1989, на стр. 203.
17. О сибјан мектебима видети др Хајрудин Ћурић, Школске прилике Муслимана у Босни и Херцеговини 1800-1878, Београд, 1965, стр. 49-59; Војислав Богићевић, Историја развитка основних школа..., стр. 122; видети [illegible] о облицима турских школа на територији данашње Југославије до 1912. године, Приштина, [illegible], 1986, на стр. 53.
18. Глиша Елезовић, Турски споменици 1348-1520, књ. I, св. 1, Београд, 1940, стр. 459-460.
19. Др Хајрудин Ћурић, Школске прилике Муслимана..., стр. 63.
20. Мехмед Беговић, Вакуфи у Југославији, Београд, 1963, стр. 29.
21. [illegible], Београд, 1953, стр. 66.
22. [illegible], Београд, 1975, стр. 105.
23. Халил Иналџик, Османско царство, класично доба 1300-1600, Београд, 1974, стр. 238.
24. Историја школа и образовања код Срба, Београд, 1974, стр. 212-213.
25. [illegible], Приштина, 1986, стр. 32-33.
26. У књ. Вакуфнаме из Босне и Херцеговине, Сарајево, 1985, стр. 173.
27. Јозеф фон Хамер, Хисторија турског (османског) царства, 1, Загреб, 1979, стр. 80.
28. У књ. "Може ли бити што бит' не може", Тутин 1991, приредио Хусеин Башић, стр. 131.
29. Исто, на стр. 133.
30. Др Хајрудин Ћурић, Школске прилике Муслимана..., стр. 68.
31. У књ. [illegible], приредио Хусеин Башић, Тутин, 1991, стр. 209.
32. Др Хајрудин Ћурић, Муслиманско школство у Босни и Херцеговини до 1918, Сарајево, 1983, стр. 78.
33. Глиша Елезовић, Турски споменици у Скопљу, књ. I, св. 1, Скопље, 1925, стр. 131.
34. О Новом Пазару у 16. столећу [illegible], Рад ЈАЗУ, 1870-1890, Загреб, на стр. 39, 42 и 90.
35. Педагошка енциклопедија, књ. 1, Загреб, 1895-1896, стр. 436.
36. Видети у књ. др Ђура Мушовића, [illegible], Београд, 1989, стр. 14.
37. Више о том написано у нашем раду [illegible] у XIII и XIV столећу, «Сопоћанска виђења», бр. 9 (Нови Пазар), 1998, на стр. 109-118. [illegible] Обележја, Приштина, бр. 1/1991, стр. 49-69.
38. Школство и просвета код Срба у XVIII веку, Београд, Педагошки музеј, 1967, стр. 35.
39. Ибид.
40. О тој школи и образовању Срба посебно у 19. столећу видети у монографији «Нови Пазар и околина» (Београд, 1969), на стр. 421 и 428-430.
41. Хисторија народа Југославије II, Загреб, MCMLIX, стр. 146, 149 и 150.
42. [illegible] Југославије [illegible], Београд, 1983, стр. 384.
43. Према књ. Ђуро Мушовић, Славица Вујовић, Цркве у Новом Пазару, Београд — Краљево, 1992, стр. 7.
44. Др Хасан Калеши, Најстарији вакуфски документи у Југославији на арапском језику, Приштина, 1972, стр. 229.
45. Исто, 214.

46. Ибид.

47. Глиша Елезовић у кн. »Из цариградских турских архива Mühime defteri« (Београд, 1950) наводи да су се турске власти обраћале [illegible] с позивом да се [illegible] Београд [illegible] и у [illegible] других [illegible] у [illegible] кадилука [illegible]. Исто, стр. 163, 170.

48. Нови Пазар и околина, Београд, 1969. на стр. 151.

49. Сава чистува [illegible] до је био [illegible] образован, а [illegible] султана Селима II.

50. Олга Зиројевић, Турско војно уређење у Србији 1459–1683, Београд, 1974, стр. 159.

51. Др Ђуро Мушовић, Етнички процеси и етничка структура становништва Новог Пазара, 1979, стр. 48.

52. Хазим Шабановић, [illegible] у Босни и у првој половини XVI вијека, Прилози за оријенталну филологију, 1970–71, Сарајево, 1975, стр. 189–218.

53. Исто, 137. [illegible] Ибн [illegible].

54. Исто, 138.

55. Исто, 140.

56. Исто, 137.

57. Исто, 138.

58. Ибид.

59. Исто, 139.

60. Ибид.

61. Исто, на истој страни.

62. Ибид.

63. Исто, 140.

64. Ибид.

65. Ђуро Мушовић — Славица Вујовић, Џамије у Новом Пазару, Београд — Краљево, 1992, стр. 21.

66. Исто, стр. 26.

67. Владислав Скарић, Изабрана дјела II, Сарајево, 1985, стр. 242.

68. Мехмед Бејтић, Прилог [illegible] објекта исламске архитектуре у Босни и Херцеговини, Прилози за оријенталну филологију, XX–XXI, 1970–71, Сарајево, 1976, стр. 235.

69. Исто, стр. 233.

70. Исто, стр. 262.

71. Исто, стр. 266.

72. Ибид.

73. Исто, стр. 298.

74. Исто, стр. 298.

75. Прилог Гласнику ИВЗ, Сарајево, 1957, бр. 11, стр. 11.

76. Др Фехим Бајрактаревић, Преглед књижевног стваралаштва југословенских Муслимана на турском језику, Сарајево, 1969, стр. 132. О [illegible] су [illegible], [illegible], Шабановић, [illegible] и други.

77. Прилог Гласнику ИВЗ, 1935, бр. 11, стр. 11. Др Хазим Шабановић, Књижевност Муслимана БиХ на оријенталним језицима, Сарајево, 1973, стр. 265.

78. Сафвет-бег Башагић, Бошњаци и Херцеговци у исламској књижевности, Сарајево, 1912. Он о њему и [illegible] пише на стр. 12, 13, 51. и 90.

79. Др Фехим Бајрактаревић, Преглед књижевног стваралаштва..., 96–97.

80. Исто, стр. 96–98.

81. Према Владиславу Скарићу, Изабрана дјела I, Сарајево, 1985, стр. 132.

82. О томе пише Хазим Шабановић, у кн., Књижевност Муслимана..., [illegible].

83. [illegible] у [illegible], [illegible], 1970, стр. 74.

84. Живојин Ђорђевић, Историја васпитања у Срба, Београд, 1950, стр. 22.

85. Владимир Ћоровић, Босна и Херцеговина, Београд, 1925, стр. 125.

86. [illegible] Ћелебија, Путопис. Одломци о југословенским земљама, Сарајево, 1973, стр. 265–266.

87. Исто, стр. 266.

88. Душан Поповић, Србија и Београд, Београд, 1950, стр. 161.

89. Др Радослав Петровић [illegible] и Вукоман Шалипуровић, Српске школе и просвета у западним крајевима Старе Србије у XIX веку, Пријепоље, 1978, стр. 24.

90. В. Грујић, [illegible] школе у нашим земљама, у кн., Историја школа и образовања код Срба, Београд, 1974, стр. 249.

91. Исто, стр. 250.

92. Видети у прилогу, Михаило Бећовић, О неким просјетитељима [illegible] у Новом Пазару, Новопазарски зборник, 13, Нови Пазар, 1989, стр. 207.

93. Нови Пазар и околина, Београд, 1969, стр. 424, 425.

94. Мехмед Бејтић, Прилози објекта исламске архитектуре..., стр. 298.

95. Мр Саит Кочовић, Школство у Новом Пазару и околини од 1918. до 1941. године, Нови Пазар, 1987, стр. 153.

96. [illegible] је [illegible] као [illegible] као [illegible], [illegible], [illegible] је била [illegible] — [illegible].

97. [illegible] за године 1290–1291, [illegible] (1873/74–1877) Нови Пазар је [illegible].

98. Хрестоматија босанске алхамијадо књижевности, Сарајево, 1981, стр. 41, [illegible].

99. Мула Мустафа Шеики Башескија, Љетопис (1746–1805), Сарајево, 1968, стр. 41.

100. Алиага С. Алачић, Уређење босанског ејалета од 1789. до 1878. године, Сарајево, 1983, стр. 5.

101. Исто, стр. 17.

102. [illegible], [illegible] у [illegible] архиву, Сарајево, 1966, стр. 126.

103. [illegible], Хисторија турског (османског) царства, II, Загреб, 1979, стр. 304.

104. Исто, стр. 303.

105. Исто, стр. 451. [illegible] Осман-Паша дошао је за босанског везира 1860. да би [illegible] у [illegible], [illegible] у Сарајеву (1866), [illegible] на турском и српском језику и друге реформе.

106. [illegible], Школство и [illegible] у [illegible] Турске (1459–1912), Настава и васпитање, 1958, бр. 1, стр. 37.

107. Нови Пазар и околина, Београд, 1969, стр. 425.

108. Арифан [illegible], [illegible] Краљево, Краљево, 1986, дип. на стр. 213.

109. Радослав Петровић-Роковић и Вукоман Шалипуровић, Српске школе и просвета у западним крајевима Старе Србије у XIX веку, Пријепоље, 1978.

110. Исто, стр. 24, 25.

111. Исто, стр. 26.

112. Исто, стр. 180, 189, 207.
113. Исто, стр. 210.
114. Исто, стр. 211.
115. Исто, стр. 213.
116. Исто, на истој страни.
117. Исто, стр. 213.
118. Исто, стр. 340. Видети имена ученика и на стр. 341.
119. Исто, стр. 342.
120. Исто, стр. 213, 214, 343.
121. Исто, стр. 346.
122. Исто, стр. 99.
123. Исто, стр. 28.
124. Исто, стр. 21.
125. Ибид.
126. Исто, стр. 23. Петар Кочић у »Историјској хроници« (Београд, 1902), на стр. 147 наводи да је за Муслимане у Босни било тешко да уписују турских уџбеника који је био у употреби.
127. Ибид. Подвукао је Ј. Р.
128. Видети у књ. Хамдија Шабановић, Босански пашалук, постанак и управна подјела, Сарајево, 1982, стр. 98, 144, и 145. [illegible] (1972) [illegible] – Ђелалагића, [illegible] »Ослобођење«, Сарајево, бр. [illegible] 1972. [illegible] Х. Шабановићу, 2. фебруара 1973. [illegible] »Хамдија Шабановић, Исто, стр. 99).
129. Хамдија Шабановић, Књижевност Муслимана БиХ на оријенталним језицима, Сарајево, 1973, стр. 34.
130. Исто, стр. 190.
131. Др Абдурахман Никшић, Хрестоматија босанске алхамијадо књижевности, Сарајево, 1981, стр. 31. [illegible] Ђенан Ђ. [illegible] у Зборнику Филозофског факултета у Приштини, књ. I, 1990, на стр. 59–60. [illegible] Сусрећевине стихове у Девиту о науци и образовању:

Туђому ходи во угу
А влот ли од нуру
Мекуба ли батакован
Ђинчи ја тарабака. (стр. 53)

Сав је вајза шоита са ртом
Ал брзо како ол шта даваг
Ингули шана санила (стр. 39).

132. Видет опширну видети у књизи књ. Школство и просвета на Косову од краја XVIII столећа до 1918. године, Приштина, 1978, на стр. 43.
133. Образовање је добило мектеба ш [illegible] у Новом Пазару, [illegible] у турским школама у Сјеници. [illegible] Хаџ. [illegible] у књ. Ново Пазар и околина, Београд, 1969, на стр. 120.
134. Пишући у Сјеници још почетком [illegible] 1998. године, [illegible] Ново Пазар и задњи [illegible] XX столећа фактичко било без основне државне школе.
135. Салнамеи вилајета [illegible] (1900), стр. 113. [illegible] на стр. 114–115. Подаци се налазили у боснди [illegible] у Новом Пазару и другим [illegible] срединама, [illegible] у Сјеници за 1296. (1875). У Сјеници [illegible] до 1900. било уписано школ.
136. Др Еуген Мушовић, Етничке процесе и етничке структуре становништва Новог Пазара, Београд, 1979, на стр. 40.
137. Исто: Салнамеи 1311, стр. 95–100.
138. Видети у нашој књизи, Школство и просвета на Косову од..., стр. 29.
139. Др Еуген Мушовић, Етничке процесе и етничке структуре становништва Новог Пазара, Београд, 1979, стр. 48. У књ. »Ново Пазар и околина« (Београд, 1969), на стр. 103 наводи се [illegible] 1875. године и у [illegible] 500 [illegible] мектеба [illegible] Међу мектебима [illegible] (на стр. 420).
140. Еуген Мушовић, Симеона Вујовић, Вакуф у Новом Пазару, стр. 11.
141. Авдо С. Алагић, Уређење босанског вилајета од 1789. до 1878. године, Сарајево, 1983, стр. 186.
142. Исто, стр. 189.
143. Ибид.
144. Исто, стр. 128. [illegible] Новог Пазара [illegible] 1876. године у турском парламенту изабрано 7 чланова из Босне и Херцеговине. [illegible] Мурадбег Османпашић, Новопазарац (према књ. Владислав Скарић, Изабрана дјела I, Сарајево, 1985, на стр. 274).
145. Књижица је публикована 1885. у Сарајеву.
146. Видети у књ. Ново Пазар и околина, на стр. 423. Такође у књ. др Еуген Мушовића Етничке процесе и етничке структуре становништва..., на стр. 40.
147. Хајрудин Ћурић, Муслиманско школство у Босни и Херцеговини до 1918. године, Сарајево, 1983, стр. 145.
148. »Босна«, Сарајево, бр. 129, 30. новембра 1868.
149. »Сарајевски цвјетник«, бр. 44, 26. октобра 1868.
150. »Босна«, бр. 433, 17. август 1876.
151. Авдо С. Алагић, Уређење босанског вилајета..., стр. 120.
152. Хајрудин Ћурић, Муслиманско школство..., стр. 145.
153. Шемседин Сами (Фрашери), Камус-ул-алам, књ. VI, Истанбул, 1898, на стр. 4083.
154. Гроздана С. Фрашери образовања у Гиљановском архиву Велике, XVI–XVIII, Приштина, 1983, подаци видети на стр. 39.
155. Др Еуген Мушовић, Етничке процесе и етничке структуре..., стр. 221 и 232.
156. Исто, стр. 238.
157. Исто, стр. 123.
158. Рамиз Црнишанин, Уређење вароши, Ново Пазар, 1985, стр. 28.
159. Војин Лазић, Партизанска групаотреда Сјеница 1941–1945, Подгорица, 1995, док. »Муслимани вапе и ... у Сјеници« (2. II 1944), на стр. 154.
160. Исто, у истом документу, на стр. 153.
161. Ибид.
162. У истом документу, на стр. 132.

Dr Jašar Redžepagić

THE SCHOOL SYSTEM AND EDUCATION IN NOVI PAZAR FROM THE XV TO THE XX CENTURY (WITH A SPECIAL REGARD TO MEKTEBS AND MEDRESSAS)

The history of the school system and education in Novi Pazar between the XV and the end of the XIX century is little investigated and even less better known. In the course of these centuries education didactic and valuable attempts, from the middle of the XIX century significant results even, have been made in the system of schooling. This paper looks into the causes of backwardness and the elements of educational stagnation (economical, political and other) in the city as well as into the rather rapid development and influences of Muslim schools – the mektebs and medressas of the first centuries (with a special interest in their growth, meaning and role) and the state schools of the later period, especially the iptidajis and rushdis, predominantly secular in character.

The problem with many papers on medressas and mektebs lies in the fact that their authors regard these foundations as exclusively religious institutions, entirely disregarding their educational, cultural and a certain historical significance. A more precise and correct definition would characterize these institutions as religious and educational and most closely connected to the cultural-historical past of Novi Pazar and the various dimensions of life and work in this region.

It has been ascertained that the school system made special progress at times of greater prosperity and development in the city (through the help many outstanding benefactors) and at times of stronger economical and cultural ties between Novi Pazar and the more developed centers. Mosques, vakufs, the meaning and influence of Tanzimat, the activity of educational institutions beginning with the middle of the XIX century, the influence of school and other readings and other cultural and pedagogical factors were also investigated.

This paper also offers a full review and a critical analysis of individual types od Muslim school in Novi Pazar (and neighboring places), in short an analysis of the most important school and pedagogical terms which are of a broader theoretical significance. The most important, as well as other, questions concerning Serbian schools in the Novi Pazar milieu were also shortly dwelt upon.

New fields and questions awaiting specialized research in the future are also mentioned. This especially refers to the years following 1988 and the recent period. A more complete picture of the cultural and pedagogical development and the changes in the school system and education in Novi Pazar and its surroundings will thus be obtained.

УДК 325.1
Оригинални научни рад
Примљено 10. јануара 1994.

Др Мирко Барјактаровић
Београд

О КРЕТАЊУ ЉУДИ И ЊИХОВИМ ПОСЛЕДИЦАМА

Уместо увода

Кретања (миграција) људи било је одувек. Данас, свакако, више него икада раније. Стигли су појединци чак и до Месеца.

Постоје у основи две врсте људског кретања. Једно је природно намножавање или нарађање (наталитет). Називамо то управним кретањем или растом. Друго кретање, које заправо произилази из овог првог, јесте (механичко) одливање живља становништва из једног краја у неки други. Пошто смо ово прво назвали управним ово друго могло би да се назове водоравним ширењем људи.

Ако је, наиме, људски род, као нов и као посебан, почео да настаје и уобличава се на одређеном месту, рецимо у југоисточној Азији (стручњаци обично тако мисле), тај нови створ или врста (човек) временом се разишао на све стране земљине кугле: населио је удаљене континенте: Аустралију, Африку, Америку. (Мисли се овде на најстарије, такозвано урођеничко становништво тих континената). Из Азије ка Европи могао је лакше да се шири јер му у томе није било већих, нарочито не водених препрека. У покрете људи ваља убројити првобитна номадска и полуномадска померања негдашњих сибирача и ловаца, а потом и сточара или које друге категорије привређивања људи, па у неку руку и наша савремена сезонска кретања туриста. Овамо би довели и специјални истраживачи подухвати појединих група. Али, све би то могло да буде предмет посебних разматрања.

Познато је да мотиви за мењање места живљења људи нису свагда ни у прошлости нити сада (били) исти. Некада се ишло у неизвесно и непознато. Некада се одлазили најђу и у горим условима од оних које су до тада имали. Но, природним се сматра да се тежи за бољим животним приликама. Барем онда када се креће добровољно.

Сам чин одвајања од завичаја (сада би се рекло од тла и родбине) могао је бити спонтан, али и изненадан, тежак и болан. Понекад је он очекиван па и припреман и радостан. Теоретичари и књижевници би можда рекли да се људи, скоро авантуристички крећу да се можда пронађу корени, доживљаји својих предака. Или се жели да нађе и открије обећана земља. Вероватно да такви мотиви могу појединце да покрену и понесу али не и масе. То је једно. Друго, приликом сваког нарочито бројнијег покрета људи ваља знати да се не селе само они. Селе се и појединости или читави комплекси њихове културе: облици привређивања, радна оруђа, типове зграда, начин одевања, врста исхране; селе се говор, обичаји, веровања, начини друштвених организација, политичке идеје, облици уметничког изражавања. Преносе се и географска имена из старог завичаја у ново пребивалиште. Разуме се, све ово не свагда и у истој мери.

А. Врсте кретања

О природном кретању (наталитету) овде неће бити говора. Механичко пак, или физичко, кретање људи (такозване миграције) настаје услед различитих узрока и мотива.

а. Један од најстаријих и најприроднијих узрока померања људи из једног подручја у неко друго јесте тражење бољих животних услова. (Најпре је то било обично тумарање за ловином и бољим плодовима. Касније опет нагнане су жеље племена да се спусте у равне, плодније и питомије области. Тога је свагда и свуда било). Иначе у тежњи за бољим животом покрет се иде и у удаљене крајеве. Тако, у последња три четири столећа удаљени амерички континент је насељен највише досељеницима из европских, али и из других (афричких и азијских) земаља. Тамо је енергично и насилно одведено много црначког становништва (из Африке), које је белим досељеницима и освајачима имало да служи као радна снага. Аустралију најпре (крај 18. столећа) почињу да насељавају Енглези а после њих и други. Та пресељавања била су појединачна, али и групна и организована.

Код нас се раније (у нормалним приликама) ишло на питомије крајеве и плоднију земљу. Тада је и настала она изрека да «Херцеговина сав свијет насели а себе не расели». Данас, како знамо иде се за новчаном зарадом на градовима и индустријским местима. Не тежи се више за таквом добром земљом. Стручњаци тврде да је за последњих неколико деценија између шест и седам милиона наших људи отишло из села и земље у градове и индустрију. По европским пак земљама сада има око 12 милиона људи пореклом из Турске, Грчке, Југославије, Вијетнама и других земаља. Таквих страних радника, отиснутих за новчаном зарадом, има, разуме се, и у неким ваневропским земљама. Особито оним које се брже развијају (например Либија и Ирак). Један број тих «страних» радника ће и за стално остати у земљама у којима сада само раде.

И они што се школују такође се често осипају из завичајних земаља. Из појединих крајева број оних може да буде и знатан. У новије време позната је и појава да известан део висококвалификованих стручњака одлази у туђе земље и зато што за свој стручни или научни рад тамо налази боље услове. За сада такви највише одлазе у Америку. По неким вестима тамо има досељеника на десетине хиљада и југословенских стручњака. И ова кретања једним делом могла би да се сврстају у круг економских мотива, али свакако не и сваки појединачни случај на пример да Никола Тесла и Пупин нису дошли у Америку где су имали боље услове за свој истраживачки рад они у своме завичају никада не би постигли оно што су иначе постигли. Али, и за многе друге, особито сиромашне и незапослене, САД увелико вреде као обећана земља. И сада се јавља да из Мексика дневно покуша да пређе у САД најмање по 1.000 људи. Дакле, економски разлози су не само и најстарији већ и вечити покретачки мотиви мењања места боравка људи.

б. Други узрок премештања људи из једног у неке друге крајеве су међусобна људска потискивања и ратови. Познато је да је од и испред завојевача, и од страха од њега, свагда било бежања. У време турских освајања знатан део и нашег становништва из старе Србије бежао је на север или у планинске крајеве. Срби су се у прошлости из свог завичаја у два маха (1690. и 1737) чак и масовно, селили са југа преко Саве и уз Дунав, све до Будима и Пеште, па и даље. Турци су и насилно одводили наш живаљ например у Малу Азију.

У време Октобарске револуције, и после ње, из Русије је избегао велики број становништва у европске земље. Бојао се свет новог режима и унутрашњих обрачуна. За време другог светског рата Татаре са Крима и Немце са Волге, који су им били несигурни у време продора Немаца, совјетске власти су раселиле по удаљеним степским областима средње Азије и Сибира. Раселиване су и неке друге мање етничке групе.

Из Авганистана, где је пре неколико година вођен грађански рат, избегло је у Иран око 2, а у Пакистан око 3 милиона душа. Из Индокине пак у време грађанског

рата и америчке интервенције (пре 15 година) избегло је такође неколико милиона Вијетнамаца и Камбоџанаца.

После Другог светског рата из источноевропских земаља избегло је много становништва у западноевропске и америчке земље.

в. И без ратног стања врсту присилног померања понекад изазивају на пример верска нетрпељивост и непомирење једне групе становништва према другој. Познат је прогон Јевреја крајем 15 столећа из католичке Шпаније. (Сада се, 1990, Шпанци Јеврејима извињавају за ту некада нанесену им неправду). Или, Јермени, највише зато што су хришћанске религије и сада беже из Азербејџана у коме живи исламско становништво. У току 1988. и 1989. дошло је чак до правог верског и националног сукоба између Азербејџанаца и Јермена. Јермени су увелико протерани и побегли са азербејџанске територије, а делом и Азербејџанци са јерменске. Тако је у наше време настала скоро чиста етничка граница између те две некадашње републике. Прогона и убијања Јермена због верске нетрпељивости било је 1915. и 1916. године од стране Турака. И због тога се избегли Јермени могу срести не само у земљама предњег истока, већ и по Европи и Америци. Судбину сличну Јерменима доживљавају и Курди, стари предисламски народ који је испресецан државним границама па се његови делови налазе у Ирану, Ираку, Сирији, Турској.

Затим, око 300 хиљада Турака из Бугарске отишло је (пребегло) у току 1989. године у Турску. Зашто? Зато што је савремена бугарска политика нетрпељива према њиховом опредељивању да су Турци. (Том турском становништву бугарске власти су замењивале турска имена и презимена словенским да би ли они што пре постали Бугари?). И наше исламизирано становништво, нарочито из Босне и Херцеговине, одсељавало је последњих деценија за Турску. Али не под притиском већ што није желело да остане под влашћу хришћанске Аустрије када је Босна 1878. додељена на управу тој земљи. Селило се ово и после првог и после другог светског рата из Југославије. То становништво, иначе словенског порекла, сматрало је да када је исламске религије самим тим да је и национално «турског» порекла и припадности. Зато је било уверено да се сели «на својину». Ово би била и врста психолошких и културолошких разлога за напуштање свог завичаја. У Либану већ од деценије води се прави грађански рат између тамошњих хришћана и исламског становништва око превласти једних или других. Црногорски владика-песник (Његош), који је за религију казао да је «авјета неслога», у свом главном делу, Горском вијенцу, у основи говори о истребљењу («истрази») потурчењака (као вете кољеве) из Црне Горе. За онога који би примио ислам он каже «Просто вјеру што пригрли другу но му просто не било пред богом што се Србом даље не затаји».

г. Као нова врста (новог) померања људи данас се заиста често осећа и тежња да се иде своме јату, то јест матици својих сународника. И «свејемв» усељење. Али, и у основи овог кретања обично лежи или нетрпељивост или притисак. Макар он био и прикривен. Узмимо например садашње одсељавање Јевреја из Совјетског Савеза. Тамо је, како је познато, и у прошлости било нетрпељивости према Јеврејима. Или одлазак сада Мађара и Немаца из Румуније за Мађарску односно Немачку. (Чаушеску-ове власти су тражиле од Немачке по пет хиљада долара за сваког грађанина немачког порекла којем би румунске власти дозволиле да оде из Румуније). Срби са Косова и Метохије одлазе (беже) на Србију, својој матичној земљи. Помињемо овде да је после првог светског рата и повлачења нових државних граница из делова Баната, Бачке и Барање (нарочито), који су остали изван нових граница прешло је око 50 хиљада Срба у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца (потоња Југославија). То су, могло би се рећи, патриотски разлози. Такве усељенике обично називамо оптантима.

Као посебан разлог промене људског завичаја данас може да се помене и политичко неслагање са режимом и политиком у својој земљи. За ова кретања би

могло уопштено да се каже да су изазвана идеолошким или политичким разлозима. Јасније речено, због политичке нетрпељивости властодржаца њихови противници (опозиција) морају да беже из свог завичаја. Ми онда кажемо да се иде у емиграцију. После Другог светског рата из тадашњих социјалистичких земаља много је људства побегло на Запад. Рачуна се да данас у Европи има око 15 милиона емиграната. Политичке бегунце обично штите и прописи међународног права.

У врсту присилног пресељавања, за стално или на одређено време, могу се поменути и кажњенички логори то јест прогонства оних који се сматрају за опасне противнике једног режима. Некада је Русија била по томе позната, а Сибир означавао и посебан појам таквог прогнатих људи. Кажњеници су често у месту прогонства и доживотно остајали.

д. У врсту принудних померања долази и оно када људе из неког подручја гони сама природа, рецимо честа плављења или земљотреси у неком подручју. Понекад се људи исељавају и из крајева које они сами потапају, на пример приликом изградње великих хидросистема. Поменућемо овде и познати случај чернобилске (украјинске) атомске централе, у којој се пре неколико година догодила велика експлозија. Радиоактивна зрачења су том приликом ветром однесена од централе и у удаљеније крајеве. Зато сада из тих и тако затрованих подручја становништво мора да се исељава. Рачуна се да се ту ради о стотинама хиљада људи. Оближњи град Припјат већ је после расељен и пуст, док се у широј зони Чернобила сада јавља све већи број обољења од леукемије.

Како видимо, и сама та њихова достигнућа понекад приморају људе на сеобу из појединих крајева. Дакле, у другу групу узрока померања људи, убројићемо узете, донекле принудна померања или кретања, за разлику од оних првих која сматрамо природним и спонтаним.

В. Значајнија померања људи у прошлости

а. Пре 25 до 30 хиљада година преци данашњих америчких Индијанаца су, преко Чукотског полуострва и Аљаске (што значи и преко залеђеног Беринговог мореуза), досељени из Азије, од Монгола. Данашњег, вероватно и старијег монголског порекла су и Малајци (становници Индонезије), као и Полинежани. Део Малајаца је, негде почетком наше ере, захваћен периодичним воденим струјама, стихијски и присилно однесен до Мадагаскара, близу југоисточне Африке, где се временом помешао са тамошњим домороцима. Данашњи Малгаши на Мадагаскару тога су порекла. Из овог случаја се опет види да је и сама природа, и у буквалном смислу, могла да пребаци људе из једног краја у неки други. Можда су и први становници Ускршњих острва (у Полинезији) на тај начин дошли из Јужне Америке.

б. Завичај или домовина предака потоњих аријеваца (или индоевропљана) некада се углавном налазио у граничним евро-азијским подручјима. У другој хиљади година старе ере, као из каквог резервоара, одатле су се неке групе тог древног становништва упутиле на југоисток, у правцу Индије. Добар део данашњих Индуса пореклом је од тих индоевропљана. Од тог досељавања аријеваца у Индији је и отпочело познато подвајање људи на касте. Од тог југоисточног струјања и кретања стари аријевци су и данашњи Иранци, Авганистанци и Таџици (у јужним и степским деловима бившег Совјетског Савеза). Друге групе старих индоевропљана усмериле су се к западу, северу или југу Европе. Међу њима су у своје време били познати Гали (или Келти), стари Латини, стари Германи, Илири, Трачани и стари Хелени. И, Европа и њено дотадашње староседелачко или прединдоевропско становништво од тада је (то јест од друге хиљаде година старе ере) поиндоевропљено. Од њеног прединдоевропског становништва

Европе очували су до данас само Баски у Пиринејима, као потомци старих Ибераца. Они су зато (данас) и најстарији европски народ.

Данашњи Хелени (чији су писмени потомци Грци), изашавши до мора, рано су постали поморци. Као такви, они су по обалама средоземља одмах почели да оснивају и своје колоније. Потоњем француском насељу Марсељу они су ударили темеље. Било их је и на јадранским острвима, на пример на Хвару (Фарос). Од Црног мора, уз Дунав, у првој хиљади година старе ере хеленски Доријци досезали су до Винче, код Београда, где су такође били организовали своју насеобину.

У 4. и 3. столећу старе ере, Келти (или Гали), војнички добро организовани, продиру из алпских крајева на Балканско полуострво, па и даље до Мале Азије. Они су у наше крајеве донели културу млађег гвозденог доба. Ударили су и темеље Сингидунуму данашњем Београду. У Цариграду један део града и сада се назива Галата чаршија (свакако по Галима). На западу опет продор и боравак германских Вандала у Шпанији очувао је географско име Андалузија (Вандалузија).

У столећима пре наше ере Римљани, проистекли углавном од Латина, већ су били образовали велику и познату државу, која је покрила највећи део Европе, па и Балканско полуострво. Тако је, и тада, долазило до романизације покорених народа (примање латинског језика, а делом и других културних вредности). Романизовањем например дела Келта настали су Французи, а романизовањем дела Дачана и Трачана Румуни. Римљани су били освојили и добар део северне Африке. Природно је да је у то време било померања, колонизације и мешања становништва у оквирима простране Римске империје.

Још касније, негде од петог и шестог столећа (наше ере) почеће групе становништва и из старе словенске (или прадомовине, закарпатске) домовине да се мичу на запад и југ. Од тих на југ одсељених, или балканских, касније су се оформили Јужни Словени (разуме се стапањем са затеченим, романизованим или нероманизованим, староседеоцима — Илирима и Трачанима.

Од свих ових такозваних аријских група, временом ће да се образују данашњи европски народи или групе народа које називамо германским, романским и словенским народима. Даље, од старих аријеваца из негдашњег њиховог завичаја једни су одлазили на југоисток до Индије (била је то такозвана индоиранска група) док су се други раширили по Европи (такозвана индоевропска струја).

в. Од 7. столећа познато је и велико ширење Арапа. Они су, кренувши из Арабије, као првобитног завичаја свих семита, у свом освајачком походу на запад заузели целу северну Африку да би допрли до најјужнијих делова Европе и окупирали Шпанију. Арапи су се ширили и на исток, преко Персије и Индије све до Малајског архипелага (Индонезија). Познато је да су Арапи у том војном ширењу фанатично разносили ислам као нову религију. Отуда, и од тог времена у Персији, северној Индији (Пакистан и Бангладеш) и Индонезији ислам је као водећа (данас чак и државна) религија. Али, и пре овог раносредњовековног арапског, било је ширења Феничана (такође семитског народа), који се, у старој ери, као поморци, јављају по медитеранским земљама. Код становника данашње Малте очуван је језик негдашњих феничанских колониста. (Стари Хелени поставши поморци рано су дошли у додир са Феничанима од којих су, поред осталога, преузели и нешто измењено (фонетско) писмо које смо нешто касније и ми преузели од Византинаца.

г. Са истока, опет, у средњем веку на Европу су, кроз такозвана «врата народа», с времена на време наваљивале разнолике азијске, највише монголске групе народа (и балкански Словени су у 6. и 7. столећу дошли у друштву са азијским Аварима). Од тих источњачких Авара, које су Словени називали Обрима, тврди се да су остала географска имена: Обров, Обровац, Бач, као и име Бајан (по словенској титули бан). Сетимо се само продора Џингис-канових хорди. Није од

тих источњачких група су и остале по Европи. На пример Мађари. Друге, као рецимо »прабугари«, стопиле су се са затеченим становништвом. Од нових група су очувана само географска имена која на њих потсећају (Куманово, Вардар). Но, најпознатије са истока, барем за балканске земље и народе, било је продирање Османлија или Турака (пореклом од Туркмена из степске Азије). Турци ће као господари у балканским земљама остати неколико столећа. Одатле су се залетали на Беч и Пешту да и њих освоје. У то време је много нашег света, из страха, или невреда голе силе, бежало из свог завичаја. За време друге турске окупације, бројни балкански народи (Бугари, Срби, Арбанаси) су прихватили ислам као и неке друге појединости источњачке културе. Све тада, у време турске владавине су к нама, и Европи уопште, почели да долазе и Цигани. Они су пореклом из Индије (још ближе из Пакистана). Део цигана је из предње Азије прелазио и у северну Африку, док су они из Европе ишли и даље: до Америке. За Турцима или са њима долазило је до нас и делова кавкаског становништва (на пример Черкези). Монгола је у Европи било и од праисторијских времена. Доказ за то су Финци, Естонци и Лапонци (народи монголског порекла) који се одавна налазе по северној Европи.

д. У време таковаљних »великих открића«, у новом веку, људи из Европе су почели даље, и масовно, досељавају у новооткривене земље: Америку, Азију, делом у Африку и на крају у Аустралију. (Кад поменемо Аустралију додајмо да у њој углавном сада живе нови досељеници и око четири стотине хиљада Југословена: Хрвата, Македонаца и Срба). Руси су тада запоседли Сибир, а Енглези и Шпанци (мање други европски народи као што су Французи и Португалци) северну и јужну Америку. На америчко копно почеће потом да се досељавају, осим Европљана и други, на пример Кинези и Јапанци. Тако и на аустралијски континент. У Африци Белгијанци су например били запоселили и држали, све до после другог светског рата, Конго у Африци који је био простран волико 80 пута сама Белгија. Холанђани су у XVI веку запоселли Јужну Африку. Од тих досељеника временом ће настати Бури (име настало од германске речи сељак) којих данас има око пет милиона. Они, данас држе око тридесет милиона домородаца у расистичкој искључивости и потчињености. У Америци и Аустралији, култ реда, рада и језик донели су и дали први досељеници из Енглеске (понајвише протестанти).

Због свих тих кретања у даљој или блиској прошлости данас на земљи скоро и да нема етнички чистих крајева. Свуда је, где мање где више, долазило и до међусобних додира и мешања људи (расних, језичких, културних). Отуда сада и велика шароликост типова и физиономија људских, нарочито у Америци где су се мешали припадници свих раса, и њихових култура, разуме се.

в. У новијим столећима, како је познато, неке европске државе држале су под својом влашћу бројне туђе земље и народе. Европљани су зато одлазили у колоније да тамо организују што богатији живот. И, генерацијама су они тамо живели. После другог светског рата пак, када је почео да се распада колонијални систем, дошло је до стварања бројних нових држава. У још неослобођеним земљама брзо се будила национална свест кроз националноослободилачке покрете. Само у Африци за последњих неколико деценија створено је десетак нових држава. Долази и до враћања колонизатора у своје матичне и завичајне земље (например увелико се враћају Енглези из Индије и Французи из северне Африке).

Или, јављали су се и други проблеми. На пример, од раније енглеске колоније Индије створене су (1947) две посебне (нове) државе: Индија и Пакистан. Првих тридесетак година Пакистан је као посебна држава био састављен од два дела: западног и источног, који су били предвојени пространом територијом Индије. Али, пре десетак година источни део се побунио против западног и, после краћег рата, прогласио се за посебну државу — Бангладеш. У време и одмах после

успостављања Индије и Пакистана као самосталних држава тамо је опет дошло до масовног померања становништва за сразмерно кратко време можда и највећег у историји људских миграција уопште. Око 30 милиона људи тада је променило место боравка: једни су бежали из Пакистана у Индију, а други из Индије у Пакистан. Нове власти настојале су да Пакистан постане што чистија исламска држава. Па и у наше време покрајина Кашмир, која политички припада Индији а настањена је углавном исламизираном жипљем, врло је немирно подручје. Разне исламске организације, групе и појединци подбадају тамошње муслимане против Индије и њених власти. Наиме, настоји се да се Кашмир одвоји од Индије и осамостали, или пак да се припоји Пакистану као исламској земљи.

Створена је затим (1948) и нова, заправо обновљена давно нестала држава Јевреја – Израел. Око милион Арапа из подручја државе Израел избегао је у суседне арапске земље (например Либан и Јордан), очекујући тамо, када «нестане» Израела као државе, да се врате у завичајни крај. У томе је основни проблем Палестинаца у последње три-четири деценије. Јевреји се и даље из свих крајева света усељавају у своју малену обновљену државу. Они желе да је учврсте и територијално прошире, а то је могуће само на рачун арапских суседа. И, ето невоља и проблема између Арапа и Јевреја.

Г. Значај људских кретања

Када се говори о кретању људи из једног подручја у које друго, разуме се и само по себи намеће питање штете, односно користи, која таква кретања имају: штете за крај из којег се становништво исели, а користи за крај који то становништво прима.

Пре свега мешањем и сарадњом људи разноликог порекла и културе неминовно, пре или касније, дође и до тзв. мешовитих бракова. То значи да између затеченог и придошлог живља долази до крвног или биолошког мешања и освежавања. То може, разуме се, да буде на користи за обе групе. Природно је, опет, да и онда када неке затеченог становништва у новим климатским и природним условима временом и код новопридошлог становништва може да дође до одређених физичких (расних) промена. Особито онда ако се ради о већим разликама између дотадашњег њиховог завичаја и нове домовине.

Друго, приликом међуљудских и међугрупних мешања, сасвим природно, долази и до спонтаних узајамности у култури и стваралаштву обеју страна које се мешају. Природно је да понекад дође и до културног потискивања односно надјачавања једних над свима другима. По правилу страна која даје становништво требало би да губи, док страна која прима (ново становништво) у принципу добија. Конкретно садашњим усељавањем Јевреја из бившег Совјетског Савеза Израел само добија: добија одрасло становништво и стручњаке у чије развој до тада није имала улагања. А та се бројка усељеника сада креће не само на десетине већ и на стотине хиљада.

Мешање опет људи, физички и културно, за одређене научне дисциплине права је прилика да стручњаци могу у пракси, и очигледно да прате одређене процесе, а не само да их теоријски и кабинетски проучавају. Према томе, етнички туђе становништво или мањине (не народности, јер израз народност означава припадништво некој народу обележава заједништво по пореклу) којих данас има скоро у свакој земљи у које су последице досадашњих кретања и међусобних живљења, требало би да чине посебно богатство појединих земаља. (Чувени мађарски књижевник прошлога столећа, Шандор Петефи, по рођењу није био Мађар већ Србин, али је Александар Петровић — односно Петефи сав свој стваралачки дар

вољеној домовини у којој је поникао и живео. Тесла је то учинио на добро свих људи).

Уосталом, добро је познато да су бројна културна добра, ако не и сва, којима се ми данас служимо, настајала на разним странама и код разноликих народа. То што се ми данас служимо тим добрима као »својим« последица је баш дуготрајних међуљудских веза и додира.

Наводимо сада за то неке конкретне појединости. Већ смо помињали да су стари Хелени фонетско писмо преузели од предазијатског поморског народа Феничана. Наша савремена календарска знања то јест данашњи дванаестични систем рачунања времена најпре је установљен код старих Месопотамаца. Такозване »арапске« бројке потекле су из Индије, али су их европски народи преузели од Арапа. Отуда их тако и називамо. И игра шаха је пореклом из Индије. Гајење свилене бубе Европљани су научили од Кинеза. (Легенда каже да сету радило о крађи. Уосталом, знања се, као и друге тековине, ако се до њих другачије не може доћи и данас »краду«). Из Кине су прво потекла и знања о баруту, компасу, папиру, штампи, употреби чаја. Из Азије је Европа одавно примила и неке домаће животиње као и неке ратарске биљке. Винову лозу као пољопривредну културу у наше северне крајеве, рецимо Фрушку гору, донели су Римљани у време цара Проба, који је пореклом био Сремац. Кукуруз, кромпир, сунцокрет и дуван Европљани су најпре видели код домородаца Америке (Индијанаца). И какаово и каучуково дрво су пореклом из Америке. Европа би и сада живела без чоколаде и гумених производа да Америка није откривена. Познату џез и рок музику такође смо примили из Америке, али су јој корени у Африци. Кафа је афричког (абисинског) порекла, али је сличан пут доживела као и џез музика.

Пре доласка Европљана у Аустралију (пре двеста година) оновремени урођеници живели су још у каменом добу. Од домаћих животиња знали су само за пса. Ни једну култивисану биљку нису познавали. Зашто је то тако било? Зато што на том одвојеном континенту није било ни једне дивље животиње која би као корисна могла да се припитоми и да се тако развије сточарство. Тако затим није било ни самониклих дивљих биљака које би одређеним поступком могле да постану и ратарске, као што су овас, јечам или која друга житна култура. Од када су пак тамо досељени Европљани они су собом довели и домаће животиње као и биљне културе. Захваљујући даље узајамним везама и утицајима сада и тај континент постаје богата и привредно развијена земља.

Стручњаци су запазили да и у данашњем Мексику (у Америци) могу да се осете арапске културне појединости. То су елементи које су тамо Шпанци однели. Шпанци су много столећима били под окупацијом Арапа, па је и природно што су прихватили и неке арапске културне елементе. Као оно што је код балканских народа остало источњачких културних појединости (за које ми обично кажемо да су турске). Неке елементе у музици Шпаније или Мађарске стручњаци музиколози објашњавају утицајем Цигана.

Познато је да понекад изађу на свет извесне ситнице или појединости које могу потом и брзо да се шире (данас случај са јапанским транзисторима, америчком кока-колом, француском модом одевања итд). Разуме се да су се, неке културне појединости, могле да јаве и на више места, без међусобних утицаја.

Ми овде и не размишљамо о томе да су мокасине и пончо, и својим именима и изгледом, индијанског порекла; да је шарање тканина »батиковањем« прво настало у Индонезији; да је облик капе беретке прво настао код Баска у пиринејском подручју, те да је модерни израз робот словенског порекла (од основе раб, роб — рад). Или, оно што ми данас називамо »руском салатом« код Руса се назива француском. Значи да смо ту појединост преузели само преко Руса. У нашем свако-

дневном говору има доста речи туђег порекла (на пример: пој, гајтан, мистрија, капија, чакшире, ћевап, сука, шустер, ауто). Својим пореклом те речи показују изворе из којих смо их примили одређене утицаје. Зар се на тај начин није богатио и наш језик? И зар нам тако нису постајали ближи они од којих смо те утицаје прихватали? Или, наша имена река као Дрина, Уна, Вардар, Бистрица зар нису и сведоци о томе чијег су порекла односно од кога су она преостала? Таква имена су својеврсни доказ да је било Илира, Римљана, монголских народа. (Назив Бистрица је старији словенски, али не за бистру већ за брзу реку).

И, на крају неколико речи и о ономе што се очекује као нормална последица пресељавања људи. То је прилагођавање досељеника новој средини. Јер, нада знати да приликом пресељавања људи искрсавају бројни проблеми и дешавају се занимљиви процеси као и сукоби и неспоразуми између затеченог и новодосељеног живља. Стручњацима је, наиме, познато да се у таквим случајевима јављају различите тешкоће и невоље не само материјалне већ код новодосељених и психичке природе. Ево и за то неколико општих и познатих случајева.

У прошлом столећу група ослобођених црнаца, после укидања ропства, вратила се из Америке у Африку. Ти повратници су се групно настанили (1820) у северозападном делу афричког континента где су образовали и своју државу. Ту своју нову домовину назвали су симболичним именом Либерија (ослобођење). Шта се догодило? Повратници црнци су у тој новој средини, затечено становништво, такође црначко, сматрали људима другог реда, док су себе, дојучерашње робове држали за напредније, јер су прошли нешто света, имали су одређено искуство и знали и један туђи језик.

У Аустралији пре два столећа, као што је кратко време пре тога и у северној Америци, први досељеници су били из Енглеске. Они су у новој домовини дали одређени тон живљења и темпо рада. Зато су све касније придошлице, било са које стране да су долазили (рецимо из Италије, Грчке, наших крајева) називали нов. Овај назив је имао погрдно значење, јер је означавао дошљака, човека другачијих, а понекад и необичних понашања и навика.

У Израелу, обновљеној држави Јевреја, после 1948, почели су да се сусрећу домаћи Јевреји и Јевреји повратници из разних крајева света: арапских земаља, Америке, Совјетског Савеза или неке друге европске земље. Повратници су, сасвим природно, доносили сасвим другачије културне навике као и језик средине из које су долазили. Једни од тих досељеника били су дисциплиновани, други мање радни, мање образовани итд. Због тога су у Израелу у првим годинама заједничког живљења искрсавали и разноврсни проблеми и неспоразуми. Последњих година доселило се око 500 хиљада руских Јевреја.

А зар и код нас, например у Војводини, после првог и после другог светског рата досељеници («колонисти») из Босне, Црне Горе, Лике, Македоније, или којег другог нашег краја, нису од стране затеченог живља називани «дођошима» или «дошлама». Израз дођош је био погрдан. Означавао је простијег и неспретног човека. У Словенији и данас раднике који тамо раде а пореклом су из јужних и југоисточних крајева Југославије називају, са призвуком погрдности, Босанцима, «јужњацима» или како другачије.

Наши пак земљаци који већ дуже раде рецимо у Шведској, Немачкој или некој другој развијеној земљи, разуме се да су преживели или да преживљавају бројне неизвесности, невоље и непријатности све док се не сроде и не науче језик средине у којој живе. Да невоља буде већа, они су се тамо често нашли не само у једној (уопштено узето) туђој средини, већ и на радном месту, или у насељу, где има често и припадника других народа рецимо Грка, Турака, Вијетнамаца, Филипинаца или којих других. Сви ти страни радници, на такозваном привременом

раду, донели су собом много шта од својих завичајних навика, понашања и културе. Једни од њих су рецимо бучнији, други су лењи и мирни, трећи бунџије, или какви већ људи могу да буду. Сви су они донели опет свој начин исхране, хигијенске навике, другачија религиозна веровања итд. Због свега тога домаће становништво, особито незапослени људи (који често мисле да они баш због тих странаца немају посла) показује одређену нетрпељивост према страним радницима уопште. И много шта је страним радницима ваљало да отрпе и савладају, те да се помире и навикну да у туђој средини мора много шта и другачије да се доживи. Или, рецимо наш човек, несле у туђини, хоће више да ради да би више и зарадио (због чега је, уосталом, тамо и отишао). Али, он се тада замера домаћим радницима који већ имају свој устаљени ритам рада и радну норму. Тада га ни домаћи радници, најближе колеге и другари с посла, не воле. Јер ће тада и њима бити повећане радне норме. Како видимо, у туђем свету није сваки пут добро ни онда када се више ради. Овде се присећамо Шантићеве песме «Останите овдје» и њених стихова којима се песник обраћа земљацима одвраћајући их од одласка у туђину јер «сунце туђег неба неће вас грејат ко што ово грије».

Уосталом, познато је да друга етничка средина понегде не воли оне који су марљиви и вредни, или вади су другог порекла. Такав је например био случај са Јеврејима. Данас понегде постоји нетрпељивост према Јерменима. Јер када су ти суседи, баш као што је случај са Јеврејима и Јерменима, друге културе и религије, онда ето невоља.

Иначе у туђој земљи досељеници колико год могу групишу се према завичајној припадности. Кад могу, они пре свега траже себи за насеља онакав крај какав су имали у ранијем завичају. Зато новим насељима често дају и имена ранијег краја. Стони Београд постоји у Мађарској. У Украјини, поред осталих има и село (колонија) под именом Панчево а у Мађарској Ковин и Бовљани. Та имена, јасно је да су давали њени одсељеници. Или они који су их добили као нове суседе. Код Ваљева име селу Кливици дали су досељеници из бовљанског села Кливина. Поратни досељеници («колонисти») из Црне Горе једном старијем насељу у Бачкој преденули су име у Ловћенац. Преселеници понекад добију или сами узму надимак или презиме по крају или месту одакле су пореклом (например: Херцеговац, Босанац, Сремац, Сарајлија, Никшић). Таква имена јасно је да подсећају на раније порекло тих људи.

Ако су досељеници груписани они боље и дуже чувају своје завичајне (домаће) навике и уопште своје етничке карактеристике (говор, дечија имена, празнике, коју врсту јела итд.). Или, жени се неки младић нашег порекла негде у туђини. Тада се свадба, по правилу, обави по свим обичајима и прописима који вреде у завичају младожење. Тада се види народна кола, чује народна музика и песма родног краја младожење. У таквим приликама учесници су занети и унети у стари крај. За нову пак средину и затечено становништво то су по правилу нове појаве и нови доживљаји. У Аустралији тврде да су онамо Далматинци донели (своју) игру «боћање» (кут лавне), да су је не само одржали већ донели и раширили. Код тако груписаних одсељеника где-где се понека појединост сачува дуже него што то буде у њиховом ранијем завичају. Тако су например Јевреји, прогнани из Шпаније крајем 15 столећа, у расељењу и новим дотадашњим домовинама, боље очували одомаћени ладино-језик (шпански), као и неке друге елементе шпанске културе оног времена, него што је то био случај у самој Шпанији.

Очувању неких навика одсељених земљака у туђини увелико помажу цркве, особито католичка, чије су мисије, обично добро организоване, подржавају не само верску него и језичку припадност, као и чување других етничких карактеристика својих верника у европским пак земљама, где има већи број деце наших земљака,

наша земља организује и »допунску« наставу из такозваних националних предмета. Понегде, на пример у Аустралији, и домаће власти дозвољавају групама страних усељеника да организују своје националне, такозване »етничке« радио или телевизијске програме. Занимљиво је да се понекад и код ранијих одсељених, односно њихових потомака, јави жеља да дознају што више о свом пореклу (»корени«), то јест о узроцима, времену и начину досељавања својих предака. Такав је случај на пример у новије време код Американаца чији су се преци тамо нашли пре столеће или два.

Када се говори о савременим приликама и нашим људима у туђим земљама помињемо и следеће. Деца радника који дуже остану у туђини боље науче језик средине у којој расту и живе. Она тамо заврше и неку школу, изуче занат или стекну какву другу квалификацију. Сасвим природно, та деца у страним земљама имају и своје друштво па најчешће и неће да се врате у домовину родитеља. И, што за родитеље додатна невоља: они радили и штедели, планирајући да деци штогод »оставе« у свом завичају, а она пак крену својим путем. Њих (децу) не интересује и не привлачи родитељски завичај о којем понекад мало (или ни мало) знају. Млади се, уосталом, лакше и брже прилагођавају новим приликама и срединама. С друге стране, има деце која реше да остану у туђини и доста случајева са њима остају и њихови родитељи.

Али, ваља знати да и млади често имају тешкоћа у новој (страној) средини. Када траже посао познају их по изговору, изгледу лица или понашању да су странци, па неће радо да их приме. Зато се они труде да што боље савладају например локалне говорне карактеристике, а да их не би познали на пример по црној коси они је боје да би изгледали онако како изгледа домаћа младеж. Млади који су одрасли у туђини често кажу »у очевом завичају никога не познајем, а овде ме као свога ипак не гледају«.

Овај сразмерно новији и масовнији одлазак на рад из неразвијених у развијене земље изазвао је, с друге стране, одређене проблеме и у земљама привременог боравка тих радника. У новије време често се јавља и тражење »вида« у неким земљама. Зато се од сумњивог прилива, или непожељних странаца, ове данас и бране одговарајућим забранама о усељавању, ограничавањем времена боравка или пак протеривањем страних придошлица. Све је ово сада нешто другачије од онога када се за нове и ненасељене земље (колоније) тражило што више радне снаге, када је она куповала или пак од куда и насилно довођена (на пример црнци у Америку). Или пре двеста година Енглези су, да би отпочели насељавање, развој и коришћење новооткривене територије Аустралије, тамо најпре, принудно исељавали своје кажњенике и криминалце. Нешто пре тога, али и тада, Аустрија је привлачила Србе избеглице са територија под турском влашћу, давала им одређене повластице и насељавала у пограничним крајевима. Од тих и таквих некад усељеника створена је и позната »Војна граница« или крајина, организоване војне јединице које су имале да бране аустријску земљу од Турака. Отуда је данас за искључиве и националистичке хрватске власти присуство Срба некадашњих граничара (на пример у Книнској крајини) никако неприхватљиво у самосталној хрватској држави! И Руси су пре нешто више од двеста година привлачили разне туђинце од којих је према монголима (у Русији се говорило Татарима) такође стварана гранична брана. Само Србима тада су у Украјини насељене две покрајине (по њима и називи Нова Србија и Славјаносрбија). Помиње се бројка од 26 хиљада особа које су се тада нашле у тим покрајинама. И за кратко време све је то становништво украјинизирано. У сваком случају то су примери пресељавања страног становништва било у ратним или мирнодопским условима.

После првог и другог светског рата, како знамо, било је у оквирима Југославије одређеног и организованог пресељавања становништва (названо и »колони-

зивеја») из једног краја у који други. У 18. столећу Аустрија је вршила колонизацију Војводине Немцима или живљем којег другог етничког порекла (Французи, Шпанци, Словаци), док је после Првог а нарочито после Другог светског рата и одласка раније колонизираних Немаца из Југославије, на њихова места (по Војводини) насељено домаће становништво из Лике, Босне, Црне Горе, Македоније или којег другог нашег краја. Да би промену завичајне средине лакше подносили сви нови «колонисти», а било их је више од 200 хиљада, насељавани су и груписани по одређеним насељима. Дакле, из Војводине између 1941. и 1945. отишло је 500 хиљада Немаца да би на њихова места били насељени југословенски народи.

Српско становништво насељавано по Македонији између два светска рата протерали су Бугари 1941. године, а оне који су били насељени по Косову и Метохији протерали су Арбанаси који су се одмах ослонили на окупаторске снаге (пре свега на Италију). Таквих је било око 200 хиљада. Како видимо ово становништво је плански насељавано, али је плански од непријатеља и протерано (уколико није и физички уништавано).

Када поменемо такозвана планска пресељавања додајмо да је у најновије време код нас ипак било најбројније незапамћено пресељавање становништва из села у градове и у правцу индустријских објеката. Пре рата Београд је на пример имао искупно 300 хиљада, да би само после 50 година бројио близу 2 милиона житеља. То значи око седам пута више, разуме се у нараслом и проширеном насељу. Јасно је да се ту у највећем броју ради о досељеницима. Поред појединих нових фабрика или рудника изникла су и бројна сасвим нова насеља (као Велење, Нови Травник, Мајданпек). У Југославији је за то време отишло из села у градове и на индустрије око 7 милиона људи. За разлику од оних планских ова пресељавања су углавном била стихијска. Селило се где је ко желео и могао. Онај први је по правилу био (као) извидница и за собом других. Ти други се, у први мах, обично и наслањају на оне прве (као на рођаке или земљаке). На такво одлазење из завичаја најпре су се одлучивали млађи и снаљдљивији. И сиромашнији, разуме се. Добар део тих неквалификованих радника није прекидао са својим селом и завичајем. Зато се обично и називали «полутанима» (радници-сељаци). Друга генерација се већ «пограђанила».

Да завршимо. Да није било сеоба, којих је свагда било и којих ће увек бити, из појединих подручја у које друго, можемо само да претпоставимо како би се, без узајамних мешања и међусобног допуњавања у култури, развијали поједини крајеви, земље и континенти. Данас и неке међународне институције траже да људи могу што слободније да се крећу. Познато је на пример да су Индијанци Америке пре досељавања Европљана били развили своју посебну културу. Гледе чак и високу са писмом, медицинским знањима, развијеном уметношћу. Тако је и афричко становништво било развило опет своју посебну културу са пуно митова, необичних маски, бучне музике и живих игара. У Азији су се такође током дугог времена стварале и заиста високе културе (Персија, Индија, Кина), најчешће особене. Насупрот свима овим посебним културама аустралијански урођеници све до доласка Европљана (18 столеће) живели су углавном као у каменом добу: као сабирачи и ловци.

Од када су пак у новијим столећима настала такозвана велика открића (од 15 столећа) и насељавања, нарочито Европљана, у новооткривене земље и крајеве разуме се да је дошло и до мешања култура и до бржег развитка, чак и таквог целих појединих подручја. Понегде је на тај начин урођеничко (затечено) становништво добило прилику да чак и прескочи читаве епохе еволуционог развитка. На пример Монголска народна република се, после Октобарске револуције у Русији, организовала по угледу и под утицајем Совјета у такозвану «социјалистичку заједницу». Она је тако из феудалног почела да гради «социјалистички» (чак и «комунистич-

ки) систем прескачући капиталистички период развитка. Америка је од Европљана добила бела жита, точак, коња и технологију добијања гвожђа. Још изразитији је случај био у Аустралији где урођенички слој живља у новије време практично може да из каменог удари у атомско културно раздобље. Захваљујући, дакле, пре свега досељавању људи са стране и њиховим утицајима, које стручњаци понекад називају и »културним грађевинарима«, било је омогућено брже, чак скоковито културно кретање и напредовање појединих делова човечанства. Уз помоћ нових сировина и богатстава разуме се да су се још брже развијале и дотада развијене земље. Нарочито оне које су држале богате колонијалне поседе.

Колико су само повратници успели да реликвија у Европу довезу до тада невиђеног биља, а прави стручњаци и колекционари и читаве збирке разноликих културних творевина из појединих и удаљених подручја света. Тако су често и настајали велики музеји и збирке разнородног стваралаштва људског.

Да Римљани нису свејевропски освајали и држали туђе земље и ширили своју културу (и језик) данас би европски свет другачије изгледао. Да у средњем веку нису Арапи у својим ширењима доспели до Индије и чак Индонезије, тамо не би било ислама и утицаја арапске културе. Да Шпањолци нису заузели Филипине (и само име острвима дато по овдашњем шпанском краљу) тамо не би било католичанства и толиких утицаја европске културе. Да Французи нису држали добар део северне Африке тамо данас не би било оволико њихових утицаја. Да Португалци некада нису заузели и потом држали Бразил данас пре свега тамо не би био званични португалски језик. Да Енглези нису освојили и држали добар део северне Америке (потоње САД), а потом и Аустралију, у тим земљама данас пре свега не би био званични баш енглески језик. Да Шпанци нису заузели и држали највећи део Јужне Америке тамо би културне прилике биле далеко другачије. И најзад да Турци за дуго нису држали балканске земље зар би ми данас имали оволики број културних елемената источњачког порекла, чак и посебан народ под именом Муслимани?

Како смо видели, сели се не само жива људска снага већ људи преносе своја културна добра, језик, идеје, култове, обичаје, уметничке творевине. Односе се из једног подручја у које друго и биљке и животиње. Додуше, животиње и птице могу и саме да се селе. Семење одређених биљака могу да пренесу и ветрови и водене струје. За батату (врста кромпира), која је нађена на Ускршњим острвима (Полинезија), Хајердал је тврдио да је овамо донесена морским струјама из Јужне Америке. Он је доказивао да су и људи на тај начин, стигли из Америке у Полинезију (онако, како је и он сам, на сплаву, уз помоћ ваздушних и водених струја, прешао тај простор).

Dr Mirko Barjaktarović

ON THE MIGRATION OF PEOPLE

The natural migration and population growth is called natality. The other sort of migration is mechanical. This includes the departure, the moving of people from one region to another. This paper deals with the second type of migration — the mechanical movement of the population or the migrations.

There are two basic reasons underlying migrations: one is the search for better economical life conditions and the other the pressure from other populations. There are, of course, other causes of migrations as well. This paper mentions significant migrations and movements of people, for example those from Asia to America (the subsequent American Indians) and in the direction of the Malayan Archipelago and Oceania. Migrations from the ancient Indoeuropean homeland took two directions: towards India and towards Europe. The «great migrations» were also mentioned, the movement of peoples at the times of the Roman Empire, the migrations of the Slavs, the movements and migrations of the Arabs, the migrations of the Europeans in the age of the «great geographical discoveries».

As a result of these migrations, this paper also mentions the «minorities» of various countries. Finally, other consequences of migrations were also discussed. In migrations, it is not only the people who move. Their language, arts, cults also move. Plants and animals are also transferred from one platia to another. Except for the cultural assimilation, in migrations, understandibly, the various groups of people also undergo biological mixing and assimilation.

Др Јован Ф. Трифуноски
Београд

УДК 726
Оригинални научни рад
Примљено 15. 1. 1994.

ИСЛАМСКЕ СТАРИНЕ У КОЧАНСКОЈ КОТЛИНИ СА ПОДАЦИМА О ТЕКИЈАМА И ДЕРВИШКИМ РЕДОВИМА

I. Увод

Није лако дати исцрпнији приказ исламских старина и живота турског становништва не само у целој БЈР Македонији, већ ни у појединим њеним областима. О томе нема исцрпнијих радова, иако су ти становници били бројни.

Судбоносне промене, које су од Балканског рата захватиле турско становништво на простору данашње Македоније, имале су велики одраз на живот бројних насеља. Зато је ова територија добар пример за проучавање популационог турског организма, који се због историјских збивања до 1912. г. ширио, да би после тога брзо изгубио све животне функције. То се јасно запажа и у насељима Кочанске котлине.

Кочанска котлина налази се у средњем делу слива Брегалнице, леве притоке Вардара. На северу област се ослања на планину Осогово. Њен јужни део ослања се на планину Плачковицу. Источни део затворен је планином Голак. Једино долином Брегалнице котлина је отворена Повардарју на западу. У привредном погледу ова област је најважнија у целом сливу Брегалнице.

Са бројним турским становништвом Кочанска котлина чинила је део турског етничког појаса, који се широко истезао од Вардара почев од Орфанског залива на југоистоку, до Куманова и Скопља на северозападу.[1] Котлина је имала турско становништво не само у градским насељима Кочану и Виници, већ и у селима. Од 49 сеоских насеља, колико их је у тој области, Турака је било у 17 већих и богатијих села. По географском положају то су подпланинска и пољска насеља.

Изузетно повољан положај и природне услове нарочито имају ова кочанска села: Истибања, Блатец, Градец, Зрновце, Видовиште, Теранце, Мородвис, Подлог и Оризаре. Пре доласка Турака поменути Мородвис био је седиште познате Епископије.[2] Средњовековна су била и остала насеља о којима ће се овде говорити.

Међутим, турско становништво Кочанске долине од Балканског рата непрестано се исељавало у Турску и оно данас у њој не постоји.[3] На теренским антропогеографским истраживањима, изведеним лети 1958, 1959. и 1960. г. посетио сам сва кочанско-виничка села у којима је било турског становништва и прикупио податке о исламским старинама. Нисам забележио грађу једино о старинама у два градска насеља (Кочане, Виница), сем о дервишкој текији у Кочанима.

II. Подаци о старинама

У овом излагању најпре ће бити речи о распореду исламских старина по насељима и указаћемо на веома лоше стање њихове очуваности. Нећемо се задржавати на приказу историјско-уметничке вредности као и на тачне датуме оснивања старина. То треба да буде предмет испитивања других стручњака.

1. Блатец је село у југоисточном делу котлине на месту где река Брегалница напушта акумовити масив планине Плачковица, док је северно од насеља, низ, земљиште подесно за земљорадњу.[4] На данашњем положају Блатец се налази од друге половине XVIII века где је прво колонизовано 5–6 турских домаћинстава, а касније су дошли и други њихови сународници. Када је Блатец постао веће насеље, онда су се ово село од Турака прибрали и хришћани Македонци.

Године 1912. Блатец је био мешовито насеље са 350 турских и 150 македонских домаћинстава. Међутим, нагло исељавање Турака почело је тек од 1955. г. и приликом моје посете у јулу 1959. г. тамо је било само 60 турских домаћинстава. Четрдесет од њих имали су продата имања и била спремна за одлазак.

Од исламских старина у Блатецу постоје: три џамије, три гробља и једна текија. Џамије су у махалама званим Мерџез, Долна махала и Даре махала. Џамија у првој махали је најстарија и мештани наводе како је она некада имала кров од сламе. Џамија у Даре махали је најмлађа — потиче из 1957. г.

Дефиникова текија у Блатецу је добро очувана и у њој је гроб дервишког шеха Целал-бабе. Предање наводи да је тај шех дошао у Блатец када су дошли и први Турци, а након његове смрти мештани су над гроба саградили бекташку текију. Турци кажу: «То је наш манастир». Гроб Целал-бабе покривен је зеленим тканином и ћилимима, а око гроба су ниже «иконе» и крчази са водом.

Мештани верују у исцелитељско дејство текије, па зато већ не долазе и појединци хришћани уочи петка и пале свеће.

У Блатецу су и три турска гробља: једно је на потесу Чуки, друго у Долњој махали, треће код џамије у Даре махали (Махала у долини).

2. Градец је село такође у подгорини планине Плачковице, а у близини варошице Виница. Кад овог насеља Градечка речица напушта планину. У XVIII веку и у овом селу колонизовани су малоазијски Турци. Прво су дошла три домаћинства, чија су се становници претежно бавили гајењем коза, а након тога приселе су друге турске породице.

Године 1912. и Градец је затечен као велико турско насеље. Међутим, услед рата Турци су за кратко време избегли у Велес и Солун, док су им куће опљачкане и запаљене. Након рата вратили су се и обновили насеље, па је 1934. г. Градец имао 350 турских домаћинстава. Отада је почело масовно исељавање и када сам посетио село 1958. г. оно је спало на 200 турских домаћинстава. Касније су и сви отишли.

У Градецу су три џамије, по једна у свакој махали. У Горњој махали је и текија са два гроба, чије је пружање у правцу исток–запад. Припада дервишком реду «шафи». О текији су водили бригу становници рода Шоловерци. Чуо сам да су Турци у Горњој махали са око 50 кућа били дервиши.

После моје посете 1958. г., како сам накнадно сазнао, сви Турци су исељени, а о сеоској текији брину досељени Македонци. О дервишима сахрањеним у текији некада се много причало, док су сада приче заборављене. Градец има и два муслиманска гробља.

3. Пекљане је село у долини Пекљанске речице, десне притоке Брегалнице. Године 1912. затечено је као мешовито насеље — Турци су имали 60, Македонци 30 домаћинстава. Године 1924/25. иселило се у Турску око 30 домаћинстава и како се «Тога оџила газдите», док је исељавање сиромашнијих људи извршено 1955. г. Сада је Пекљане македонско село.

За време турске владавине Пекљане је имало џамију и текију. Џамија је запаљена 1912. г. и није обнављана. Међутим, бекташка текија постоји и у њој је сахрањен дервиш Софер Деде из овог села. Текију понекад посећују и сеоски Македонци који данас брину о њеном одржавању.

Турски гробови су на два места — једно на Селишту, а друго крај села са северозапада.

У Пекљану је и црква Св. Илије, саграђена 1913. г. на месту запаљене џамије. Црква је саграђена на том месту зато што се веровало да су Турци своју џамију подигли на рушевинама старе српске цркве.

4. Село **Бања** је недалеко од Кочана у подгорини планине Осогова. У средини насеља избија термални извор, па је по њему добило име. Бања је најпре била словенско-македонско село. Касније су ту насељени Турци а старо словенско исељено. Турци су употребљавали не само затечено име села, већ и словенска топографска имена — на пример, Петков дол, Волоток, Криву дива, Страна. Године 1912. Бања је затечена са око 40 турских домаћинстава, али је после Првог светског рата и одатле почело исељавање до 1924. г. када су сви Турци отишли. На места исељеника дошли су Македонци из села на планини Осогова.

До 1912. г. Бања је имала џамију и дервишку текију. Џамија је била у средини села, док се текија (кажу и «долна џамија») налазила у подножју села, на месту данашњег задружног дома. Једно турско гробље било је крај текије, док се друго налазило поред пута за суседну варошицу Кочани. На том гробљу сада је воћњак.

5. О текији у **Кочанима** забележио сам ове податке. Налази се у средишту насеља лево од Кочанске реке. Варошица има око 250 кућа такозваних турских Рома. Они су по вери муслимани и говоре турски. Тридесет породица кочанских Рома су дервишке и припадају реду «накши», кажу и «накшибенди». Они брину о поменутој текији и у њој се повремено састају ради обреда. Имају дервишког старешину. Говоре да се главна текија њиховог дервишког реда налази у досадашњем великом турском селу Оризару код града Велеса.[7]

Кочански дервиши посебно празнују празник звани «ербаин», који је у јануару и траје 12 дана. Тада одрасли Роми, мушкарци и по која жена, за то време не узимају храну и воду, већ једино пију кафу увече и изјутра.

6. **Видовиште** је у подгорини планине Плачковице; јужно од насеља диже се планински масив, док је са северне стране котлинска раван. У традицији се наводи да је и Видовиште најпре имало словенско-македонско становништво, а у XVIII веку су дошли Турци. Било је и нешто муслиманских Рома. Старо словенско становништво у току XIX века је исељено.

Године 1912. село је затечено са око 70 турских и 10 ромских домаћинстава. Међутим, после првог и другог светског рата, у два маха, вршено је исељавање Турака од 1925. до 1930. и од 1954. до 1958. г. У средишту Видовишта 1958. г. видео сам џамију у лошем стању, док је ниже села на потесу Тумба постојало турско гробље.

7. **Грдовци** је велико насеље у Кочанском пољу, десно од Брегалнице. Године 1912. затечено је као мешовито село са 60 словенско-македонских, 30 турских и 6 ромских домаћинстава. У Балканском рату Турци су исељени, а њихове куће запаљене. Турско гробље је ниже села и на том месту је задружна зграда. Око ње је простор за вршидбу жита. Џамија је била у средини села и на њеном месту данас се налази кућа мештанина Александра Љуманова.

8. **Зрновци** је познато насеље Кочанске котлине на месту где долина Зрновске реке напушта масив планине Плачковице и прелази у Кочанско поље. Године 1912. Зрновци је затечено као мешовито село: имало је око 150 турских и исто толико македонских домаћинстава. Једна група Турака потицала је од муџахира насељених 1878. г., а дошли су из околине Ћустендила у суседној Бугарској. У новије време вршено је исељавање Турака из Зрноваца. Иселили су се у два маха: од 1922. и од 1954. г. У први мах исељено је око 90 богатијих домаћинстава, док су се у другој групи иселиле и све сиромашније породице.

До 1912. г. у Зрновцу су постојале три џамије, међутим, 1958. г. била је очувана само једна у Орта-махали. Једно турско гробље је западно од села, дуж пута

за суседно насеље Мородвис. Раније је постојало и друго турско гробље крај каменог античког пута. На масиву планине Плачковица изнад Зрновца је место звано Бачија где су летовали са стоком поједини зрновски Турци. Код Бачије је место звано Џамија али без остатака старина.

9. **Истибања** је у долини Брегалнице на месту где река напушта Калиманску клисуру и прелази у равни Кочанског поља. У овом селу је главни мост на Брегалници за саобраћај правца Кочани — Делчево (стара траса) и Кочани — Виница — Берово. У селу, десно од Брегалнице избија термални извор Бања. У току XIX века Истибања је била чисто турско село и 1912. г. ту је затечено 200 турских домаћинстава. Поменуте године са турском војском повукли су се сви Турци, али после тога око 50 домаћинстава вратило се у село. Ново исељавање Турака вршено је од 1935. и од 1954. до 1959. г. Тада су сви иселени.

Истибањски Турци живели су у две махале и у свакој је била по једна џамија. Џамија лево од реке постоји и данас, али је у веома лошем стању. Постојала су и два турска гробља — једно десно и друго лево од Брегалнице. У првом гробљу сахрањивани су и сеоски Роми.

10. **Јајманово** лежи северно од вароши Виница, на десној страни речице Осојнице, притоке Брегалнице. Године 1912. у овом селу први пут је насељено око 30 турских домаћинстава протераних из суседног, вишег села Калиманци. Међутим, од 1954. г. започело је исељавање и тог становништва, а на његово место долазе Македонци из других села. Јајманово сам посетио у јулу 1958. године када је у средишњем делу насеља постојала џамија саграђена у међуратном периоду. Напуштено турско гробље је поред села са западне стране.

11. **Калиманци** лежи на источном ободу Кочанске котлине, око пута Кочани — Делчево (стара траса). Пред крај османлијске владавине, како се каже у народу, то је било «познато турско село». До 1878. г. у њему су живели исламизовани Словени, звани «Помаци», али те године ту је државна власт населила групу муџахира (избеглица) пребеглих из Бугарске. Услед брачних веза са муџахирима затечени Помаци брзо су турцизирани.

Године 1912. село Калиманци имало је око 150 муслиманских домаћинстава. Живели су у насељу збијеног типа, док је по околним брдима било само 9 македонских хришћанских кућа.

Сви Турци из Калиманаца повукли су се са турском војском, а на њихова имања доселили су се Македонци из околних села. Док су у Калиманцу живели Турци оно је имало једну џамију и два гробља. Једно гробље је било на потесу Кула, а друго недалеко од тог места. Када сам посетио село 1959. г. од турских старина није било остатака на површини земље. Терен са гробљем је изоран и тамо су њиве.

12. **Лески** је на додиру нижег земљишта са севера и падине планине Плачковица са југа. Око 1820. г. село је имало 9 македонских домаћинстава, а до 1912. г. је нарасло на 115 кућа — од њих 60 «ђаурских», 44 турских, а остале су биле ромске куће. Међутим, од 1955. године почело је исељавање Турака и када сам посетио насеље 1959. г. постојала су само 6 турских домаћинстава.

У Доњој махали Лески је џамија, а на страни према суседном Блатецу било је турско гробље. Место звано Исмаилов гроб је на падини планине Плачковица и тамо је сахрањен Турчин Исмаил из Лески, који је погинуо у сукобу са неким македонским хајдуцима. Његов гроб се не познаје на површини земље.

13. **Мородвис** је изразито подпланинско насеље у подгорини Плачковице а између суседних села Зрновца са истока и Видовишта са запада. И у Мородвису најпре су живели словенски хришћани, али у турском периоду ту су насељени

Турци. Године 1912. г. у овом селу започело је 120 домаћинстава, од тога сто турских, три македонска и остала ромска.

После Првог светског рата започело је исељавање Турака. Око 75 домаћинстава иселило се од 1912. до 1928. године. Године 1954. овде је било 25 турских домаћинстава, али су и она већим делом отишла у Турску до 1958. године. У средини Мородвиса је особито тровила џамија, док је ниже села на путу за Виницу турско гробље.

13. **Облешево** је познато насеље у средишњем делу Кочанског поља. Средином насеља води пут правца Кочани – Штип, у непосредној близини је железничка пруга са станицом. Приликом ослобађања турске владавине Облешево је затечено као незнатније село са 45 турских, 13 македонских и једним ромским домаћинством. Облешевски Турци иселили су се у Турску око 1925. г. Имали су џамију у средишњем делу села, порушену 1912. г. Сада је на њеном месту кућа Македонца Николе Мангова. Турско гробље је са јужне стране насеља, крај пута за суседно село Тераниц. На површини земље нема много остатака гробова.

15. **Оризаре** лежи источно од варошице Кочани, далеко 3 км. То је у долини речице Масловиче, на месту где река напушта масив Осогова са запада и прелази на котлинску раван са истока. Оризаре се састоји из три дела и то су: Долно Оризаре, Горно Оризаре и Витоша. За време турске владавине у делу насеља званом Витоша насељени су Турци. Године 1912. Витоша је имала око 80 турских домаћинстава, која су се повукла са турском војском.

Оризарски Турци имали су две џамије, сада порушене. Новија џамија била је саграђена 1910. г. Турско гробље налазило је на потесу Кузово, то је ниже села «лево од реката». Сада су тамо њиве и утрине.

16. **Подлог** (**Долно**) је изразито подно насеље са веома плодном земљом. Према народној традицији и у Подлогу најпре је живело словенско становништво, међутим, крајем XVIII и почетком XIX века ту су насељени Турци, па су због тога затечени словенски становници иселени. Године 1912. село је затечено са 80 турских и 3 македонска домаћинства.

Сви Турци из Подлога су се повукли са својом војском у Балканском рату. Њихова џамија налазила се на средишњем делу села и била је саграђена 1908. г. Турско гробље најпре се налазило на простору «преко Кочанске реке», крај пута за суседно насеље Тераниц; затим је гробље премештено код џамије. У Подлогу је очувана зграда једне турске породице која се данас користи као штала.

17. **Тераниц** је у подгорини планине Плачковице и њему су најближа насеља Весиловите на истоку и Кучичево са запада. У народу се говори да је у Тераницу пре око 180 година «тежала чума» (куга) и од ње је село спало на 8 словенских домаћинстава. Изи тога ту су насељени Турци. До 1912. г. број Турака нарастао је на око 180 домаћинстава, док је од некадашњих 8 словенских кућа до поменуте године остала само једна.

По ослобођењу 1912. г. започело је исељавање Турака и из овог села. Око 30 домаћинстава иселило се поменуте године, док је главно исељавање извршено 1923. до 1928. г. када је отишло око 120 домаћинстава. Последње исељавање било је 1959. г.

Турци су у Тераницу имали џамију и она још постоји у Средњој махали. Турско гробље је ниже села где захвата земљиште пространо око 15 «декари». Када сам посетио Тераниц 1968. г. дознао сам да сеоска задруга намерава да поорe земљу код тог гробља.

18. **Трвиво** је у источном делу Кочанске котлине на благој падини планине Голак. У главном делу насеља 1912. г. започено је само турско становништво са 80 домаћинстава. Те године Македонци је имало само у селима, споредније сесе-

ким махалама — Витковој, Трстији и Максимовској. Али тада, почело је нагло исељавање у Турску и до моје посете у јулу 1959. г. Трсино је спало на 9 турских кућа.

У Трсину постоји џамија запаљена 1912. године па после тога обновљена. Турско гробље је на месту Смиљевац северно од села. Становници кажу да тамо има материјалних остатака једног старијег слоја турског становништва, односно је вероватно нестало крајем XVII века.

III. Закључни део

Кочанска котлина има угодну и здраву климу, богата је текућом водом и веома плодна — најплоднија у сливу Брегалнице. Због тога, ова област је увек била погодна за насељавање. Поред старог словенског хришћанског слоја становништва, од краја XVIII века до 1960. г. Кочанска котлина имала је и бројно турско становништво у селима.[8] Ти становници насељавали су 17 богатих и врло живописних села распоређених у планинским подгоринама, а само нека су у Кочанском пољу. Турског становништва било је и у варошицама Кочану и Виници.

Становништво, о коме је реч, из Кочанске котлине иселило се у три маха: 1) крајем турске владавине 1912. г., 2) у међуратном периоду од 1924. до 1930 г., и 3) иза Другог светског рата од 1954. до 1960. г. За време мог боравка на терену посетио сам ова насеља са турским становништвом и у њима утврдио постојање бројних исламских старина. Било је џамија — 26, текија — 5 и гробља — 26. Гробова има и у двориштима џамија. Ове старине не спомињу се у писаним изворима. Није постојало село са турским становништвом у коме није била бар једна џамија и једно муслиманско гробље — села Виденовиште, Градиште, Јаќимово, Мородвиз, Дивош. Већа села имала су два-три гробља и по толико џамија — села: Бања, Блатец, Зрновци, Истибања, Орешане, Пекљане, Подлог. Џамије су данас без чувара, веома запуштене, неке порушене. Најгоре је стање са турским гробљима, јер су нека чак и преорана.

Дервишки богомоље, текије, у овој области су очуване. Дознао сам за четири текије у селима: у Блатецу, Градецу, Пекљану и Бањи, и за једну текију у градском насељу Кочану. Вероватно је постојала још нека текија за коју ја нисам сазнао. У текијама се чувају гробови «шехова». То су четвороугаоне призмичне грађевине у којима су по један или два гроба истакнутих људи. Њих муслимански становници сматрају за свеце. На западној страни гробова постоји турбан од беле тканине. Изгледа текијских зграда показује да оне нису особито старе. Док је било Турака текије су чешће посећиване и имале су завидан углед. А сада код њих долазе само појединци муслимански Роми и православни Македонци. Они на гробовима пале свеће уочи петка и суботе. Око текија је по нека војска коју нико не сме да сече. Сасвим је порушена једино текија у селу Бањи.

Иначе текије у Кочанској котлини не привлаче толику пажњу посматрача као грађевине. Писане су, једнообразне и у њима, како је речено, постоји један или два гроба без икаквих натписа.

Дознао сам да је било више дервишких редова: текија у Кочанима припада дервишком реду «накши», текија у селу Градцу припада дервишком реду «шафи», текија у селу Блатецу припада дервишком реду «Бекташи».

У разговору са мештанима сазнаје се да су дервишки шехови у животу људи свога реда имали велики значај. Одликовали су се моралним ауторитетом. Дервиши су се поворавали шеху и давали допринос за његово издржавање. Шехово имање обрађивали су његове присталице. Таквом човеку обраћали су се ради савета и ради решавања међусобних спорова. Шех је имао право чак да се меша и у породични живот дервиша.

Слушао сам у Граду Штипу, такође у сливу Брегалнице, да су дервиши били проповедници социјалних реформи и верске толеранције између муслимана и хришћана. Иначе, постојале су три врсте текија: 1) главна текија, 2) текије другог степена, и 3) текије трећег степена. Говорило се, да су текије у Кочанском крају, биле другог степена. Текије првог степена у Македонији биле су ретке, на пример, једна текија у Тетову, две-три текије у Скопљу, по једна текија у селу Оризару код Велеса, и у селу Кавадарцу код Битоља.

Дервишке текије у кочанским селима Блатцу, Градцу, Пекљану и Бањи углавном потичу са краја XVIII или са почетка XIX века. Једино дервиши у вароши Кочани и њихова текија су из периода између два светска рата. Дервиши ове последње текије по националности су Роми, који говоре турски. Веровања приписана за поједине дервишке редове практиковано је и у другим деловима наше земље.

Исламске старине, о којима је овде реч, не потичу из особито далеке прошлости. Већином су са краја XVIII и из XIX века. Поменуте старине — џамије, текије и муслиманска гробља — имале су значајну улогу док је у насељима било турског становништва, од 1912. до 1960. г. када се овим старинама поклањала и велика пажња. Касније, како су из ког насеља иселивани и последњи Турци, наведене старине остале су потпуно напуштене и њиховом очувању није поклањана посебна пажња. Неке џамије у Балканском рату су чак и намерно запаљене — села: Облешево, Пекљане, Трсино.[7]

И локалитети са гробљима махом су запуштени и зарасли у коров а понегде су изорани — села: Бања, Калиманце, Оризаре. Сада се већ заборавило где су ове била турска гробља. Слично се догађало и у другим крајевима, на пример, у околини Струмице, Радовишта, Штипа, Валандова. Тако је било када сам се ја за њих интересовао.

Једино се у селима брижљиво чувају дервишке богомоље — текије, јер се о њиховом одржавању брину данашњи хришћански Македонци. О текији у градском насељу Кочани брину се муслимански Роми. Народ верује у њихово исцелитељско дејство.

Турско становништво у селима Кочанске котлине постојало је око двеста година, или седам-осам људских генерација. Међутим, како је речено, стицајем историјских прилика у новије време Турци су неприметно исчезли. Ми смо пропустили прилику да то становништво детаљније проучимо, али је оно оставило бројне старине и бар њих би требало изучити тамо где их има. Џамије, текије и гробља крију податке корисне за науку. Текст који износим нека буде мој подстицај даљем проучавању.

Исламске старине у Кочанској котлини су један од споменика културе у том делу Македоније и зато је крајње време да две општине Кочанске котлине — Кочани и Виница — приступе изради заједничког пројекта за заштиту вреднијих исламских старина. А таквих има и видљиво од асфалтних путева, па зато и у туристичком погледу могу да буду атрактивност свог краја. Неумољиво време, које никада не чека на будућу одговорност, наставља своје разорно дејство.

Указујемо и на следећу појаву, која је била распрострањена у средњем веку: реч је о постојању жупа са средиштима у старим бањским насељима у којима су постојали значајни храмови (цркве). У Кочанској котлини таква су насеља Истибања и Бања са топлим лековитим водама. Зато се поставља питање: да ли су џамије или текије код тих извора изграђене на месту каквог хришћанског храма. То остаје да се утврди. Једино у кочанском селу Пекљану слушао сам да су Турци подигли џамију на месту старије цркве, а када је та џамија 1912. г. порушена, ту је саграђена нова црква Св. Илије.

Напомене

1. Упоредити Ј. Цвијић: Распоред балканских народа. Гласник Српског географског друштва, св. 3, Београд 1913, стр. 246, 242.

2. Б. Гуцић: Архитектонски историјски објекти у Горњем Бехарју под Корбевцом, «Старинар», кн. III-IV, Београд 1953, стр. 212.

3. Статистички подаци из 1875. г. у Кичевској котлини наводе турско становништво само у градским насељима — Кичеву 1.023, и Велесу 241. Међутим, ја ово се не тврди [illegible] да то нису прави Турци, већ су муслимански Роми.

4. Приликом читања овог рада по могућности треба се служити специјалном картом, размер 1 : 100.000, секција «[illegible]» (издање Војно-географског института у Београду.

5. Ј. Трифуноски: Роми Кичевске котлине, Гласник Етнографског института САНУ, књ. XXIX, Београд 1972, стр. 165-171.

6. Те становништво од око 80% чинили су прави Турци, а [illegible] Власи досељени 1876 г., потом [illegible] — [illegible] Словена (село Калишта).

7. У селу Трушу [illegible] Балканском рату, али је у међуратном периоду обновљена.

8. Године 1965. објавио сам рад под насловом — «О топонимији у [illegible]». Прилози за оријенталну филологију, св. XII-XIII, Сарајево, стр. 201-216.

Dr Jovan Trifunoski

ISLAMIC ANTIQUITIES IN THE KOČANSKA PLAIN OFFRING DATA ON TEKIS AND THE DERVISH ORDERS

Before the Balkan Wars od 1912, the Kočanska Plain, located in the central area of the Bregalnica river complex in Macedonia, had a considerable number of villages with a Turkish population. However, following the mentioned year, the population began to move to Turkey, completing the process of this migration around 1966. For the purpose of his anthropogeographical studies, during the years between 1958 and 1968, the author visited all the villages of the Kočanska Plain which had previously had a Turkish population. On the occasion he gathered data on the antiquities this population had left behind, such as: 16 mosques, 5 tekis and 26 graveyards. The Turkish population had spent cose to 200 years, or the lifetimes of seven or eight generations, in the villages of the Kočanska Plain. The above mentioned Islamic antiquities are a part of the cultural heritage of that region of the FYR of Macedonia and the Balkan Penninsula.

Др Ејуп Мушовић
Нови Пазар

УДК 325.11
Оригинални научни рад
Примљено 1. 9. 1994.

МАКЕДОНИЈА КАО МОСТ НА ПУТУ ИСЕЉАВАЊА САНЏАЧКИХ МУСЛИМАНА И КАО ЊИХОВА НОВА ДОМОВИНА

Санџак је у турској административној подели административно територијална јединица, првобитно друга по величини. У првој половини XVI века у беглербеглуку Румелије (Балкан) било је 40 санџака. С обзиром на честе административно-територијалне промене број санџака се смањивао, па се касније јавља пашалук изнад санџака. Новопазарски санџак је био део Босанског пашалука, првобитно као кадилук у оквиру санџака Босне, а касније као санџак у оквиру Босанског пашалука. Неке територије као што су Пријепоље, Пљевља, Бијело Поље припадале су Херцеговачком, а неке: Рожаје, Плав и Гусиње, често су биле у саставу Скадарског и Призренског пашалука. Тако је то било све до 1863. године када је Новопазарски санџак обликован као целина у његовим највећим границама.

Новопазарски санџак је административно постојао до краја прошлог или почетка овог века, а од тада егзистира само номинално, изузимајући време од 1943–1945. године, када је имао статус аутономије и био једина аутономна покрајина у Демократској Федеративној Југославији.

Бившу територију Новопазарског санџака сада деле Републике Србија и Црна Гора и на основу Устава из 1946. године, општине: Нови Пазар, Тутин, Сјеница, Нова Варош, Прибој и Пријепоље припадају Србији, Пљевља, Бијело Поље, Плав и Рожаје Црној Гори, а Митровица АП Косово.

Захваљујући свом геополитичком положају Новопазарски санџак је скренуо пажњу на себе европских сила у другој половини XIX века. То је била регија између Србије, Црне Горе и Босне, па је у политици дефинитивног ослобођења поменутих, играла значајну улогу и за све је била политички мамац. Због тога се на Берлинском конгресу 1878. године, на коме су Србија и Црна Гора и формално стекле своју независност, а Босна и Херцеговина окупирана од стране Аустро-Угарске, о Санџаку расправљало у виду посебне XXV тачке. С обзиром да је та територија раздвајала Србију од Црне Горе и била је једини коридор којим је Аустро-Угарска могла продрети на исток, то је, уз кумовања великих сила, донета одлука да са окупацијом Босне и Херцеговине буде окупиран и Новопазарски санџак не само што је до тада био у саставу Босне већ и због испуњења даљих аустро-угарских планова. Ипак, окупационе снаге су ушле само у један део Санџака: Пљевља, Пријепоље и Прибој, док је овај други и већи део, са Новим Пазаром, остао и даље у оквиру Османске државе све до 1912. године као и Косово и Македонија. Окупирани део Санџака од стране Аустро-Угарске, познат је као Пљеваљски санџак.

Догађаји везани за Берлински конгрес (1878) били су судбоносни за даљу историју Санџака, не само што су сви санџаци у целој Царевини нестали а Новопазарски се једино одржао са тим именом, већ и због тога што је то било пресудно за опстанак муслиманског становништва на тим просторима. Наиме, подручје

бившег Новопазарског санџака је једино подручје у Републици Србији у којој су остали Муслимани да живе чинећи већински део становништва у односу на друго етнички народно становништво, а управо је то време када су Муслимани из других крајева као што су Бугарска, Косовска Србија па и из Црне Горе, чињени и присиљавани да напусте своја згаришта.[1]

Проблем бројчаног исказивања Муслимана и њиховог присуства на југословенским просторима био је увек присутан и изражен. Ово због тога што у свим административним и у пракси нису имали свој етнички или национални идентитет, па су се изјашњавали свим и свачим (Турци, Срби муслиманске вере, Хрвати муслиманске вере, неопредељени, Југословени), а никако оним што су заиста били.

Тек од 1971. године (усвојено Уставом 1974) признат им је статус нације. Од тада они под тим именом, значи од када се као нација изјашњавају као Муслимани са великим почетним словом М, имају своје место у пописним материјалима, па о њима имамо и нешто прецизније податке иако не у потпуности исправно јер се велики број Муслимана, могуће и даље често представљали других нација, и даље изјашњавају као Југословени. Према попису из 1991. г. Муслимани су у Републици Србији заступљени за 2,7%. Тада је регистровано 237.358 Муслимана који су се под тим именом изјашњавали. Највише је Муслимана било у Санџаку — 153.488, затим на Косову — 57.408, у Београду — 13.624, у Војводини — 6.879. У осталим крајевима их је много мање.[2]

Територија бившег Новопазарског санџака је изразито миграционо и имиграционо подручје, а то је диктирао географски положај и путеви који су овуда пролазили чинећи најкраћу везу запада са југоистоком Балкана. Због тога велика миграциона кретања никада нису мимоилазила ово подручје. То је важило за све становнике без обзира на етничку, националну или конфесионалну припадност. Постоји разлика само у томе што се православно становништво повлачило према северу и северозападу, а муслиманско према југоистоку, према Турској и то оним правцима куда се повлачила турска војска у периоду ослободилачких ратова на балканским просторима. У том повлачењу муслиманског становништва данашња Македонија је била незаобилазна, управо мост преко кога су мигрирали Муслимани Босне и Херцеговине, Црне Горе и Новопазарског санџака.

Озбиљније сеобе Муслимана почеле су крајем XVII века, током Великог или Бечког рата 1683–1699. године, што су га водиле чланице Св. лиге: Аустрија, Пољска и Венеција против Турске. Уз помоћ балканских устаника аустријске снаге су потисле турску војску дубоко у Македонију. У том рату, најкатастрофалнијем по својим последицама, по броју људских жртава и материјалним разарањима, одиграле су се и највеће познате балканске сеобе. Муслиманско становништво северне Србије било је делом погубљено, помрло од заразних болести али у највећем делу се повукло према истоку па макар то било и привремено. Страдали су многи ранији велики градови: Београд, Ужице, Нови Пазар, Ниш, Сарајево, Скопље и многи од њих били су сравњени са земљом.[3] Огромна маса муслиманског становништва из садашње Босне, Херцеговине, Црне Горе и Новопазарског санџака, слила се на тло данашње Македоније. Највише су нашли уточиште у Скопљу који је својим изгледом и лепотом засенио мухаџире — избеглице па су га називали Мисиром. Но, и Скопље је тада било изложено страховитом разарању: спаљено је око двадесет хиљада кућа и четрдесет џамија и то оних дана када је ушла аустријска војска, почев од 26. октобра 1689. године.

Тада је муслиманско становништво, у за сада неосветљеној сеоби, са досадашњих југословенских простора, отишло ка истоку. Многи од њих су остали на просторима данашње Бугарске, формирајући тамо насеље Нови Пазар, Дута Пољана, именујући их по местима која су напустили у садашњим крајевима. Истина је

да се велики део тих избеглица, током XVIII века враћао на равнија огњишта и то су били раније исламизирани становници јужнословенских простора која друге огњишта, од оне којe су током Великог рата морали да напусте, нису имали.

У ратовима који су вођени између Аустрије и Турске од 1717. па до 1739. године, такође је било повлачења муслиманског становништва са Македоније или и преко ње на југоисток.

Деветнаести век је век континуалних сеоба муслиманског и хришћанског становништва са балканских простора који су ослобађани од турске власти. Током тога века Кнежевина Србија је очишћена од муслиманског становништва и то без икакве милости и резона. Никога при томе није интересовало словенско порекло Муслимана Кнежевине Србије. Све што је било муслиманско сматрало се турским и са повлачењем турске војске, администрације, власти, морали су се повући и Муслимани. Да подсетимо да је почетком XIX века у држави која се формирала као Кнежевина Србија, било веома много муслиманског света: четири петине београдског становништва било је муслиманско. Они су обављали молитве у две стотине сакралних објеката: џамија, месџида, текија. У Ужицу је муслиманско становништво било заступљено са 96,7%, а у Поморављу и Подунављу са 65%. Слична је била ситуација и у пребосанским пределима где је, такође, изразиту већину градског чинило муслиманско становништво. У далеком Осијеку било је неколико џамија. Све то муслиманско становништво је нестало: страдало у ратовима и протерано, тако да је крајем XIX века оно било сведено на мање од 1% укупног становништва. Сва њихова материјална добра су изгубљена, а готово и буквално сви сакрални објекти порушени са изузетком по једне џамије у Београду и Нишу.[6]

Испред аустро-угарских окупационих снага 1878. године, повлачило се босанско муслиманско становништво и то највећим делом преко санџачких, косовских и македонских територија. Узима се као основа да је тада из Босне кренуло према Турској више од 150.000 Муслимана.[7] На путу ка унутрашњости Турске многи босански мухаџири задржавали су се где су могли, где су налазили могућности да могу опстати. Како су територије Новопазарског санџака, Косова и Македоније биле тада у саставу Османске државе, то су се многи од њих задржавали ту да живе. У многим градовима поменутих области и данас се места где су се настањивали мухаџери називају мухаџер-махалама. Дакле, много је потомака тадашњих мухаџера и у Македонији, особито у Скопљу, а било их је више до средине овог века када су се у знатном броју одселили у Турску.

Међутим, у Македонију су долазили мухаџери и са других простора који су од 1878. стицали независност, прелазније, у време Велике источне кризе од 1875—1881. године. Ти процеси се могу пратити захваљујући све већем изучавању и бројним објављеним радовима.

Македонија је и после 1878. године, заразлику од других балканских држава, остала у оквиру Османске државе. Она је у време Велике кризе постала стециште муслиманских избеглица више него икада раније и касније. Те масе избеглица, означени као мухаџери, сливали су се са различитих страна на македонске просторе. Муслиманско становништво је морало да напусти поједине балканске државе у потпуности, при чему никога није интересовало њихово етничко порекло. Морали су да напусте Бугарску, Кнежевину Србију, а добрим делом и друге балканске крајеве. Управо у то време они су напуштали Бугарску, југоисточну Србију, и у великом броју долазили у Македонију, где се многи задржавају али иду и даље према Солуну, Цариграду и Анадолији.

Етнички састав муслиманског становништва тада досељеног у Македонију био је различит. Из Бугарске су долазили бугарски Турци, Помаци (исламизирани Бугари), Черкези, Цигани. Из југоисточне Србије (оних крајева који су 1878. годи-

не прикључени Кнежевини Србији) особито из Јабланице, Куршумлије, Врања, Ниша, Пирота било је највише Албанаца и Муслимана, а затим Черкеза, Цигана и могуће, Турака. То је и време када су са простора Босне и Црне Горе долазили Муслимани, означени често у изворима као Бошњаци.

Толико је било мухаџира у Македонији да су они постали велики проблем османској власти. Све је то била сиротиња, без средстава за живот, гола и боса. Да би се ослободили сиротиње, распоређивани су на свим просторима садашње Македоније, смештани су у шталама, новоизграђеним кућама или у кућама Македонаца који су добрим делом напуштали Македонију и одлазили у Бугарску и тамо се настањивали у кућама исељених Турака и Помака. Мр Марија Пандевска је, у својој магистарској студији, доста подробно приказала распоред мухаџира по Македонији као и на свим просторима који касније нису припадали Македонији и сликовито исказала мученички живот мухаџира, њихова лутања, путешествија у неизвесност, борбу за опстанак. Она сматра да је у време од 1875–1881. број мухаџира насељених у Македонији износио око милион душа, да су у готово свим градовима формирали посебне мухаџирске мах, у неким и више па су чак и новоформирана села позната као мухаџирска.[4]

Сви ти настањени мухаџери нису остали за трајно у Македонији. Они су се исељавали даље према истоку и то посебно после Балканских ратова (1912. и 1913) када је у Македонији дефинитивно престала турска власт.

Током балканских ратова, као и за време Првог светског рата и после њега, талас исељавања Муслимана, особито из оних санџачких градова који су тада припадали Црној Гори, био је врло велики. Иако не у тако великом броју исељавали су се и муслимански становници и са других терена Санџака и свет их је пут водио према Турској и искључиво преко Македоније. Из тог периода, рачунајући време од 1878. године, велики број санџачких Муслимана, иселио се у градове Косова и остао тамо да живи. Сматра се да је потомака таквих више од 150.000 душа. Разуме се, многи су асимиловани, албанизирани а томе је кумовала заједничка религија која је била битнија од осећања етничке припадности. По попису из 1971. године, као Муслимани на Косову исказало се 50.000 лица (1981. било их је 58.526, а 1991 — 57.408).

Миграције после Другог светског рата

За ову прилику посебну пажњу заслужују миграције становника бившег Новопазарског санџака. То подручје је једно од најнеразвијенијих, најнеразвијенијих и најзаосталијих у Републици Србији. Сасвим дуго, практично све до седамдесетих година, тамо није било асфалтних путева, није било индустрије, без или са јако лошом електрификацијом. Такву базу пратила је одговарајућа друштвена надградња и све оно што му прати. У условима повећаног наталитета, без обзира и на врло изражени морталитет, становништво је морало тражити нова подручја која ће им пружити услове за егзистенцију, за опстанак. Дотле се до тада није могао ићи у иностранство на привремени рад. У целини гледано крај је био изложен све већем осиромашењу и излаз се могао наћи у миграцијама. Српско и црногорско становништво се повлачило према Шумадији и другим крајевима Србије, локирајући се највише у привредно развијене регије и око великих индустријских центара, тамо где су врло брзо долазили до посла и могућности да економски обезбеде живот. Муслимани нису имали где, јер су најмање привлачни ван Санџака, па чак и као физичка радна снага која је обављала најтеже послове. Њихова оријентација била је Турска, исто онако као што је то била традиционална оријентација муслиманских мухаџира у вишевековној историји, али се тада, све до

1950. године, није могло исељавати у ту земљу. Постојали су, као препрека за то, законски прописи који су 1950. године либерализовани па су „Отворена врата за Турску" — како се тада говорило, те су се многи и одлучили на исељавање у Турску.

Осим економских разлога за исељавање, у периоду после Другог светског рата, постојали су и бројни други, од којих је и један, могуће врло значајан, страх од ратова, од братоубилаштва. Тај фактор био је присутан код Муслимана али и код Срба и Црногораца и свих других који су живели у Санџаку. Он се темељио на пракси прохујалих ратова који су на овим просторима остављали крваве трагове. Иако се страх од ратова и њихових последица није јавно испољавао или се само шапатом изговарао код избеглица, последњи војни рат у Босни је доказао да су такве зебње биле оправдане и да је то заиста могао бити врло важан узрок исељавања са санџачких простора.

У материјалима МО-СКС Нови Пазар из 1967. године, о узроцима за исељавање санџачких Муслимана, записано је:

— У послератном периоду нису у довољној мери долазили до изражаја специфичности овог краја те решења нису увек била повољна за третман овог неразвијеног региона коме је потребна стална и систематска помоћ шире друштвене заједнице како би се превазишла велика заосталост... Разлике у темпу развоја у односу на друге крајеве не смањују се, већ се особито повећавају (и поред свих успеха). Имајући у виду полазну основу, уз то високо изражену стопу прираштаја, наслеђену општу заосталост, неписменост, недостатак сопствених кадрова за друштвено економски развој, нарочито се заоштравају проблеми као што су: незапосленост, социјално здравствене прилике, просвећеност, стамбено комунални проблеми и др. У свим садашњим оценама овог узрока који мотивише људе за исељавање, изражене су готово јединствена гледишта да је основни узрок економске природе. Не видећи перспективу да успешно реше питања егзистенције, људи се померају... Српски живаљ мигрира унутар земље, ка развијеним регионима, а већина муслиманског живља одлази у Турску.

Као други разлози наводе се: историјско наслеђе, историјско-религиозни психолошки моменат, непријатељска пропаганда, несигурност и страх за опстанак Муслимана у овом крају у случају рата.[8]

Додајмо да је у народу присутно мишљење о одређеним притисцима за исељавање који нису никада излазили на видело дана. Истина је да је било људи који су стекли знатна материјална средства на рачун исељеника и то не само купујући исељеничка добра будзашто већ и на друге различите начине, на пример узимањем на недозвољен начин средстава око купопродаје, око обезбеђења исељеничке документације и слично.

Идеја о исељавању муслиманског становништва из јужних крајева Југославије, јавља се одмах после Другог светског рата, почиње да се реализује 1951. године да би дошла до пуног изражаја 1954. године. Прво су почели да се исељавају Турци и Албанци из Македоније и са Косова, а онда и Муслимани. Из Санџака су се прво исељавали Муслимани који су се идентификовали као Турци а у суштини то нису били, јер у Санџаку нема Турака за разлику од Косова и Македоније где их је било још од XVI века. У Турску се одлазило после добијања отпуста из држављанства ФНРЈ, касније СФРЈ, и визе — тј. дозволе од турских власти које су добијале преко дипломатско-конзуларних служби у Београду и Скопљу.

Исељавање санџачких Муслимана у Турску било је интензивирано од 1953. до 1957. и од 1965. до 1971. године.[9]

Првобитно су Санџачки Муслимани, да би се иселили у Турску, морали исељавати у Македонију, тамо пробавити одређено време па отуда отићи у Турску. Дакле, све до 1964. године ишло се искључиво преко Македоније јер се из Србије нису могли добити отпусти из држављанства. То значи да сви санџачки Мусли-

ни који су се исељавали у Турску, а тада их је отишло највише, нису имали другог пута већ преко Македоније. Само из општине Нови Пазар, Тутин и Сјеница тада је иселено 5.144 лица.[7] Сматра се да је још толико иселило из других санџачких општина које припадају Србији и Црној Гори. У другој фази 1964–1970. иселило се, али опет из три наведене општине 8.030 лица тако да је укупан број исељених износио 13.074.[8]

Иако су сви од тих 13.874 исељеника из општина Нови Пазар, Тутин и Сјеница, а скоро толико из других санџачких општина (на пример из општине Рожаје у Црној Гори иселило се скоро свако треће домаћинство), сви су намеравали да се иселе у Турску. Но, није тако ишло јер су многи дошли до Македоније и ту остали да трајно живе. Десило се да су бројни санџачки Муслимани куповали имања и куће од Турака или Албанаца који су се исељавали у Турску. Досељеници су долазили до тих добара за не баш велика средства, и многи, у немогућности да их касније отуђе повољнијом датих средстава, остали су тамо заувек да живе. Разуме се, да је други одлучујући фактор био у чињеници што су Санџаклије, из доста пасивних, дошли у плодне и житородне реоне, и указано природно богатије од оних који су напустили. То није пружало гаранцију да у Македонији могу да се збрину и реше егзистенцијално питање.

Не знамо колико се санџачких Муслимана, који су намеравали да се иселе у Турску од 1950–1970. преко Македоније, задржало и остало да трајно тамо живе јер о томе нема званичних статистичких података. Ти подаци би се једино могли сазнати теренским истраживањима. Факат је да је у наведеном периоду веома много Турака, Албанаца и старијих муслиманских избеглица — мухаџира из Босне, Санџака, Црне Горе, као и оних који су у време Велике источне кризе одсељени из Бугарске и Србије и настанили у Македонији, иселио из Македоније у Турску после Другог светског рата. Др Глигор Тодоровски је изнео податке на научном скупу Миграциона кретања и етничке промене у Македонији од антике до данас, одржаном у Скопљу 7–8. јуна 1994. године, да се из Македоније иселило од 1950–1970. године, углавном Албанаца и Турака (али сасвим сигурно и Муслимана Е. М.) у Турску 127.000 лица, а да се у Македонију уселило у то време 28.000 муслиманских исељеника из Косова и Санџака.[11] Дакле, велика је разлика иселених и усељених. Међутим, ни ту не знамо колико је, међу досељеницима, санџачких Муслимана, јер опет Муслимани нису означени као посебност већ као религијска припадност. Међу исељеницима из Македоније у Турску од 1950. па до 1981. године било је највише Турака: 117.347 лица (по Попису 1953. године у Македонији је регистровано 203.938 Турака, а 1981. г. било их је 86.591). У периоду до 1981. највише је досељених Албанаца у Македонију: 214.604 (по попису 1953. било их је 162.524, а 1981. — 377.208). Ако бисмо се послужили статистиком, пораст Муслимана је у Македонији од 1950–1980. процентуално врло изражен јер их је 1953. регистровано само 1.591, а 1981. — 39.513.[12] (Њихова идентификација је и овде била проблем).

Недостају нам прецизни подаци о броју Муслимана у националном смислу, који сада живе у Македонији, јер је у Македонији и даље изражен проблем њихове националне идентификације узевши и приликом пописа и честога, при пописима, мешања конфесионалног и националног. Општепознато је да Муслимани, у етничком погледу нису ни Турци ни Албанци, као што у конфесионалном смислу нису ни Срби ни Македонци или Црногорци, и уз све поштовање свих поменутих, они чине посебност јесу. Тај проблем, проблем исказивања Муслимана при пописима становништва, све до 1971. године био је општејугословенски. Додајмо да је Македонија једина република бивше СФРЈ у којој Муслимани немају признат статус нације, о чему говоре пописи становништва.

По новим подацима из 1981. године број Муслимана у Македонији износио је 232.233. Како је укупан број становника у Македонији тада био 1.909.112 онда

произилази да су Муслимани били заступљени са 7,5%. Међутим, не знамо која су то Муслимани, како су исказани као посебност, да ли су то потомци раније или касније усељених Муслимана Босне и Херцеговине, Црне Горе, Санџака, Књажевине Србије и Бугарске (XIX век) или су ту и Горанци, па Торбеши — исламизирани Мијаци или још неки други.

Вредни су подаци из 1981. године о заступљености Муслимана у појединим општинама Републике Македоније, при чему се не мисли на Албанце или на Турке него само на Муслимане, одвојено од наведених. По том попису (1981) Муслимани су заступљени по македонским општинама:

Дебар	са	13,9 %	(Укупно становника	22.506)
Брод	са	6,9 %	(Укупно становника	12.299)
Гостивар	са	5,4 %	(Укупно становника	101.188)
Кичево	са	4,7 %	(Укупно становника	51.432)
Крушево	са	13,8 %	(Укупно становника	15.288)
Прилеп	са	3,2 %	(Укупно становника	99.941)
Т. Велес	са	4,9%	(Укупно становника	64.901)[13]

Осим наведених података у Великом географском атласу Југославије нема помена о другим Муслиманима Македоније. Нису на пример поменути велики скупови Муслимана у скопској регији, а тамо их је највише. Професор Јован Трифуноски је још доста давно 1960. године изнео податак да је у Скопљу и ближој околини било 412 домаћинстава санџачких Муслимана, досељених после 1950. године. Он наводи и друге македонске градове и подручја у којима су се после 1950. године, настанили санџачки Муслимани, чак Стругу, Битољ, Струмицу па макар то биле бројке по десетак домаћинстава.

Како је проблем идентификације Муслимана у Македонији створио немогућности да се њихово присуство реално искаже показују пописи по којима је у Македонији живело:

1948. године — 1.560 Муслимана
1953. године — 1.591 Муслиман
1961. године — 3.001 Муслиман
1971. године — 1.248 Муслимана
1981. године — 39.513 Муслимана

То су у питању Муслимани за које се каже да су се 1948. године изјашњавали као «Неопредељени муслимани»; 1953. — «Југословени неопредељени»; 1961. — «Муслимани» (етничка припадност) и 1981. — «Муслимани». Године 1981. посебно су пописани Роми и било их је 43.125; Албанци — 377.208; Турци — 86.591 лице.[14]

Муслимани из Санџака, досељени после Другог светског рата у Македонију, лоцирани су углавном, у скопској, велешкој и прилепској регији. Тамо су се настанили на раније посеље Турака који су се у то време иселили у Турску. Највише их је, године 1960. било у велешкој регији — 442 домаћинства (само у селу Оризари — 130 домаћинстава), затим у скопској 412 и у прилепској регији — 250 домаћинстава. Проф. др Јован Трифуноски је набројао сва та домаћинства по насељима означавајући санџачка места из којих су досељени.

Двадесетак година касније, прецизније 1980. године, такође по истраживањима проф. Трифуноског број санџачких Муслимана у Македонији је повећан и то наталитетом а не механичким приливом. Тада их је, по слободној процени било око 9.000 груписаних и 1.500 домаћинстава.[15] Разуме се, мисли се на потомке исељених Муслимана из Санџака после Другог светског рата. Истичемо да се њихов број повећао наталитетом а не механичким приливом јер после 1970. године није било

досељавања санџачких Муслимана у Македонију. Додајмо да је после 1975. године, па до 1998. било повратника из Македоније у Санџак а и оних који су се из Македоније иселавали у Босну.

Нажалост, због познатих овдашњих југословенских неприлика, нисмо у положају да дамо податке о броју Муслимана у Македонији по попису из 1991. године. Сметња за то је и у неразрешеној националној идентификацији Муслимана.

У Босни, такође како је овог момента, донети су законски прописи по којима се име Муслиман, дакле са великим почетним словом М, како се означавају Муслимани у националном смислу у Југославији, замени са именом Бошњак. Према томе, на основу поменутих законских прописа, Бошњацима се означавају сви Муслимани бивше Југославије, без обзира где живели, како се осећају нацијом. Уз остало, то ће бити могућност за превођење непотпуне и даље неуједначене податке о броју Муслимана на југословенским просторима а да се не мења конфесионално са националним.

Санџачки Муслимани који сада живе у Македонији, досељени после Другог светског рата, сматрају Македонију својом другом отаџбином. Лојални су грађани, укључују се у политичке животне процесе. Добри су сточари па вртлари (без обзира на не баш лако прилагођавање гајењу биљних култура које су им у ранијем завичају била непозната), а у градовима уживају углед добрих привредника. У новије време има значајних носиоца капитала. Имају потпуну слободу религијског исповедања. Не жале се на свој положај већ истичу да им је у Македонији много боље за живот него што им је то било у Санџаку. Међутим, Муслимани у Македонији немају признат национални статус, немају на свом језику школе, штампе нити било чега другог што би им у даљем очувало особеност па су, ипак, изложени асимилацијским процесима.[16]

Напомене

1. Е. Мушовић, Муслиманско становништво Србије [illegible] и њихова судбина, [illegible] године.

2. Статистички годишњак Србије 1961. године, [illegible]; Статистички годишњак Југославије, 1992. [illegible] статистику Београд, 1992, [illegible].

3. О овом року писано је доста. За нас посебно интересантно: [illegible] Србија у време бечког рата [illegible] Београд, 1976. године, [illegible].

4. [illegible]

5. [illegible] Становништво Босне и Херцеговине [illegible], Београд, 1935. год.; [illegible] Емиграција Муслимана [illegible] у Турску [illegible] Југословенски зборник 1–4, Загреб 1996.

6. Мр Марија Пандевска, Присилни миграции во Македонија 1878–1885, Институт за национална историја, [illegible] 1993. година.

7. Историјски архив Рас Нови Пазар, [illegible] Муслимана у Турску.

8. Исто, Ф-1975.

9. Исто, Ф-1967.

10. Исто, Ф-1965, 1967. и 1971.

11. [illegible] Македонија [illegible] 1984, [illegible] Скопје.

12. Југославија од 1945–1988, Статистички годишњак, Београд, фебруара 1989, [illegible].

13. Велики географски атлас Југославије, СНЛ Загреб, 1987, [illegible].

14. Исто као и под 13.

15. [illegible] у Македонији, Симпозијум «[illegible]» VIII, Пријепоље, 1993, [illegible].

16. [illegible]

Dr Ejup Mušović

MACEDONIA AS THE BRIDGE ON THE ROUTE OF MIGRATIONS OF THE SANDŽAK MUSLIMS AND THEIR NEW HOMELAND

Beginning with the close of the XVII century and especially during the XIX century, until the 1970's, the Muslims od Bosnia and Herzegovina, Montenegro and the Sandžak of Novi Pazar have constantly been moving to Turkey. These migrations have, for the most part, taken a route leading through Macedonia. The fact that prior to 1912 Macedonia had still been a part of the Ottoman state made many Muslim immigrants choose to stay and permanently settle in Macedonia. In 1981, the number of people declaring themselves as Muslims, not including the Albanians, reached a figure of 232.233 persons, representing a total of 7.5% of the entire population of Macedonia. Except for the descendants of the muhajers, the Muslim immigrants, this figure probably includes a number of Muslim Macedonians, members of the Torbeshi tribe and the Goranci, possibly even Turks ang Gypsies. In 1981, there were 39.512 ethnic Gypsies in Macedonia.

A considerable number of Muslims from the Novi Pazar Sandžak moved to Turkey in the years between 1950 and 1970. Prior to 1964, their only route was that leading through Macedonia. Having bought land from the Turkish and Albanian immigrants then on the move to Turkey, many of them settled permanently in Macedonia, grouping themselves in aproximately twenty villages in the region of Skopje, Titov Veles and Prilep. According to the results of research conducted by prof. J. Trifunoski, in 1980 there could have been over 9000 individuals or 1500 households. They are now even more numerous but, due to the pronounced problems concerning their national identification, we lack any precise information.

The Muslims of Sandžak living in Macedonia are peaceful and loyal citizens, good workers, especially farmers, but, because they are granted nothing in their mother's tongue, they are subjects of assimilation.

Љубиша Драшковић
Београд

УДК 908 (497.11)
Оригинални научни рад
Примљено 1. 9. 1994.

НАСТАНАК ВАРОШИЦЕ РАШКА

— изворна грађа —

Од 5. до 10. јануара 1834. године[1] коначно је спроведено разграничење кроз тадашњу Новопазарску нахију између аутономне кнежевине Србије и царевине Турске, а у склопу враћања Србији «шест отргнутих нахија», тј. оних су за време I српског устанка доминирали Карађорђеви устаници.

Кривудава и оштро изломљена граница је доказ да се није много водило рачуна о битним обостраним интересима и последицама. Тиме је убрзано оснивање објеката и насеобина на новој српској граници. «Одма» је започета и спровођена изградња првих српских караула, нешто касније најважнијих пунктова за међународни гранични промет (састанак и карантин), а после 11 година оформљено је и фактично постојање чаршије — касније варошице Рашка. То ново насеље започето је на само 200-300 метара од повучене граничне линије и на локалитету које је до тада коришћено само као пољопривредно.

За њен почетак савремени писци најчешће и најлакше узимају прву српску караулу на реци Рашкој, а ређе и неодређеније и неки од каснијих на њој основаних пограничних пунктова. Време, место настанка и имена која им приписују историјска грађа не потврђује ни у једном случају. У томе је, вероватно, најдаље отишла једна лепо илустрована хроника српско-турских ратова из 1876-1878. године, где се, после прикладног уводног текста, каже да је нека српска јединица «ослободила стару српску престоницу Рашку, која је под Турцима спала на пограничну касабу са око 50-60 кућа и неколико дућана.»[2]

Повлачење границе и њене последице збивали су се такорећи «јуче». О томе је, ипак, сачувано довољно историјске грађе.

Прва српска караула на Рашкој изграђена је 1834. године

Сви који су се до сада у писању дотицали изградње прве српске карауле на реци Рашкој кажу да је то било 1835. године, не наводећи за то баш ни један изворни податак.

Тако је још 1879. године А. Алексић навео да «до 1835. године на месту где је данашња варошица Рашка, није ни једне куће било».[3] Вероватно је, по њему, та прва «кућа» била гранична караула.

Тек у 1957. години се са посебним опширним радом о Рашкој огласио Петар Ж. Петровић и тврдњом да «међу пограничним стражарницама, које су се подигле 1835. год, заблежена је и стражарница на Рашкој». Ту се у вези времена позива на Миту Петровића. Међутим, овај на наведеном месту није то рекао. Написао је само ово и овако: «Ове исте 1834. године, пошто су комесари свршили ограничавање, одмах се приступило подизању пограничних караула, одређивању места за прелазе и састанке и постављању пограничних стражара. Од ушћа Тимока, па у наоколо, до ушћа Дрине до пролећа 1835. године подигнуто је 68 пограничних караула и

ти...» У наставку их све набраја, где се налази и караула на Кутлима и на Рашкој.[6] У продужетку излагања П. Ж. Петровић каже: «Прва пограничена стражарница на Рашкој чини заметак нашем данашњем насељу.»[7]

Ревнитељ Тих. Д. Ђорђевић се 1983. године изричито изјашњава да је прва српска караула на Рашки подигнута 1835. године.[8] Тако наставља и у новом делу 1987. године.[9] Број часописа «Рашка» из 1985. године посвећен је (према натпису на корици) «Рашки за рођендан стопедесети», а унутра је први чланак Т. Д. Ђорђевића од 22 стране под називом: «Варош Рашка 1835–1985». Није заостајао ни месечник «Рашка». Тако, поред низа потврда предмет, у броју од 16. новембра 1988. године преко три ступца стоји наслов: «Рашка је основана 1835. године». Из тог листа од 15. априла 1988. године сазнајемо да је СО Рашка била расписала конкурс за израду амблема општине и да на већем броју тих пристиглих предлога «је било уписано 1835 — ваљда година настанка општине или вароши Рашка.»

Да је прва караула на реци Рашкој започета, награђена и усељена још у првим месецима 1834. године може се кроз мајсторску грађу пратити скоро «из дана у дан», како следи:

1. У рапорту Петра Лазаревића[9] кнезу Милошу из Студенице 27. фебруара 1834. године се, поред осталог, каже да је старешини капетаније студеничке Лазару Тошићу налог издао да «определење му карауле прави.»[9]

2. У следећем рапорту Петра Лазаревића кнезу Милошу из Студенице 6. марта 1834. године, поред низа других детаља, јавља да «карауле 2, на Рашки готово је довршена, на Кутлима почета.»[10]

3. У још једном рапорту Петра Лазаревића кнезу Милошу из Студенице 3. марта 1834. године се говори какве је наредбе издао старешинама студеничке и јошаничке капетаније «и притом препоручио им да карауле подигну на опредељена им места грађе.»[11]

4. Лазар Тошић шаље 8. марта 1834. године Господару Јовану[12] на наплату «Списак од трошкова грађења карауле...» У тај «Трошак за караулу» унео је број мајсторских надница, количине по врстама потрошеног материјала и набављени инвентар. Све то износило је 551 грош и 12 пара.[13]

5. У последњем сачуваном рапорту Петра Лазаревића кнезу Милошу из Карановца 13. марта 1834. године јавља да се вратио из Студенице и: «При поласку моме из Студенице наредио сам свуда буљубаше са потребним људима на карауле ваше.»[14]

6. У следећем Тошићевом рапорту Господару Јовану 28. марта 1834. године јавио да је «наместио буљубашу са 10 пандура на Рашкој на новој караули».[15]

7. У још једном рапорту Господару Јовану од 6. априла 1834. године Тошић јавио: «Људе на караули држим.»[16]

8. У првом сачуваном рапорту Суда Нахије студеничке из Студенице Господару Јовану 26. априла 1834. године јављају које су ђумручко особље поставили «на Рашкој код села Милатковића на караули.»[17]

9. Господар Јован шаље 3. маја 1834. године Главном казначејству (благајни) списак за исплату потраживања, где је унето и ово потраживање из тачке 4. овог поднаслова, под називом: «Трошкови пограничним од Митрова до Ђурђева дана 1834.»[18]

10. У следећем рапорту Суда Нахије студеничке Господару Јовану 15. маја 1834. године наводе се имена свих 10 стражара, буљубаше, ђумрукџије и писара на рашкој караули. За последњег кажу да је био њихов практикант, а «сад писар на караули.»[19]

11. У још једном рапорту Суда Нахије студеничке Господару Јовану 17. маја 1834. године вели да су ђумрук поставили «код Милатковића на караули.»[20]

12. У последњем сачуваном Тешићевом рапорту по овом питању Господару Јовану 21. маја 1834. године вели да је «на границу излазио, где смо на караули како ђумрукџије и тефтере прегледали.»[21]

13. Господар Јован подноси (вероватно Совјету ?) 22. априла 1835. године: «Списак ајлука служитеља находећи се по караулама у Моравско-подринској командији какоти ђумрукџија, буљубаша и пандура». Следи списак свих 13 његових подручних караула и појединачни 12-месечни износи неисплаћених плата «од Тургђева дне 1834. до Тургђева дне 1835. године.» Ту је и дуговање за караулу на Рашкој за 1. ђумрукџију, 1 буљубашу и 2 момка. На Кутима су узета само 2 момка. Господар Јованова преписка у вези овога до 3. августа те године са Совјетом понављала се три пута.[22]

14. Због недавног закашњења исплате ајлука на караулама у студеничкој капетанији ђумрукџија на рашкој карули потрошио је део државног прихода за позајмице и храну буљубаша и стражара и то «од Митрова проште 1834. до Тургђева дне 1835. године.»[23]

Прва српска караула на Рашкој била је код села Милатковића

Назив «Рашка» се првобитно употребљавао само за истоимену реку и евентуално исто за њу везано. Међутим, када се појавило и насеље подједнаким именом, почело се напуштати првобитно значење. Тако, што је заборав више преовлађивао, прва српска караула у овом крају све је више постављана у то касније настало насеље. Све то потврђује и историјска грађа:

1. Прве трагове тога већ сам изнео у тачкама 8. и 11. претходног поглавља. У оба случаја се каже: «код села Милатковића на каруули.»

2. Лазар Тошић јавља Господару Јовану 17. јануара 1837. године о крађи неког коња у селу Баљевцу, да је лопов отишао на јут уз реке Ибар и Рашку и потом прешао у Турску. Том приликом навишао је на заседу српских стражара на Дрваљевској (тј. Трнавској) реци, којима се изговорио да иде на караулу да буљубаши преда писмо од среског старешине. За све који овај предео не познају додајем да је лопов већ био прешао место где се налазила тобожња прва српска караула на реци Рашкој. Зато су га пустили да иде на караули код Милатковића — тада једниној на реци Рашкој.[24]

3. У једној молби из 1847. године Саватије Дуталић наводи да је привремено био ђумрукџија «на Борју» 1835. године. Било је то време када је на реци Рашкој постојала само караула код Милатковића (Борје) у којој је био смештен и Саватије Дуталић. (Замењивао је ухапшеног ђумрукџију који се спомиње у тачки 14. претходног поглавља).[25]

4. На тражење кнеза Милоша Господар Јован је 20. октобра 1837. године послао детаљан опис поверене му границе. Она у овом крају почиње са Грмичином и стиже до карауле на Кутима као прве у срезу студеничком. Затим следе: «17. Караула на Кутима снабдевена 1. буљубашом и 6. стражара и 6. правитељствених гарабина добре чистоте и исправности. Од карауле ове или од Ковиониче зладећи преко једног делића веже се на Малу Ковиоицу где се 1. узка налази преко ове зладећи долази се на Парсеније шанац па преко шанца и преко једне долавине на један врʼ називаемиј Погребену на кому се 1. узка налази па на косу Дебелицу преко које пређу се 5. узки и даље на косу Голиша на овом косом пређу се 10. узки и силази се стрмено на реку Рашку и ту долази се каравули Рашкој до које одстојање и узка од Карауле Кути имаде 17 2 5/8.» (Преписивано из формулара: 17 је број хумки између караула Кути и Рашке, а остало је 2 и 5/8 везничких сати између њих). У наставку предњег описа стоје: «18. Караула на Рашкој снабдевена 1. буљубашом

и 12 стражара због Састипка и 6. правитељствених гарабина добре чистоте и исправности. Од карауле ове граничећи средином реке Рашка а водећи обалом низ ову реку искод села Милатковића, Носољина, Пиваждоља и Драганића за 1 сат и 1/2 пак долази се к утоку реке Рашке у Ибар и ту свршује се граница среза Студеничког у окружију Чачанском и прелази се преко Ибра у срез Јошаничкој и окружије Крушевачко — до којег места састојанија од карауле Рашке имаде » » 1. и 1/2.« (Значи да нема хумки, а удаљеност је 1 и по сат).

На другом месту овог описа стоји да од карауле на Јарењу па низ Ибар до ушћа реке Рашке има 3 и по сата хода и да нема хумки.[26]

5. Господар Јован је 18. јануара 1838. године послао Совјету списак особља на пограничним караулама овог подручја и ту наводи да је удаљеност од карауле на Јарењу до карауле на Рашкој 5 сати, а до оне на Кутима још 2 и 5/8 сата. Све ово посиљали и у копији за Главно кнежевство. Значи, два пута се потврђује удаљеност раније изнета између караула Јарења, Рашка и Кути у другом облику.[27]

6. По извештајима новог старешине среза студеничког Милосава Ђурђевића из септембра 1838. године на караулу Рашку долазио је и потом пребегао британски конзул из Новог Пазара Никола Васојевић. Пошто је довео са 14 чланова послуге и жељом преко пређајом, а до најближег карантина на Мокрој Гори само за ствари му је било потребно 25 товарних коња, тражио је да ту код карауле издржи карантински период.[28] Караула на реци Рашкој код Милатковића била му је најближа тачка на српској територији где се могао склонити од турских гоњења. У тој ситуацији сигурно не би ишао још 7–8 километара до позније друге српске карауле — где је данашња варошица Рашка.

7. У образложењима централних српских органа од 14. априла до 18. септембра 1839. године (има их 14) зашто треба сместити односно карантин отворити на реци Рашкој више пута се понавља разлог: »што је иста Рашка караула близу Новог Пазара«. Вероватно тако не би писали да су мислили на некакву другу удаљенију караулу — на месту данашње варошице Рашке.[29]

8. О побуни у Новом Пазару пише помоћник начелника округа чачанског са карауле Рашке 19. августа 1839. године. Каже да ће они наводно најпре да нападну и запале караулу Рашку, да ће се потом улогорити у селу Белом Пољу и одатле позивати Србе на предају и покорност. Даље пише да ће се српска војска сконцентрисати у Носољину и слично. Два дана касније о истој побуни пише и будуљбаша карауле Рашке. Наводи да су побуњеници већ кренули из Новог Пазара преко Постења и Скупског потока.

Наведена места у оба извештаја налазе се на левој страни реке Рашке где је и српска караула код Милатковића и најмање увучена у турску територију, односно најближе Новом Пазару. Ако би ишли на некакву наводну караулу где је данашња варошица Рашка морали би да иду бар 7–8 километара даље и то десном страном реке, ка најистуренијој тачки Турске према северу. Тако би иза себе у дубини оставили сву сконцентрисану српску војску и њене чворове у караули код Милатковића.[30]

9. Начелник округа чачанског рапортира са ове границе 27. августа 1839. године да се побуњеници налазе »у хану Танаска Мићића близу наше карауле Рашка на 3 черека сата од карауле«. Из пописних књига ових крајева за 1833. годину види се да је реч о селу Батњику. Ово најбоље одговара наведеној временској удаљености од наше карауле код Милатковића, а име Танаско се у близини само ту среће.

10. Последња књига на издату плату на две карауле, како је чињено непрекидно од Ђурђевског полугодишта 1834. године, је од 4. новембра 1839. године.

Односи се на цело ђурђевско полугодиште те године за двојицу буљукбаша и 10 пограничних стражара.[32]

Покушаји оснивања састанка на реци Рашкој код Милатковића

Јачањем српске самосталности повећавала се и потреба бољег регулисања граничног промета, а истовремено и жеља за бољом заштитом од тешких заразних болести из Турске. Плод је био у појачаном организовању састанака и карантина. На првим се могло несметано излазити, продавати или проносити сва овострана роба, а ономострана само вуна и то повремено. Када је опасност била непосреднија састанци су престајали са радом. На карантинима се увек несметано могло излазити и улазити и проносити сва врста роба. За улаз у Србију било је обавезно да се са свом робом и стварима пре мешања са људима на овој страни издржи тзв. „период контумацирања" (изолације), који је понекад трајао и по више седмица.

Суочена са опасношћу од колере у лето 1836. године Србија је позатварала све путеве куда се могло преко караула прелазити и наложила да се тај промет може обављати само преко састанака односно карантина. Тако је дошло до оснивања и убрзане изградње карантина на Мокрој Гори (према Вишеграду) и састанка на Василијиној Чесми (на Јавору). О томе је 22. августа 1836. године кнез Милош овлашћено обавестио Господара Јована. Члан Совјета Илија Поповић био је задужен да на лицу места то организује, подносе почетну потребну суму новца и овласти лице које ће се старати о изградњи.

У другом делу тог дописа стоји: „Осим тога потребно је начинити и један састанак на Пазарском путу на Рашкој, где ће се начинити и једна кућа са три четири одаје. И тамо ће Илија изаћи, место изабрати и обележити, и нешто новца дати овоме срезком старешини кога определите за настојавање надграђенњем свим.

Народ ће матријал безплатно до на место довести а плаћаће се само мајсторима и за гвожђе. Но ипак пре поручите рачуноводитељу, нека настоји, да трошкови, што може бити, мањи буду."[33]

После овога, па све до краја те године, постоји обиље података о предметним градњама у ужичком крају и кретању Илије Поповића. Био је чак и у јошаничком срезу по неким другим пословима, али о састанку на Рашкој нигде више нема ни речи.[34] Ускоро су позатварани сви путеви преко караула на Рашкој и Кутима, а заинтересовани су упућивани само на састанке и карантине.

Трагови другог покушаја оснивања састанка код Милатковића сачувани су углавном у деловодним протоколима. Тако је Господар Јован у јануару и фебруару 1837. године предузимао неке мере да се на 4 карауле поверено му граничне изграде или отворе састанци. Ту је и караула на Рашкој.[35]

Прво писмо у вези тога Господар Јован је послао Лазару Тошићу 4. фебруара, а одговорено му је већ 15. истог месеца. Лазар пише да је неку башту караулџија за то употребио и то овако: „Наредим уважнело добро потврдити, и одного трњем покупити ту сву ограду на неколико одељенија колиба где ћеду трговци са опасним својим контумацирати начином." Нешто даље каже: „Јављам да сам наредбу учинио те сам 1-ву ограду велику са добрим плотом исплести дао и у те ограде 9. колиба, и између свако колибе добар плот исплео и свуд с трњем одного искупио и на свaку колибу врата начинио, о којему данашњим даном најпокорније Вашему Сијатељству јављам да су речене 9. колиба сасвим готове."[36]

Све описано изгледа да је Лазарева самоиницијатива и слика незнања из те области — а можда и Господара Јованова. Власти су изричито и јасно тражиле само изградњу састанка. Не може се њима приписати таква беда и примитивизам да међународне трговце стрпају у трње и под отвореним небом, са свом својом робом

и стоком, издржавају понекада дуготрајни карантински период. Поред тога, Лазарев колега је само 3 месеца пре тога за изградњу састанка на Вишеградској Чесми потрошио 2900 гроша и радови су трајали три месеца. Цена изградње једног карантина просечне величине износила је колико и Томићева животна плата — а он не тражи ни гроша.[39]

На друго писмо Господара Јована од 15. фебруара уследио је Томићев одговор 28. истог месеца. Јавља «да смо састанак на Рашкој караули, по промису и плану Сијатељства Вашег начинили, 60 стопа дужине а тако 6 стопа ширине од једнога плота до другога, то јест где ће патрола и астал за примање нових бити, а особито наоколо како од наше тако и од турске стране тврдим плотом заградити.»[39] Ово је опис само парлаторије и то правилан.[39]

Будућност карауле код Милатковића у сва четири мајска рапорта 1837. године износи проблеме овога «састанка». Као један од разлога неуспеха године може се узети и писање поменутог од 15. маја. Тамо стоји: «Јављам како су Турци опет овај састанак уставили од 10 т. м. те нису никои од оне стране дали дође ли се састане или с ким добори или што да купи већ издали заповест да посијеку који нам дође. За то смо чули да је паша писао везиру у Сарајево и за састанак и за границу и за друго све што им није по вољи.»[40]

У 4 документа из тог времена, а у вези издавања под закуп царине од Суводола (код Крушчице) до Мокре Горе, увек пише: «На тој линији постоје састанци Суводол, Јанкова Клисура, Рашка стража и Вишеградска Чесма и интутумни Мокрогорски.» Сви су постојали још од раније и називали се по онome што јесу — састанци или карантини — само се ово код Милатковића убрајало у састанке, а и даље називало «стража».[41]

У лето, вероватно у јулу, 1837. године због приближавања куге позатварали су све састанке према Турској. Тиме је и ово наше код Милатковића престало да се спомиње.[42]

Опис границе, који сам раније опширно цитирао, не одговара времену када га је Господар Јован потписао. У то време су сви ови састанци на поверенoj му граници већ давно били позатварани и њихово особље распуштено. Опис је, вероватно, састављен у почетку те године и имао у виду предлоге из тог времена. Поред тога, по платним списковима из тој караули никада није исплаћивано 12 стражара.

Вероватно је непотпуно познавање изложеног навело Др Војислава Михајловића да напише и ово: «У току 1836 и 37 године подигнута је и у Рашкој стража за састанак. Рашка је дотле била само једно име, један појам, једно бедно гранично место са стражарском караулом и ништа више.»[43]

Ипак, тадашња караула на Рашкој имала је посебно регулисан статус у односу на друге карауле на тој граници. Чак је и кнез Милош лично прописивао које се на тој каруули подизање могу примати из Турске, како да се са њима даље поступа итд.[44]

Раније време пре времена где је подигнут састанак на Рашкој

Простор између реке Ибра, Рашке и Трнавске и утрине испод Власовског Брда пре повлачења границе, изгледа, није имао посебан назив. Али и та једна фамилија (Беће Шарци) са кућом, воденицом и под закупом тамо обрађеном земљом и закупци или власници две селе на том долу Ибра морали су бити у ситуацији да се изразе где живе односно раде. Од њих је, вероватно био Супња. Старосељеници суседних села и они који су ове служили настањивали су тако до оснивања насеља на том простору, које је добило своје посебно име. Неки су се снилазили тако што су остатку сала Супња давали назив најближег српског села — Власово. Тако су

поступали и нешто касније донети прописи.[65] Ову претпоставку потврђује следеће:

1. Бојо Јелић Марковић Шарац са својим сакатим братом Стеваном узет је у списак мушких глава за наплату данка 1833. године у селу Суњу као последње од 11 домаћинстава тога села.[66] После разграничења, остајући на својој земљи, кући и воденици у Тушинској реци, нашли су се на српској страни.

2. Цариник на караули код Милатовића га уписује: »Бојо Шарац из Суња«. Било је то 20. октобра 1835. и 12. априла 1836. године.[67]

3. У вођењу неког граничног преступа који је 15. фебруара 1837. године водио Лазар Томић, иначе староседелац из суседства, два пута се наводе »Бојо Шарац из Суња«.[68]

4. У образложењу захтева за бесплатан огрев од 28. новембра 1838. године се наводи »да су стражари карауле Рашке и Кути до сада сами себи за огрев дрва из шуме, која се у близости налази, доносили. Јавља и то да је од карауле у Суњу, где и карантерија постоји, шума врло удаљена...«[69]

5. У једној забелешци у деловодном протоколу (спис није сачуван) стоји да Начелство округа чачанског 15. јануара 1840. године »јавља да је нуждно направити ћупрујицу на састанку Суњу.«[70]

6. Лазар Томић рапортира 7. марта 1840. године о неким кордонопреступницима у своме срезу. Пише га »у Суњу«.[71]

Нешто другачије стање стоји када се овај предео посматра по деловима и после делимичне изградње. Тако некој бечкој санитетској комисији у марту 1849. године представници Рашког карантина у случају смрти и укопавања карантиниста кажу: »То је онда одређено неко место Растока код Рашке, али то већ није досад било.«[72] Друго, на заседању Народне скупштине Србије у децембру 1857. године поднет је предлог »да се простор земље који обухвата држава што пре уступи варошици Рашкој на отплату за 3 године.« Известилац тај простор земље назива »Челине«.[73]

Акт о оснивању и изградњи састанка на ушћу Рашке у Ибар

Што је време од разграничења више одмицало народ са обе стране се све више навикавао на новонасталу ситуацију. Истовремено, бледео је низ од драконских мера које је Србија примењивала према кордонопреступницима у последњим годинама пошасти куге. Почели су поново са радом постојећи састанци и отварани нови. Сведочанство и допринос томе је и усвајање кодификованог материјала под називом Устројеније пограничних састанака, чија је припрема само у централним органима Србије трајала од априла до новембра 1839. год.[74]

Међу првима се поново поставило питање оснивања састанка на Рашкој. После вишемесечне преписке 10. јуна 1839. године донета је коначна одлука о његовом оснивању.[75] Место оснивања састанка остало је нејасно и препуштено једној комисији која је нешто касније била наступила.[76]

Наиме, 5. јула 1839. године, именована је комисија високог ранга и са великим овлашћењима, која је требало да обиђе целу српско-турску границу и пре њеног преузимања на обезбеђење од стране регуларне српске војске, предложи све што сматра за потребно да се иста што боље утврди. У њој је био и српски државни инжењер Франц Јанке. Целу ту границу су поделили на 4 линије. Студеничка и даље према Дрини је била у трећој, а најважније место у њој на које је требало обратити посебну пажњу било је ушће реке Рашке.

Комисија је предложила да прва караула у срезу студеничком буде на ушћу те реке и да се зове »Ибар«, да има ранг више официрске карауле и броји 18 чланова

посаде. До краја границе овога среза било је предвиђено још 5 караула. Свих 6 је требало да имају 48 чланова посаде. Пошто ћам да је до тада ту било само два буљукбаше и 30 стражара. Регуларна војска никада у овом крају није преузела чување границе, нити су се у целини спровели предлози наведене комисије.[57]

Сасвим је другачије, а за нас значајније, било са предлогом у вези састанка. Деловн комитата који је Министарство унутрашњих послова упутило Намесништву 31. јануара 1840. године поводом Указа о отварању Састанка на Рашкој говоре да је тој комисији још 2. августа 1839. године наложено «да она дошавши на уток реке Рашке у Ибар, проиђи место где би најбоље било, да се за састанак нужна здања граде, која следујући овој препоруци од 12. августа пр. год. Nº24 одговорила је Попечитељству да је за састанак место на самом ушћу наведене реке најгодније... Овом одговору додала је Комисија и то да се између реке Рашке и места за састанак забележеног налази ливада некое Бојо Марковића из села Босна, среза Студеничког, округа Чачанског, па да је преко ове ливаде отворен пут од Рашке до Састанка, као што је исто за парлаторију, за официрску караулу и за авлију нека част од Бојине ливаде одузета, а именно под поменути пут 460, под официрску караулу која је изван авлије 35, под парлаторију 90 и 1/2 под авлију 1110. Свега дакле одузето је од Бојине ливаде 1695 и 1/2 квадратних фати. Осталој ливади подиада Правителство.» Даље наводи да је по овако добијеном одговору веh 23. августа 1839. године наложило Начелству округа чачанског «да оно одма нужна здања по плану по ком је инџенир Јанис место забележио, градити започне тако, како би иста до јесени готова била.»

У вези откупа Бојиних непокретности кажу «да је оно посредством начелника среза Студеничког Бојину ливаду уњиарст преценило, која од парлаторије то до реке Рашке 158 широке, а од Ибра те до Трнавске реке 303 фати дужине, од које Воденица му је пак ујмничка и на годину 42. товара приходa дати може. Она је начињена од брвана, с кровином покривена и с једним каменом снабдевена. Од ливаде која се под састанак узимље, остоји воденица 56 фати и око ње се једна ливада од 4 косе траве налази.»[58]

Касније, када је све ово откупљено и састанак изграђен, посебно се ливада око 40 коса траве давала у закуп, а посебно воденица са ливадом око ње.[59] Доста касније и на сасвим другом месту стоји: «20. рала ораће и ливаде 38. коса и воденицу по тапији од 26. јунија 840. купио Правитељ. од Бојa и Стев. Марковића браће у Рашкој. Тапија под КНº1124/840 у кутији окр. Чачанског под именом IIº 8.»[60]

Боју су претиле да ће му земљу која је планом предвиђена за састанак узети по нижој процени, па је, вероватно зато, супругу и децу послао на утрину на крај трећег села према Карановцу – у Беоце. Потомство им и данас тамо живи.

Случај са Бојином земљом није био никакав изузетак. Наиме, још 3. јула 1839. године почињу преписка око изградњи при састанцима на Рашкој, Пандиралу и Грамади и потребне земље за њих и при њима обавезну изградњу. Тако се за прва два каже «да се награди по једно здание с 4 собе и једном кухињом, у којим собама да се сместе: надзиратељ, ђумрукџија, официр, два лагова и определено число стражара, а осим овог здания такође да се награди парлаторија.» У наставку стоји да међу ове прве и обавезне зграде долази и по једна механа.[61]

Већ 16. августа постављен је крагујевчанин Петар Весовић за надзиратеља (старешину) Састанка на Рашкој, а 23. истог месеца и 2 лагова (лица преучена за санитетске послове при састанцима, карантинима и касније свелима на граници). Били су то Петар Димитровић и Павле Марковић. Весовић је за ову дужност предвиђен само 2 дана по доношењу Указа о оснивању Састанка. После тога до доласка у Рашку био је на обуци у Алексиначком карантину, вештело тада никада које радио у санитету.[62]

Начелство округа чачанског 1. октобра 1839. године јавља »да је нужна здавија градити започело« и да је за све радове ћутуре погађало неког мајстора за 4.500 гроша. Као предујам за исплате срески начелник је положио 6.300 и 3.500 гроша 4. новембра и 10. децембра исте године. Надлежни органи 9. децембра дају да се објави да су све карантинске и састанци отворени и радни дани високих парлаторија. Ту је и Рашки састанак са уторком и суботом као радним данима.[63]

Почетком 1840. године све најнужније на Састанку било је готово и у употреби. Но, послови на разним доградњама трајали су све до почетка његовог претварања у карантин. О томе су сачувани спискови исплата од 4. новембра 1839. до 24. октобра 1842. године. Први се односи само на трошкове око државне колибе, а други на све остало. Укупан по њима потрошени износ је 18.825 гроша, с тим што се види да ли је шта и колико ту ушло од напред наведених авансних износа. Од укупно 119 ставки из предњег спискова потрошеног за куповину разног материјала и исплату мајстора само 24 нема квито за исплаћени износ. Увек су у питању издаци за куповине у Новом Пазару, за које нису могли прибавити рачуне. Предња сума утрошена је на материјале мерене по окама: 23.600 ексера, 239 гвожђа и 125 мертечких ексера. За набавке по комаду: 35.900 ћерамиде, 25.640 ексера, 3.280 даски, 2.963 цигле. Затим, исплаћено је 819 мајсторских надница, 57 чивта баглама, 10 резе врата, 9 браве за собе и још неке ситнице.

На квитама не стоји увек на каквом су послу мајстори радили или нашта је утрошен купљени материјал. Ипак, види се да је израђено најпре рађено на изградњи карауле и ћуприје (и све исплаћено 16. децембра 1841. године). Затим следе радови на малој или великој капији, водоводу, парлаторији, конаку за службенике итд.[64]

У марту 1840. године као булукбаша се спомиње Вукета Михаиловић и пандури Петко, Мато, Јован и Аксентије. Од децембра исте године као булукбаша се спомиње Јосиф Пауновић и његови пандури Вучић Алексић и Јован Младеновић. За летње полугодиште 1841. године сачуван је платни списак са веома детаљно о свим уистим лицима. И даље је булукбаша Јосиф Пауновић. Стражари су Марко Станчић, Данило Цица, Крсто Кијевчанин и Милосав Кучак.[65]

Као механџија на Састанку у државној механи још 9. марта 1840. године спомиње се неки Филип. Иза њега се као закупац исте спомињу Радојко Цица и Бојо Шарић — наизменично у току 1840. и 1841. године.[66]

Прелаз преко Ибра код Састанка обављао се искључиво помоћу скела. У турско време овде је била једна, некад читлук-сахибије Селима Хаџибеговића из Новог Пазара, која је давана у закуп. По прикључењу Србији та је забатаљена. Нешто изнад ове поставио је своју Драшко Кошанин из Рашта и непрекидно радио. По оснивању Састанка и Бојо Шарић је поставио своју. Обе су откупљене од стране државе у фебруару 1841. године, а само је бивша Бојова дата под закуп наставила са радом. Први њен закупац био је неки Пауп Поповић из Кожетина (Александровац) од 16. марта 1841. године.[67]

Царина је била дата под закуп на три године од Мокре Горе до Вукање (крушевачки округ). Тај рок је истицао са зимским обрачунским периодом почетком 1840. године. За првог царинника на Рашком састанку постављен је Сава Остојић из Ревонце одлуком од 21. марта 1840. године.[68]

Међу првим становницима ове непосредне насеобине били су млечни код разних закупаца Новак Браћ и Стојан Марковић. Ту су и непосредни закупци државних добара који су се често мењали.[69]

Кафана на Састанку је била, углавном, највеће стециште спомињања. По потреби је била непрекидно отворена. Док је закупац неизмено дремао поститнци су се сами сналазили. Ту су свраћо као обавезно, било да су закупци чега или не,

били Бујо Шарић, Радован Шола, Драго Комненић и други. У те недоумице укључивали су се разни врачари, трговчићи, шверцери и сличне корисници новонастале граничне ситуације.

Судбина награде стражаре при Саставку равном

Из досадашњег излагања смо видели да вима нешег застоја у оснивању караула и функционисању страже на Рашком саставку. Перепевалю гледано то је тачно. Међутим, ако караулу гледамо као грађевински објекат онда није све тако јасно. Ово питање сматрам најзначајнијем за посебно истицање јер се ради о најзанемаренијој грађевини у новом месту и што су је неки сматрали заметком касније вароши.

Предлог Комисије за утврђивање границе је био, подсећам, да се у овом срезу број стражарница утростручи а број стражара учетворостручи. У том прегледу за целу српско-турску границу број стражара се чак и смањивао. Ипак, у неколико округа се знатно повећавао. Видевши то, а узимајући у обзир да у близини нигде није било опасности од заразних болести и ради уштеде, Совјет је 24. октобра 1839. године писао Намесништву да се по предложеним караулама задржи само по 1 буљубаша и по 4 стражара, а вишак да се отпусти. Ако на предложеном месту нема карауле онда да се за зимус направи, или да се пресеге у старим ако нису далеко од будућих.[70]

Поштујући овако преиначени предлог Комисије у студеничком срезу је под 18. децембром 1839. године исплаћено за новембар и децембар 1839. и јануар 1840. године 6 х 1 буљубаша и 6 х 4 стражара.[71]

Расписом Министарства унутрашњих послова 6. новембра 1839. године прецизирано је шта треба радити где по предлогу Комисије постоје потреба за новим караулама и речено: «Где карауле на пункту нема, да се бурдељи у земљи о мало трошка за зимус награде, до пролећа.»[72]

На жалбе неких окружних начелстава да на својим хамсиним теренима и већ зимском времену не могу бурдеље изградити Министарство унутрашњих послова 28. децембра 1839. године предлаже да у таквим случајевима «остану на расположенија гарнизоне војске карауле по старом.» То је прихватило и Намесништво 4. јануара 1840. године.

Новото одређење се све то појмља у дописима заинтересованим начелствима од стране Министарства унутрашњих послова 11. јануара 1840. године, где им се, поред осталог, налаже: «да се у овим окружијама, у којима би требало число стражара умножити, за сада не чини то умложеније, него да остане по досадашњем, сиреч: колико је било старих караула, да и сада буде, са одређењем у свакој по 4. момка и једног буљубаше». Даље се каже да ако је «умложило карауле и стражаре, такови умали и излишне стражаре одма распусти».

Позивајући се на већ прецизирани распис Начелство округа чачанског 20. јануара 1840. године јавља Министарству унутрашњих послова да је дало «посредством срезког начелника на обављење тачне где карауле нема, бурдеље за обитавање стражара начинити, и такове по височајшој уредби с 4. момка и 1. буљубашом снабдсти.»

У рапорту од 22. фебруара 1840. године исто начелство излаже Министарству унутрашњих послова да је «дало повишене карауле умалити, излишне стражаре распустити, но будући да није Начелничество могло Саставак Рашкој без једне карауле која леђу у свачему Саставку руковођени бити оставити, зато су 2. на старим местима и трећа код Саставка рашког карауле остати морале.» На крају

кажу да се Министарство о овоме извести, тј: «једна караула да је више него стари што је било остала.»[73]

Ова караула (односно само стражa) по финансијској документацији постоји од 1. новембра 1839. године. Називају је: «Ибар», «у Супњу», «Драгањски», «Рашки», «при Састанку рашком», «трећа» итд. Ону код Милатковића тек сада почињу да називају «Борје» или «Хаџи Десанова Ћуприја».

Ипак, шта би са бурађењем на ушћу реке Рашке? Да је на време добио наредбу, не би се могло ни помислити, да би се преревносни Лазар Тошић о њу оглушио. Међутим, надзиратељ Састанка, пишући 23. септембра 1840. године о разним недостацима које би требало отклонити пре наступајуће зиме каже и ово: «Нуждно је пандурема караулу за зиму на опредељено место начинити, који се у вонику са служитељима претесњено наоду.»[74]

Рапортирајући о истој ствари Министарству унутрашњих послова Начелство округа чачанског 22. августа 1841. године каже да је се «потреба показала, да се караула на зовемо место Борје с поновом изиска свађе, и при Састанку рашком да се изнова начини». Даље се позива на пропис да се на местима где се појављује потреба за изнова градњом караула «Буђељи или земунице по обстојатељствима награди». Затим каже да жеље «учтиво питати и одобрење искати, оће ли оно при поменутом Састанку изнова караулу градити, као што је и Јавија за исту приготовљена има из узрока тог, што би буђељ врло низак био хотти би караулџије од ограде састанка видити што могли, и да је необходимо нуждно да се караула, како би помније могла на истом месту наградн.» Ово је удовољено решењем од 26. августа 1841. године.[75]

Две неостварене одлуке о успостављању карантина у Рашкој

Комисија за утврђивање границе је проценила да само састанак у овом крају није довољан и предложила да се до пролећа идуће године на истом месту карантин установи. Тај предлог су усвојили сви надлежни органи и на крају Намесништво 18. септембра 1839. године.[76]

Из извештаја Начелства округа чачанског од 1. и 20. марта 1840. године види се да су предузимали успешне мере да у току претходне јесени и зиме припреме потребан материјал за почетак пролећне градње.[77]

Од свега тога се одустало. Нисам наишао на за то јасан разлог. Као један од могућих наводи се стање у суседству и противљење босанског везира. То стање, нарочито преко Новог Пазара, често је било предмет 5-дневних извештаја Рашког састанка. Говорило се о шпијунирању, пљачки и убиствима иностраних од стране власти, масовном одметању у хајдуке, чије су дружине имале и по 200-300 лица, да им је противно што је тамо и Састанак отворен и да зато повремено забрањују долазак на њега.[78]

Позивајући се на такву ситуацију Министарство унутрашњих послова се 9. априла 1840. године обратило Министарству иностраних послова са молбом да од босанског валије добије мишљење о томе. Одговор је стигао тек 2. септембра те године. Тамо се, после врло престојног и разумног увода, каже: «Но будући да би на карантину томе, кад би се установио, на граници тој од Арнаута, кои су непослушни и за рђаве људе познати, непрестано узнемиравање било, и тако обе стране би у непрестаној незадовољности бивале, зато речени Везир за најбоље бити суди, да Рашка овако, као што је сада, остане.»[79] Тако за овај пропао покушај осталише криви само «Арнаути».

За други покушај није сачуван ни један спис органа који је спроводио ту акцију — Савитетског одељења Министарства унутрашњих послова. О његовом

раду једино нешто знамо из делимично протокола. Но, оно што се као преписка сачувало код других органа даје скоро потпуну слику шта је све предузимано и докле се стигло.[80]

Тако сазнајемо да су надлежни још 22. јуна 1842. године послали I осмотритеља Алексиначког карантина Ђорђа Вучковића на Рашки састанак да изнађе све што је потребно и направи план и предрачун за његово преструирање у карантин. Овај је све то урадио и 14. јула текуће године послао надлежнима. Цео предмет је послат на коначну сагласност кнезу и донешена коначна одлука 29. јула текуће године. У следећем месецу је уследило збацивање владајуће династије и све ово се нашло на потписивању у заоставштини збаченог кнеза.

У начињеном плану и опису предвиђало се задржавање на истом месту већ изграђених шанаца, карауле и кафане са њиховим пратећим објектима. Парлаторија је у неизоставно требало да промени место. Предвиђала се потпуна изградња још једне зграде од 8 соба и 3 кујине за канцеларије и исто толико штала или њих и 4 амбара (магазина) за њихову робу и ствари.

Прорачунавало се да би све то коштало 40-50.000 гроша. Наравно, били би то издаци само за мајсторске надници и материјал који би се морао купити.

У предрачуну је оквирно било наведено шта је све и у којим количинама потребно и где би се могло набавити. Тако је у појединим наведено 5.600 јелових и борових греда, 4.000 јелових баскија, 10.000 јелових и борових дасака од по 15 педи дужине, 20.000 тарабе (шиндре) за покривач од 10 педи дужине што се може на двоје кратити, 40.000 подлачина за подметање под шиндру од по 5 педи и 250 товара чатме, 300 јелових и борових дасака од по 11 педи дужине, 800 букових талпи за пендере по 6 педи дужине, 15.000 ексера Nº 40, 50.000 ексера Nº 15 и 20 и 4 товара метричких ексера, 12.000 цигли за оџак и 300 товара дрва за њихово печење. Затим гвоздене фуруне, катанци, резе, браве, баглами, стакло.[81]

Вучковићев «План карантина Рашка на Ибру», како на њему пише, посебно је вредан што су тамо уцртани неки детаљи тога подручја који се не срећу на другим документима.

Установљење карантина на Рашкој

У априлу 1844. године Министарство унутрашњих послова је по трећи пут покренуло поступак за установљење карантина на Рашкој. Навело је да и даље постоје сви исти разлози као и раније. Овога пута се истовремено том предлогу придружио и новопазарски муселим Јусуф-бег Ферхатагић.[82]

Већ 9. маја исте године послат је на Рашки састанак привремени писар Рачанског карантина (на Сави) П. Алковић.[83] Наложено му је да са особљем Састанка настоји да овај што пре почне обављати и карантинске послове и састави план и предрачун за његово преструирање у карантин. Са појединим начелником округа чачанског саставио је тражено и све је послато на увид и даље коришћење 6. јуна 1844. године.[84]

Овом предлогу се у јуну те године придружио и Тахир-паша босански, наводећи да би то било «у интересу обостране користи».[85]

По налогу да Састанак што пре почне обављати и карантинске послове већ 16. јула су из њега изашли први путници из Турске у Србију.[86]

Указ о оснивању карантина на Рашкој потписан је 18. јула 1844. године. Приложеним планом било је предвиђено да се изграде 3 колибе за карантинисте, 2 амбара за њихову робу и 3 квартира за запослене. За то је предрачуном било предвиђено 60.000 гроша. Међутим, приликом прегледа завршених послова и свођења рачуна видело се да је урађено само 2 колибе, 1 амбар и 2 стана и да је за то

утрошено већ 58.000 гроша. Н. Аливић о томе даје „километарска" образложења, побија свој ранији план и предрачун, тврди да је овако много боље и јефтиније. Закључено је да је урађено за сада довољно, одобрени докнадни издаци и за још неке „ситнице" досељавано на укупно 65.000 гроша.[67]

Не ово није био крај новим предрачунима и захтевима за парама. Тако је до августа 1845. године донето још 4 указа о одобрењу извођених средстава за најнужније карантинске потребе. Све их је предлагао Н. Аливић.[68]

Замена особља Љубовија – Рашка, како је предвиђено указом, обављена је од 20. до 31. марта 1846. године. Карантин на Рашкој званично је почео да обавља своје послове 1. априла 1846. године.[69]

Коначна сума потрошеног новца за изградњу овог карантина до 13. јануара 1847. године износила је 99.665 гроша.[70]

Рад на оснивању варошице у Баљевцу

Први траг замисли да се у Баљевцу оснује неки центар за студенички подручје видимо у рапорту Лазара Тошића Господару Јовану 6. априла 1834. године, где при крају каже ово: „За мајсторе Сијатељству вашему јављам да смо добили писмени налог од славног Суда студеничког да и намистимо на Баљевцу креч да пеку које сам и одредио да се изврши."[71]

Исти суд (Нахије студеничке) обавештава Господара Јована 5. јула исте године да је „у намеравању Магистрат у Баљевцу градити". Обавештавају га како иде са припремом грађевинског материјала, као и да намеравају прво једну зграду подићи и из ње надгледати даљу изградњу.[72]

Изгледа да се детаљнија акција завршава једним писмом Суда окружног српског од 14. јула 1834. године. Ту им препоручују да све то одложе за наредно пролеће пошто нису припремили потребан грађевински материјал.[73]

Пишући о неки два рапорта Господара Јована кнез Милош му 9. децембра 1835. године каже: „Одговарам вам, с одобрењем, да дозволите житељима среза студеничког у месту Баљевцу, варошицу с дућанима и механама устројити."[74]

Лазар Тошић, пишући Господару Јовану 26. априла 1836. године, тражи „Одобрење нам у Баљевцу варошицу да градимо многи главни трговци и прочи житељи нашег одговарају се докле ја најпре не започнем градити нећеду они за које умољавајући мојег много милостивог благодетеља и господара ако би милост ваша благоволела дозволити ми, да ја почнем једну кућу градити." Не види се шта је са овим тражењем даље било.[75]

Основна школа, установљена августа 1838. године, прво је радила у просторијама манастира Студенице. Требало је за њу подићи посебну зграду близу тог манастира. Међутим, 24. октобра исте године Господар Јован предлаже Министарству просвете „да би боље и много приличније било школу на отуђеном од монастира каково место, и то у Баљевцу, где се и кућа старешине среза налази, начинити."[76]

Довлачење грађе за школу у Баљевцу, постојање и коришћење куће Лазара Тошића за школу помињу се неки пута кроз 1838, 1839. и 1840. годину.[77]

Следећи помен овог питања срећемо тек 3. фебруара 1842. године, када Начелство округа чачанског рапортира Министарству унутрашњих послова да би добро било направити срску кућу и у „студеничком близу границе у селу Баљевцу, где би по времену и варошица подигнути се могла."[78]

Последње што сам о овоме срео је од 11. јуна 1842. године, где се у некои списку срских зграда и званих које би требало градити наводи: „и за Студенички у Баљевцу."[79]

Оснивање чаршије и вароши на Рашкој

Рашки састанак, који је већ 9 месеци обављао и неке карантинске послове, најнепосредније је осећао недостатак локалног тржишта и о томе је рапортирао Министарству унутрашњих послова 12. априла 1845. године. Наводећи да је околни народ «од како је овај Састанак отворен због удаљени им вароши, седи на месту пред механом у даве састанечке тако назирното завод, да они у те дане кроме своје продукта и собствености при купљењу со, рану, вино, ракију, и свакојако мого топтил, а више на врчму за у Турску и између себе, као и многи торбари разне ситнице доносе и продају, без да на то што коме дају». Сутрадан су истом рапортирали како свака карантинаста од њих мора отићи до среског или окружног начелства за обављање пасоших и других полицијских формалности пре него што се запути по Србији. За оне који су дошли само до Састанка или неког обложног села ово је било неприхватљиво. Зато су се, мимо своје воље, крадом враћали у Турску. Предлагали су «да би добро било када би се Студенички срески старешина овамо на састанак, или што год ближе на излазак пута одавде преместити мого.»

Пошто је начелник Полицијског одељења Министарства унутрашњих послова ускоро требало другим послом да путује на Рашку наложено му је да том приликом провери и дâ своје мишљење о наводима Састанка. Он је 25. јуна те године поднео врло исцрпан извештај којим је потврдио све наводе Састанка и предложио потребне мере. Посебно је нагласио да из два суседна среза сваког пазарног дана на Састанак дођу 200–300 лица, да ту и Турци долазе и да ће нас предусрети ако овде чаршију не отворимо, да се при новом карантину остави место за школу, цркву, општински суд и среско старешинство, да се одмах постави још један срески писар који ће обављати само послове у вези карантинста, да су карауле ретке што повећава број граничних преступа итд.

Исто је то врло убедљиво поднео 25. августа т. г. и начелник округа чачанског, који је, како каже, у то добро упознат одлазећи више пута на Рашку у вези градње карантина. Посебно истиче како би требало отворити дућане да би се уклонило торбарење. Залаже се да се ту постави општински суд или да се бсочки ту преселе. (Рашки састанак је припадао бсочкој општини).

Тих месеци водила се нека преписка ради земље за чаршију, чија је и још нека обавештења. Тако Совјет каже да у вези «заведенија чаршије на Састанку рашком нуждно му је имати план по ком ће се иста чаршија построити.» Министарство унутрашњих послова му на то шаље «план постројавајућег се карантина на Рашкој и целог околног местоположенија, из кога се поред осталог видити може и назначено место за чаршију.» Био је то само план карантина на Рашкој који је Н. Алковић нацртао још 24. августа 1844. године.

Пошто ово подеставе плана није прошло Начелству округа чачанског наложено је 2. октобра 1845. године да «у смотрењу постројења чаршије наложи Г. Алковићу да он на плану ово место у продужењу карантинских зданија с једне и с друге стране подели, план сочини и такови потом да ово овамо поднесе.» Ово је већ 23. октобра исте године одговорило да је «средством Састанка рашког налог Г. Николи Алковићу издало, те је он план за новоустројити се имајућу чаршију на Рашкој направио и такав Начелничеству овом послао, а ово га Височајшем Попечитељству у оригиналу с извештајем овим подноси.»[100] Ово је био последњи случај да се Н. Алковић спомиње као неки планер чаршије на Рашкој. Пошто поменути није регистрован у одговарајућем деловодном протоколу, нема на њу никаквог одговора и не знам како се ово завршило.

Како није чекао да се ово довршивање ове чаршије окончи, па је под 17. септембром 1845. године потписао Указ о оснивању чаршије на Рашкој. У њему

стоје: »Да се на Равној при новосаграђеном карантину чаршија отвори и да би се она како надлежи, подићи могла, да се земља, где ће постојати на удесне пласеве за куће и дућане подели, одредивши и места за срезку кућу, за примирителни суд, за цркву и школу; пласеви пак тај да се јавно продају и оним уступе, који више за њи дао буде.« Налаже се док се не изгради среска кућа и срески начелник тамо не пресели поставе један полицијски писар, који ће радити полицијске послове само у овим околностима.[361]

Од 28. маја па даље 1846. године појављују се списи о инжињеријском помоћнику Јовану (или Јанку) Шлихти на Равној. Сигурно је да је ту радио и примао плату у мају и јуну те године. У образложењу награде за Шлихтин рад и залагање, као и још једног инжињеријског помоћника, 16. јула 1846. године стоји: »... као и Јанко Шлихта, који је употребљаван на Равној око размеравања чаршије онде построити се имајуће и на назначеније линије његог друга на Равну водећег.« Напомињем да је Н. Алексић цело то време био на Равној. Шлихта се ту тешко разболео и у априлу 1847. године напустио посао у Србији. По савету лекара за трајно се вратио у своју домовину. О његовој награди и трошку за повратак и кнез је доносио указ.[362]

На учестаније захтеве неких грађана Равне за куповину плацева за дућане и радње Карантина Министарство унутрашњих послова 29. јула 1846. године одговара »да је оно расположеније већ учинило да се плацеви при Карантину равном премере, па кад се они премерили буду и од исти уредан план овамо поднесе онда ће се и раздавању плацева приступити.«[363]

Први државни инжењер Јован Невола добио је 18. јула 1846. године објаву за путовање у Равну. Зна се да је са Јанком Шафариком ту био почетком августа исте године. Бавио се прегледом пута уз Ибар на Равној, али можда и нечим другим. Тако, 22. октобра исте године Санитетско одељење одговарајући Полицијском у вези захтева за неке радове у Карантину равном каже: »Учтиво примечава да се ово касателно предмета свог обширније из поднетог му од стране главног инжењера Г. Неволе по предмету своју на Равној учинити се имајући грађевине, известити може.«[364]

Грађевинско одељење министарства унутрашњих послова поднело је Совјету 30. јануара 1847. године извештај и предлоге о инжењерима код нас, односно да их нема довољно или да су врло лоши. За то преместило врпи таласину Европу где се »на све стране гвоздени путови граде.« Међу пословима који на оне чекају наводи се и Равна овако: »На Равном карантину имају се несочајнији ревизију за постројеније плацеви размерити, за чим људи већ чекају.« Затим следи још једна објава за Неволу 22. априла те године за путовање у чачански округ. У извештају Министарства унутрашњих послова Совјету за 1848. годину у вези градње пута од Карановца до Равне стоји: »Када је 1847. године први правителствени инжињер Невола на Равну другим послом ишао, добио је налог да и овом друму, како ће се градити известије и мнеције своје поднесе.«[365]

Министарство унутрашњих послова обавестило је Совјет 16. августа 1847. године шта је до тада учињено поводом одлуке за отварање чаршије на Равној. Наводи се да је »определило једног инжињера, који је место за постројеније ове чаршије са надлежном окружном полицијском властју назначио и по овоме ово под ./. приложеној план са списком кућишта под ./. стављеним сочинио, и будући да су постојећи плацеви као што се из приложеног под ./. списка може видети, по расположенију инжињерском на три класе раздељени.«[366]

У том предмету се налази и »Реверс којим долепотписани признајем да сам план са списком кућишта Карантина на Равној, по потреби главн. инжин. Неволе

на Аранђ. В. Совјета уже, и у исто време јоше један списак. 4. фебруара 848. у Београду А. Стојановић».

После овог кнез је потписао још једну одлуку о чаршији (варошици) Рашкој 21. марта 1848. године. Ту је дотављено да има 32 од I, 40 од II и 17 плацева од III класе. Наведене су и фиксне цене по плацу за сваку класу. Тиме се отступило од начела јавне продаје путем лицитације. Као разлог наводи се: «Почем Правителство нема нејс ни из какве друге ползе, но само зато одлучило, да постројеније вароши овде олакша и ускори.» Ако је предметна испарцелисана земља она која је купљена од браће Шарац 1840. године ова кнежева констатација није тачна. Наиме, тада је само Баљевац био актуелан као место за подизање варошице – што је удаљено око 15 километара. У тој одлуци се купцима поставља и један услов да «дужан буде место пред својим плацом по линији поравнити, калдрмисати и свију кућу по назначеној висини сокака поставити, како би се тим начином чаршија иста уредно построила и лепшиј вид добила.»[107]

Сада, када све ово знамо, вероватно нам и даље није познато ко је све учествовао у стварању плана варошице Рашка. Најважнији кључни документ о томе није сачуван. Код себе су их за оперативне потребе задржавали Начелство округа чачанског, Грађевинско одељење, односно, Главна управа грађевина и Министарство финансија. Од архива наведених грађевинских органа из тог периода није сачуван ни један папирић. Сва три наведена органа су у току 1859–1862. године водили преписку о већ тада загубљеном плану варошице Рашка и не види се да је пронађен.[108] У току 1864. године горела је архива Начелства округа чачанског. Сигурно је да су том приликом изгорела и нека финансијска документа о продаји плацева на Рашкој.[109] Тако сада о оснивању варошице Рашка и њеном почетном развоју нема ни слова.

Досадашњим писцима о оснивању варошице Рашка изгледа да све ово наведено није представљало проблем. Све су приписивали Н. Аљовићу. Нацрт «План карантина на Рашкој» од 24. августа 1844. године објављен је, колико је мени познато, већ 3 пута. Само га је Бранко Перуничић назвао као и сам аутор. П. Ж. Петровић га назива «План Рашке из 1844. године». Т. Д. Ђорђевић га први пут назива «Први урбанистички план Рашке по нацрту Николе Аљовића из 1844. године». Затим каже «План Николе Аљовића», а на суседној страници пише да је то «план будуће варошице Рашке». У трећем случају потписује га као «Први урбанистички план Рашке из 1844. године».[110]

Н. Аљовић (као Никола Аљовић) већ дуже време има и улицу у старом делу Рашке. То је једна од најлепших улица ове варошице.

Према стручним квалификацијама, практичном радном искуству и осталој пробитачној документацији и животу и раду, са сигурношћу се може закључити да овај није ни знао шта је то урбанистички план у време када му приписују да га је радио за Рашку.

Рашка никада није била «Тартар»[111] или слично

Проширивањем Србије према југозападу 1834. године и преласком границе кроз овај крај обновило се или продубило сећање на исходишну област и државу Рашку. Најчешћи повод за то давала је река Рашка. Користећи њу за називе чинили су то најчешће погрешно, нарочито странци.

У неким случајевима, где се помоћу употребљених падежа или предлога може тачно утврдити на шта се мислило, наилазимо на неки непостојећи географски локалитет. Тако царинник за карауле код Мијатовића и на Кутима рапорт од 18. јуна 1836. године пише «у Рашки». Велики суд шаље неки рапорт Совјету 12.

априла 1838. године о неком дужнику «из Рашке у Пазарској». Други царински рашки писе рапорт 2. септембра 1844. године «у Рашкој».[112]

Исправно или не, али у време предлагања и доношења Указа од 17. септембра 1845. године, којим је и именована новоосновина чаршија, ово име је било незаобилазно. Навео: «Ово ће у напредак по старом и уобичајеном имену звати се «Рашка».[113]

Међутим, ово насеље нико и никада није називао «Партор», «Партар», «Тартар» или било како слично, комбинујући први и последњи слог од такође измишљене речи «парлатор». Наводио је то започела времена администрација и веже се за градичку парохију, где би приводио и тај «Тартар» или слично. Тако су на многа места написали П. Ж. Петровић и Т. Д. Ђорђевић.[114] Пре свега, српски језик тога времена није познавао такве врсте скраћивања. Остало:

1. Још у турским пописима Зворничког санџака из 1519. и 1533. године насеље Партар се спомиње два пута у Брвеничком наилуку.[115]

2. У попису насеља «отргнутих нахија» из 1827. године између засеока градичког подручја у студеничкој књижевни налази се и Партаре.[116]

3. Члан Суда Нахије студеничке Никола Ивањац пише о неком свом спору око ливаде у селу Партари коју држи од 1833. године. Писма су од 13. априла и 5. јула 1834. године.[117]

4. У тефтеру ђумрука рашког од 26. јуна 1835. до 30. априла 1836. године два пута се спомиње Милован Арсовић и јеловик Леонтије Николић из Партара. Из разних других тефтера тога времена познато је да су оба лица са подручја Грава, општина Рибњикар.[118]

5. У Гавриловићевом Речнику и једној својој Гласника ДСС засеок Партари са још 10 других се налази у општини Рибњикар.[119]

6. У протоколу умрлих парох цркве Св. Јована Крститеља у Ржани од марта 1848. до новембра 1862. године уписао је 17 пријављених умрлих лица из села Партаре. За 11 је наведено да су сахрањени у градичко, а за 6 у партарско гробље. Међу умрлим су: Милован Арсовић, Леонтије Николић (оба спомињута у предњем царинском тефтеру), разни други Николићи, Бубреговићи, Шеговићи, Луковићи итд.[120]

7. У полугодишњим извештајима које су срезови слали окрузима у срезу студеничком уписиу су исказивали и своја села и засеоке. Тако село Партари у општини рибњикарској у 1847–1852. године срећемо 9 пута.[121]

8. Насеље састанка и карантина рашког у највећем делу периода кога истичу наведени аутори није било ни под парохијама из Града или Ржане. Било је то белопољска (тријавска) све до смрти спахиском ужичког Никифора Максимовића 26. фебруара 1853. године, када је Рашку и Драганиће предао пароху градичком. Свештеник белопољски истиче да су му ови одузети после 7 година држања под свештенијом. Исти, као месно надлежан, узео је «у Рашкој» 16. јуна 1845. године завешту од Н. Алавића.[122]

Коначно, гледано по савременим географским картама засеок Партари је био оно што су данас Радосављи. Нешто бољи пут имао је: Паметина, Крушевица, Партари, Градац, Пилиповац, Алилук, Брвеница.

Први годинн изградње вароши Рашке

Први посао који је требало по кнежевој одлуци о изградњи варошки започети била је распродаја државних плацева, коју су наводно неки нестрпљиво очекивали и на томе стално инсистирали. Првих 5 плацева продато је у другом полугодишту 1846. године. Купац бр. 1 био је бивши директор Рашког каран-

тина са сталним местом боравка у Београду. Други је био пандур у Начелству среза студеничког. Подаци о следећих 10 продатих плацева су из митровског полугодишта 1849. године. Имена купаца нису наведена. У ђурђевском полугодишту 1852. године продато је 13 плацева. Стални руководилац ове продаје, иначе писар среза студеничког, купио је 4, а неки избеглица из Турске 2 и реком слично. Овима су се у настојању купљењима као рекордери прикључиле: парох градички (и Рашке) са 3 плаца и кућом, парох бели,пољски са 3 плаца и 2 куће, председник општине Рашка са 3 плаца и кућом итд. Ово наводи на закључак да распродаја плацева није ишла у складу са прокламованим намером — развитак трговине и услуга — већ за давање у закуп, препродају и слично.[153]

Поменутој бечкој државној лежарској комисији у марту 1849. године речено је да у Рашкој има 10 државних, »а са приватним свега 21. зграда.«[154] Ово се може протумачити само да је део варошице Рашка био изграђен — пре распродаје државних плацева за ту намену.

У извештају начелника среза студеничког за I полугодиште 1850. године стоји да је »Рашка у то време одвојена од беочке и сачињава посебну обштину.« У извештају за II полугодиште исте године пише: »Новопостављена и летос први пут заведена обштина Рашка, такође по закључењу рачуна т. 1850. рачунске године имала је...« У прилозима уз овај други извештај под 31. децембром 1850. године стоји да »ова обштина као новоустановљена нема ни мало земље за сејање усева«. У другом прилогу стоји да Рашка има 21. кућу, 9 пореских глава, 42 мушка и 34 женска становника, 18 дрвета шљиве и 20 дрвета »касителија«. Прецртана су места за упис крушака, јабука, трешања, ораха, ружа.[155]

У расправи која је вођена у току 1851. године о приходима од државне кафане при Карантину срески начелник је тврдио да је само у ђурђевском полугодишту 1850. године на Рашкој отворено 5 нових приватних кафана, а да их је у пролеће 1849. године била само једна. У Рапорту Карантина Министарству унутрашњих послова од 28. маја 1851. године кажу да их је било седам.[156]

У споменутом спаску ДСС стоји: »Рашка, нова варош у окр. чачанском срезу студеничком са 43 куће и 149 душа.«[157]

Одбијање захтева да се у селу Влаову удаљеном 10 минута од Рашке кафана отвори образложено је у априлу 1854. године тиме што »на близу лежећој варошки Рашкој и преко 15 механа имади«.[158]

Неколико становника Рашке писало је свом среском начелнику 4. јануара 1857. године да је до тада продато 79 државних плацева и да је на њима подигнуто само 25 кућа са дућанима или без њих. Тврдили су да су остала 54 плаца неизграђена.[159]

У једном прегледу за цео округ чачански од 19. јануара 1857. године стоји да варошица Рашка има 8 бакалских, 5 ситничарских и 12 мајсторских дућана.[160]

У обраћању кнезу 29. јануара 1859. године 27 становника Рашке пишу да она има без државних 30 кућа, 22 пореске главе, а да их цео срез има око 1530. Даље пишу да половину њиховог становништва сачињава персонал Карантина, ђумрука и среске власти.[161]

По једном спиcку из 1859. године у Србији је тада било 49 вароши и варошица. Ту је и Рашка. Стоји да има 27 пореских глава. Иза ње, са само 25, била је нека Росичина (округ ужички).[162]

Излажући намерно услове да неко насеље у прошлом веку код нас постане варошица професор Којић на крају каже: »Државна политика имала је и неке посебне циљеве да одређена места упорно одржава у статусу варошице. То је нарочито случај са значајним граничним пределима који су, и поред уског залеђа и врло малог броја становника, стално одржавани у статусу варошице због својих специфичних функција: Љубовија, Мионица, Рашка, Алексинац и др.«[163]

Напомене

1. Сви датуми су по старом рачунању времена.
2. Др Петар Опачић i др Саво Скоко, Српско-турски ратови 1876–1878, ВИЗ, Београд 1981, 66.
3. А. Алексић, Избор из Рашке до Карановца, Годишњица Николе Чупића, свеска III, Београд 1879, 26.
4. Мита Петровић, Финансије и установе обновљене Србије до 1842, књига I, Београд 1897, 303–304.
5. Петар Ж. Петровић, Рашка — антропогеографска и етнолошка монографија народина, Гласник Етнографског института САН, свеска II–III, Београд 1953, 214.
6. Тих. Д. Ђорђевић, 125 година основне школе у Рашки, Рашка 1983, страна 75.
7. Тих. Д. Ђорђевић, Рашка и околина, Рашка, 1997, 190 и 189.
8. Петар Лазаревић је 1833. и 1834. године био [illegible] Милоша за послове у [illegible] и [illegible] Новопазарске нахије, [illegible] у Карановац.
9. Архив Србије (АС), Књажева канцеларија (КК) XXIV–181.
10. АС КК–XXIV–84.
11. АС КК–XXIV–84.
12. Јован Обреновић, брат кнеза Милоша, [illegible] Господар Јован. [illegible] 1834. [illegible] 1835. [illegible] 1839. [illegible].
13. АС КК–XIV–284.
14. АС КК–XXIII–620; обраћање Дрињана Вуловић у Нахији [illegible].
15. АС КК–XIV–253.
16. АС КК–XIV–280.
17. АС КК–XIV–281.
18. АС КК–XIV–286. [illegible] 1. маја до 31. октобра, [illegible] 1. новембра до 30. априла [illegible] године.
19. АС КК–XIV–286.
20. АС КК–XIV–287.
21. АС КК–XIV–290.
22. АС КК–XIV–445; КК–XIV–1596, Државни савет (ДС)–1835–А–186; ДС–1835–А–189.
23. АС ДС–1835–А–14; ДС–1835–А–18.
24. АС КК–XIV–1467.
25. АС Мин. финансија, Одељ. привредни (МФ–П) 1838–41.
26. АС ДС–1838–277.
27. АС ДС–1839–217; Главно [illegible] (ГП)–1839–29.
28. АС КК–XIV–2437, КК–XIV–2457, КК–XIV–2446, КК–XIV–2457.
29. АС ДС–1839–143, Мин. унутр. дела, Вршт. одељ. (МУД–В)–1839–VI–13.
30. АС Мин. унутр. дела, Полицајно одељење (МУД–П)–1839–IV–208.
31. АС МУД–П–1839–IV–24; Збирка Мите Петровића (ЗМП) XV 617.
32. АС Мин. финансија, одељ. [illegible] (МФ–К)–1839–792.
33. АС КК–XIV–1426.
34. АС Збирка Мите Петровића (ЗМП) XV 497; КК–XIV–1346; КК–XXXIII–130; КК–XXXIX–131.
35. АС Мин. унутр. дела, Санитетско одељење (МУД–С)–1835–1–4; Државни протокол ДС за 1835. годину бр. 288, 282, 311, 314 и 315.
36. АС КК–XIV–1442.
37. АС ЗМП XV 4997.
38. АС КК–XIV–1385.
39. [illegible]
40. АС КК–XIV–1385, КК–XIV–1426, КК–XIV–1039, КК–XIV–1040.
41. АС ДС–1837–40.
42. АС ДС–1837–15.
43. Др Вељкова Милојковић, Историја санитета у обновљеној Србији од 1804–1860, САН, Београд 1953, 395.
44. АС КК–XIV–2496.
45. Проф. инж. Бранислава Којић, Вароши у Србији XIX века, Београд 1970, 30; Збирка законâ и уредби св. XIX, 140–141.
46. АС ЗМ VI 457.
47. АС [illegible] 1835. бр. 90 и у 1836. бр. 1502.
48. АС КК–XIV–1460.
49. АС МУД–В–1839–IV–28.
50. АС Државни протокол МФ–П за 1840, бр. 222.
51. АС МУД–С–1840–III–107.
52. АС МУД–С–1840–II–3.
53. Стенографске белешке о раду Народне скупштине за 1867, 668–669.
54. АС ДС–1839–[illegible]; Збирка закона и уредаба св. I, 165–176.
55. АС ДС–1839–193, МУД–В–1839–VI–13; Збирка закона св. I, 233.
56. АС МУД–П–1839–II–17; МУД–П–1839–V–217.
57. АС МУД–В–1839–IV–30; Мин. унутр. дела, [illegible] (МУД–К)–1839–3–1–1; [illegible] (ЗМ) XV 15 и 615.
58. АС МУД–В–1840–V–72.
59. АС МФ–П–1843–V–4; МФ–П–1844–III–83.
60. АС МФ–П–1831; VIII 176; У Историјском [illegible] архиву у Чачку [illegible].
61. АС ДС–1839–[illegible]; МУД–В–1839–VI–13; МФ–К–1839–43.
62. АС МУД–В–1839–V–29; МУД–В–1839–IV–13; МФ–К–1839–360.

63. АС МВД Ф-1839-IV-28; МФ-К-1839-392; Мил. пролетт, Браћа кавчићи (МВсП), 1839-178.
64. АС МФ-К-1843-XII-2.
65. АС ДС-1839-777; МВД Ф-1839-IV-36; МВД Ф-1839-II-23.
66. АС МУД-Д-1840-IV-178; МФ-К-1839-792.
67. АС МУД-Д-1840-IV-178; МВД Ф-1839-I-15.
68. АС МУД-Д-1840-IV-178; МВД Ф-1839-IV-39.
69. АС МУД-С-1840-IV-160.
70. АС МУД-С-1840-V-176.
71. АС МУД-Л-1841-XI-36.
72. АС ДС-1848-388.
73. АС МФ-Л-1851-Х-9; МФ-Л-1851-Х-18.
74. АС МФ-К-1841-280.
75. АС МУД-С-1840-III-115; МУД-С-1840-IV-160; МУД-С-1841-III-134; МУД-С-1841-IV-[illegible]; МУД-С-1841-V-[illegible].
76. АС ДС-1839-1471; МВД-1839-II-93-12.
77. АС МУД-С-1840-IV-178; МФ-К-1840-367.
78. АС ДС-1840-[illegible]; МВД-Л-1840-[illegible]; МУД-С-1840-IV-178; МУД-С-1840-IV-[illegible]; МУД-С-1840-[illegible]
79. АС МВД-Л-1840-II-71; МУД-С-1840-IV-178.
80. АС Дом. прот. МУД-С за шанчеве 1842, 87, 1228, 1274, 1283, 1452 и 1494.
81. АС ДС-1842-[illegible]; МВД-Ф-1842-I-[illegible].
82. АС ДС-1844-[illegible]; МУД-С-1844-II-90.
83. Овако се постављање за прозе вођено у Србији. Међутим, на основу ... у за нова претписа ... и у крај «Малтов Абасов 1837». Ушао је у Србију примам 28. децембра 1837. године, а ... ... Сада ... ... на Његоша. Добе ... ... У томе у АС МВД-Ф-1839-[illegible]; МФ-К-1840-[illegible].
84. АС МВД-Ф-1840-V-[illegible].
85. АС МВД-Ф-1844-II-107.
86. АС МВД-Ф-1844-I-[illegible].
87. АС ДС-1844-[illegible]; МВД-Ф-1844-V-[illegible]; МФ-Л-1844-[illegible].
88. АС ДС-1845-[illegible]; МВД-Ф-1845-V-[illegible].
89. АС МВД-Ф-1846-I-[illegible]; МФ-Л-1846-IV-[illegible].
90. АС МФ-К-1847-[illegible].
91. Као под напоменом 18.
92. АС КЖ-XIV-[illegible].
93. АС КЖ-XIV-[illegible].
94. АС КЖ-XIV-[illegible].
95. АС КЖ-XIV-[illegible].
96. АС МФ-К-1838-[illegible].
97. АС КЖ-XIV-[illegible]; МФ-Л-1839-[illegible]; МФ-Л-1839-[illegible]; МФ-Л-1839-[illegible]; МФ-Л-1849-[illegible]; МФ-Л-1849-[illegible].
98. АС МУД-П-1842-IV-22.
99. АС МВД-Ф-1842-III-[illegible].
100. АС МУД-П-1845-I-[illegible].
101. АС ДС-1845-[illegible]; МВД-Ф-1845-IV-[illegible]; МУД-П-1845-[illegible]; МФ-К-1845-VIII-[illegible].
102. АС ДС-1846-[illegible]; ДС-1847-[illegible]; МФ-Л-1847-IV-[illegible]; МУД-П-1848-VII-[illegible]; МФ-К-1846-III-[illegible].
103. АС МУД-С-1846-III-[illegible]; МУД-С-1846-III-[illegible].
104. АС МУД-П-1846-I-8; МУД-П-1846-VIII-[illegible]; МУД-С-1846-III-45.
105. АС ДС-1847-[illegible]; ДС-1849-[illegible]; МУД-П-1845-VIII-[illegible].
106. АС ДС-1847-[illegible].
107. АС ДС-1848-[illegible]; МВД-Ф-1848-I-[illegible]; Зборник закона, св. IV, 157-158.
108. АС МФ-Л-1862-[illegible].
109. АС Мил. фамилија, Кнежевство, запл. (168-А) 1866-III-36.
110. Драгољуб Перуновић, ... Крагујевац 1966, 160; Р. Ж. Петровић, ... дело, 235; Т. Д. Ђорђевић, ... [illegible] главна насеља ... «Развоју» бр. 23, 7; Рашка ... 104.
111. По ... српској речи ... Михаила Војиновић Хартог у ... ... «Прво ... ... и ... ...»
112. АС ДС-[illegible]; ДС-[illegible]; ДС-1838-[illegible]; МФ-П-1849-V-127.
113. Као под напоменом 101.
114. П. Ж. Петровић, наведено дело, 237; Т. Д. Ђорђевић, Рашка ... , 100 и 101, ... «Развоју» 36. ... године.
115. Двопрва ... ... , АИИЗбА ... САНУ 1986, 62. и 128.
116. АС [illegible].
117. АС КЖ-XIV-[illegible]; КЖ-XIV-[illegible].
118. АС ГК-1833-[illegible] (под 34, 67 и 95).
119. Јован Гавриловић, Речник географско-статистични Србије, Београд 1846, 206 и 229; ... ДСС, св. IV, [illegible], 244.
120. Београдска ... Кривошић, Збирка ... .
121. АС МУД-Л-[illegible]; МУД-Л-[illegible]; МУД-Л-[illegible]; МУД-Л-[illegible]; МФ-Л-[illegible]; МФ-Л-[illegible]; 1850-XIV-[illegible]; МВД-Л-1851-XIV-[illegible]; МУД-Л-1852-[illegible].
122. АС МУД-Л-1843-III-67; ... ... 1852-[illegible]; МФ-1851-[illegible]; МФ-1851-[illegible].
123. АС МФ-Л-1849-V-[illegible]; МФ-Л-1849-V-[illegible]; МФ-Л-1850-VIII-[illegible]; МФ-Л-1850-VIII-[illegible]; МФ-Л-1851-VII-[illegible]; IV-[illegible]; МФ-Л-1854-[illegible]; ... МФ-Л ... бр. 238.
124. АС МУД-С-1849-[illegible]; МУД-Л-1849-[illegible].
125. АС МУД-Л-1850-XIV-12.
126. АС МФ-Л-1851-VIII-[illegible].
127. Наведено сл. ... ДСС, 290.
128. АС МУД-Л-1854-V-48.
129. АС Мил. фамилија, Кнежевство ... (168-Е) 1860-II-11.
130. АС МФ-К-1857-IV-4.
131. АС МУД-Л-1859-II-71.
132. АС МУД-Л-1859-I-12.
133. Проф. арх. Бранислав Којић, наведено дело, 7.

Ljubiša Dražović

THE ORIGIN OF DOWNTOWN RAŠKA

From the title, layout and contents of this papers section it may be concluded that some authors have investigated these issues and that some data are published. Part of their results is already accepted by the contemporary authorities, some other results are impressively dominant and some people are accepting them to be absolutely true.

They were looking for the «inception» of the future township and the result was most frequently some alleged lookout at the confluence of the rivers Raška and Ibar originating from 1835. There are some unclear standpoints of this place being the first meeting place or quarantine at the same location dating from approximately same time as this lookout.

The editor of this paper takes no position in respect to these assumptions. However, there was a selection of the possible «origins». It narrowed to some settlement, irrelevant of its initial size, the Meeting Place at the Raška River confluence established by Proclamation of June 10, 1839 being in this case the earliest dated location. For this reason, the historic material concerning this location is presented at some length. However, it is obvious that no lookout comes into consideration, since it was neither first nor the largest building facility at the location mentioned i.e. «pri Sastanku» (Meeting Place).

The official act on establishment of the township under the name «Raška» is dated September 17, 1845. Before this document for this nameless «township inception» various names were invented, and some authors have even found an alleged creator of this first town plan etc.

In spite of the disputable elements this paper represents a continuous totality in respect to the topic and it is based on voluminous competent references listed in footnotes.

The continuity emphasized: lookout, Meeting Place, quarantine, Marketplace (township) only ascertain the specific features of this region after establishment and marking of the Serbian-Turkish borderlines in 1834. At the end of the paper it is affirmed by citing Architecture Professor Branislav Kojić who includes also Raška in the specific border settlements with township status in Serbia of the last century.

Translated by Zoran Petrić, B. Sc.

Ђорђије Д. Јоксимовић
Мајдуруге-Бродарево

УДК 908 (497.16)
Оригинални научни рад
Примљено 10. 10. 1996

КАКО ЈЕ НАСТАЛО ИМЕ ПАВИНО ПОЉЕ

О настанку имена Павино Поље писали су: Глиша Елезовић,[1] Вукан Јоксимовић,[2] Момир Секулић,[3] Вукоман Шалипуровић,[4] др Жарко Шћепановић,[5] др Ејуп Мушовић,[6] др Божидар Шекуларац,[7] Ферид Шаптић[8] и др Илија Јоксимовић.[9] Сви они, изузев Ферида Шаптића, углавном се слажу да је име настало по некој Пави која се удала за неког пашу, потурченог Србина. А ко је био тај човек до данас је неразјашњено.

Професор Ферид Шаптић каже да је име Павино Поље «формирано од мушког имена Пава или Паво». Ово је сасвим произвољно и супротно историјској истини.

Познато је да је Пријепоље са околином пало под турску власт 1465. године. Турци су се у почетку према властели опходили врло опрезно. Признали су јој извесне повластице и самоуправу и нису се много мешали у народни живот и обичаје.

У доба пада под турску власт у жупи Љубомир (којој је тада припадало и Бродарево са околином) бејаше кнез Херак Вранеш из рода Немањића. Његова четвороспратна кула, облика правоугаоника, саздана од фино тесаног камена, налазила се у селу Богдановићима (сад Балићи, засеок Подкула) код Бродарева. Кнез Херак је имао више синова. Најмлађи Љубо био је православни свештеник. Веома образован и способан налазио се на двору херцега Шћепана као дворјанин – дипломата. Кад је 1470. године херцег Влатко постао турски харачар, кнез Херак коме су Турци признали племство и кнежевство укључен је у турски спахијски систем и добио је повељање тимара село Сопотницу код Пријепоља.[10]

Пошто припадност хришћанству није обезбеђивала раније привилегије, власт и имовину, исламизација узима маха међу властелом. Неки су ислам прихватили из рачуна, а неки из ината. У ислам прелазе херцегове дипломате браћа Влаховићи, синови кнеза Ивана Влаховића из околине Љубиња, и постају Али-бег и Скендер-бег. Чим је постао султанов вазал херцег Влатко је 1470. године повео спор око очевог депозита који се налазио у Дубровнику. На расправу је довео султанов изасланик Али-бег Влаховић. По окончаном спору Али-бег је добио поклон 120 дуката, а дарован је и његов брат Скендер-бег и представници босанског и херцеговачког санџак-бега.[11]

Јачањем турске власти «настаје процес, како то сасвим исправно каже Веселин Маслеша, опадање феудалних привилегија и ислама».[12] Најмлађи херцегов син Стјепан, пошто се добро завадио с браћом, отишао је султану у Цариград и 24. септембра 1474. године примио је ислам и постао Ахмет Херцеговић. Прелазак у ислам херцеговог престолонаследника повукао је један део властеле. У ислам прелази и Љубо Херак и постаје Ибрахим. У служби је брзо напредовао – добио је титулу паше и положај царског канцелара.[13]

Ибрахим-паша се често задржавао у Херцеговини, а посебно у Бродареву у Врању, и обилазио родбину. Више пута је био гост Дубровника где је имао браћу

од стрица Радивојевиће који су добили презиме по њој. Као царев изасланик Ибрахим-паша је службено посетио Дубровник 12. новембра 1474. године. По наређењу Мехмеда II Освајача заступао је интересе Ахмета Херцеговића око поделе и исплате депозита херцега Шћепана. Са Ибрахимом је био његов отац и још четири пратиоца. Дубровачки Сенат је донео одлуку да Ибрахима дарује са 100 дуката, нешто тканине и једним чапом његовог оца са 30 перпера, а нешто је дато и његовим пратиоцима.[74] Крајем октобра 1476. године Херак Вранеш је с Порте донео берат којим му се дају на управу нахије Требиње и Попово као посебна државина. Након Љубибратовом управља као кнез његов син Ђурађ по коме добише имена Ђурово брдо у селу Завиноградје код Брозарева, Ђурово брдо у селу Стожеру у Врањешу, а и воду у Драшковини код Паповог Поља, где му је била кула, зову Ђурова вода.

Према турском дефтеру за Херцеговачки санџак из 1477. године нахија Љубињића имала је седам џемата (мањих општина), 220 кућа и 28 неожењених. Кнез Херак је имао највећи тимар у Херцеговини са приходом од 20.970 акчи. Тимар се састојао из 41 села, 27 чифлука и 412 кућа.[75] 1477. године Ибрахим-паша је био службено у Дубровнику и том приликом дарован је од Сената скромним поклоном »до 20 перпера у тканинама«. 1480. године пред дубровачким судом поново је вођена расправа о заоставштини херцег Шћепана. Као опуномоћеник Ахмет-паше Херцеговића, коме је садржина тестамента била позната, на расправу је довео Ибрахим-пашу и потписао се »Ибрахим-бег Вранешевић син кнеза Херака из Требиња. Том приликом Ибрахим-бег посјетио је свога оца Херака који је управљао Требињем и Поповим пољем«.[76] Сенат је одлучио да одговори на султаново писмо које је донио Ибрахим. 2. јула 1485. године. Сенат доноси одлуку да одговори Вуку Вранешу, гласнику Ибрахима Вранеша, с извињењем што не могу испоручити 200 медења оеди.[77]

Године 1496. Ахмет Херцеговић постао је велики везир и оженио се кћерком султана Бајазита II. У Ахметовој свити налазе се: Али-бег Влаховић, Синан-бег Влаховић, Ибрахим-бег Вранешевић, Андрија Сорночевић, Гргур Досисалић, Радич Богишиновић и други његови земљаци и Дубровчани. На турском двору говори се српским језиком и он постаје дипломатски. Султан Мехмед II Освајач научио је српски језик и писмо. Послао је Дубровчанима 46 писма писаних српски и ћирилицом. Тако су писали и остали санџак-бегови.

Порез од херцеговачких сточара тзв. »влашки дукат« (филурију) купио је сваке године високи чиновник турске управе која је Порта одала. 1498. године тај порез је купио Ибрахим-бег Вранешевић.[78]

Пошто је постао паша Ибрахим је имао два сина Ахмеда и Скендера. Ахмед је школован у Цариграду и добио је положај паше у Коњи у малој Азији. А то је за њега био туђ свет. Љубав према родном крају и народу из кога је поникао повукли је Ахмед-пашу те код султана затражи премештај. Султан му испуни жељу и постави га за херцеговачког санџак-бега чије је седиште било у Фочи.[79]

Дошао је Ахмед-бег у Врањеш на сабор код цркве Љубомиђе, задужбине најстаријег Немањиног сина Вукана. Допала му се српска девојчица Пава, кћер Николе Кољсевића из Бијелог Потока, те је затражи за жену. Пава је изјавила да не пристаје удати се за Турчина. Кад јој Ахмед каза да је он Љубомирски, рођени Србин, из истог краја као и она, Пава је пристала на брак с тим да не мења веру. Ахмед пристаде и узе је за жену. Касније је паша у Врањешу, близу цркве, саградио себи кулу, чији се темељи и данас добро познају. Ахмед и Пава поступали су лепо и благо са народом у Врањешу. Имали су синове: Мујца, Хасана и Даута од којих воде порекло Мујсовићи, Хасанбеговићи и Даутовићи. Др Шуп Мујовић пише да је Пава ишла цркви на коњу са позлаћеном опремом и да су је синови чекали пред црквом док се она молила Богу.[79]

Пишући о пореклу Љубовића у Невесињу Јефто Дедијер је забележио предање да су они «од некког Љуба дворјанина херцега Шћепана».[21] О њиховом пореклу најбоље говори њихово презиме. А историјски извори то потврђују. У опширном дефтеру за Херцеговачки санџак, писаном око 1516. године, уписана је нахија Љубовића чији је кнез Ђурађ, син Херака. Ибрахимов син Искендер уписан је на челу једног великог џемата влаха у нахији Љубовићи. Џемат обухвата следећа села: Бождановић, Угрјиновић, Богићевић, Комљевић, Црнича (Црново), Врањтица, Прибојевић и Шеман. Укупно 104 куће, 167 неожењених, 20 ратаја и 1 толидж. Ниво је село и вас нахије Љубовића — Угрјиновић према Сјеници и Шеман код Плеваља. У истом дефтеру за село Стожер и његове засеоке дата је напомена: «Споменута места су 20 баштина које су од старине уживали кнез Ђура син Херака и син његовог брата Искендер. Земље које се овде спомињу уместо споменуте двојице дате су двадесеторици ратаја и на њима су уписане у дефтеру. На основу тога су њима уписане и у новом дефтеру.[22]

Скендер је 1519. године добио тимар у Побладу од 12.000 акчи.[23] Касније је постао намесник Босне.[24] Предање каже да су Алмедини и Скендерови потомци изгубили наслеђе због тога што је Скендеров син Ибрахим-бег Љубовић убио травничког везира који му је сменио брата. О томе постоји и песма «Ибрахим-бег Љубовић».[25] Овај Ибрахим-бег Љубовић подигао је џамију у Пријепољу, у Шаренову, коју називају Ибрахим-пашином џамија. Умро је 1621. године и сахрањен је поред џамије. Ту је сахрањена исте године Кадифа, кћер Искендер-паше. Поред њих сахрањена је и нека Баковкузна која је своје велико имање завештала за одржавање Ибрахим-пашине џамије. Свакако у питању су чланови Скендерове породице.[26]

Љубовићи и Мушовићи били су славовити и опевани су у многим народним јуначким песмама. Краљ Никола I Петровић исмео је њихову витешку стику и јунаштво и написао је песму «Женидба бега Љубовића».[27]

Пава је умрла на порођају. Оставила је аманет да јој се име не заборави. Ахмед-паша учини те најлепши део Вранеша доби име Павино Поље.

Сахрањена је на крају српског гробља удаљеног од цркве око 500 метара. На њен гроб постављена је дугачка камена плоча са лепо урађеним крстом. На гроб детета, које није дуго живело без мајке, постављена је плоча са уклесаном колевком. А кад је Ахмед-паша умро, сахрањен је поред Паве с леве стране. Плоча на његовом гробу је од црвенкастог камена и на њој је уклесан полумесец. Гробови су окренути исток — запад.

Приликом изградње моста на Љубовиђи, недалеко од гробља, радници су узимали велике камене плоче са гробова. Нестало је плоче са колевком. А надгробне плоче Паве и Ахмед-бега стоје и данас. Павина са крстом, а Ахмедова са полумесецом.

Напомене

1. Глигор Елезовић, Катаваси на Тари и Комарани на Ибру, Како је настало име Колашин, Јужни преглед бр. 1 за год. VI, Скопље, 1931, 23–24.
2. Вујадин Јововић, Доње Колашина, Лесковац, 1939, 17–18.
3. Миодраг Милојевић, Богоради во нашата средина, Београд, 204–213.
4. Бранислав Шаботић, Насеобне податаке о насељима у пријепољском кадилуку од 1677. до 1700. године, Зборник радова Етнографског института САНУ 11, Београд, 1981, 72.
5. Др Марко Шћепановић, Средње Полимље и Потарје, Београд, 1979, 120.
6. Др Вуко Мушовић, Мушовићи, Историјски записи бр. 2, Титоград, 1981, 30.
7. Др Бранислав Вечујновић, Добриловиња и добриловински манастир, Мојковац, 1983, 30.
8. Ферид Шкатић, Пријепоље у другој половини XV века, Симпозијум «Сеоски дани Сретена Вукосављевића» 13, Пријепоље, 1988, 141.
9. Др Илија Лешнинић, Крст-луга по вињама, Новенац, без године издања, 13.
10. Сумарни дефтер Босанског санџака из 1468/9. године, нахија Милешева, бр. 216 ОИС, 68.
11. Јован Алимпијевић, Пад Херцеговине, Београд, 1979, 62–3.
12. Војислав Мисловић, Дела II, Сарајево, 1954, 131–134.

14. Др Ђорђе Микић, Љубиње са околином, Љубиње 1970, 175-6.
15. Иван Кукуљевић, исто, 395.
16. Ахмет Алечић, Племићка и војна зиамети Херцеговине 1477, Сарајево, 1985, 30-4, 132-364.
17. Др Ђорђе Микић, исто, 175-6.
18. Богумил Храбак, Херцеговачки дукатници, Историјски записи 1-2, Цетиње, 1953, 98.
19. Владимир Ћоровић, Босна и Херцеговина, Београд, 1925, 62.
20. Др Ђуро Шушњић, исто 390.
21. Јефто Дедијер, Херцеговина, Београд, 1909, 185.
22. Херцеговачки збирни дефтер — опширни — нахија Љубиње, писан око 1516, [illegible] 1985, бр. 96, 30, 4а, 40, 54, 56.
23. Јеремија Шаламуновић, Македонски [illegible], 1952, 17.
24. Владимир Ћоровић, Историја Срба I, Београд, 1979, 117.
25. Српске народне песме, Београд, 1979, 276-291.
26. Милорад Б. Ђуровић, [illegible] 1963, 5-6.
27. [illegible] Ћуповић, 1989, 117-128.

Đurđije D. Joksimović

HOW THE NAME PAVA'S FIELD BECOME

The Pava's Filed, the viedge now, part of Vranešu, comunity of Bijelo Polje, called after Pava the beauty and a doughter of Nikola Konjević from Bijeli Potok. Pava has been maried for Ahmed-paša Vranešević, Herzegovina's sandžak-beg (that's he time of second half XVI century) but she hasn't change her religion. When she was on her deathbed she left the mesige that her nam should never been forgoten. From that moment the most beautiful part of Vranešu, her sons called after their mother's name Pava – Pava's field.

The legend was support by the material monumentic tombstones and historical facts during the genealogy of few valeable mohammedan families – descendant of duke Herak Vranešu.

Translated by Jelena Premović

Dorothy D. Jakabovic

HOW THE NAME PAWS FIELD [illegible]

[illegible]

Illustrated by Anna [illegible]

Радиша Вилотијевић
Историјски архив «Рас»
Нови Пазар

УДК 312.8
Оригинални научни рад
Примљено 30. 9. 1994.

ДОСЕЉЕНЕ ПОРОДИЦЕ У НОВИ ПАЗАР ОД 1913–1920.

Историјски архив «Рас» у Новом Пазару чува Књигу записника седница Одбора Општине новопазарске која представља архивски фонд од великог значаја. Књига записника је настала после првог балканског рата 1912. године, када је Нови Пазар ослобођен од турске власти и једна је од ретких књига из овог периода. Први записник у овој књизи настао је 23. јануара 1913. године, а последњи 12. новембра 1920. године. Записник није сачуван у континуитету већ је њихово вођење прекинуто када је Нови Пазар окупиран од стране аустроугарске војске 20. новембра 1915. године.[1] Окупација је «трајала 1 064 дана».[2] За то време престала је да функционише српска власт, па је уместо ње формирана општинска управа коју су сачињавали само Муслимани.

Српска и француска војска су ушле у Нови Пазар 21. новембра 1918. године и тада је он коначно био ослобођен.[3] После тога поново је настављено вођење Књиге записника.

После балканских ратова Нови Пазар је био веома сиромашан град. Још теже стање је било после ослобођења Новог Пазара од аустроугарске војске 1918. године. «Заостале привреде у свету Нови Пазар је остао као мало који град у Србији, јер су томе допринела ратна пустошења и све несреће које је I светски рат оставио за собом. Привреда је била сведена на примитивну обраду земље, стоцијо сточарство, а у граду на трговину и занатство. И једно и друго, међутим, било је сведено на најнужније потребе и то је била само бледа слика некадашње трговине и занатства овог краја.»[4]

У раду Одбора, на челу са председником од 1912. г. учествовали су одборници који су углавном, били бирани из редова богатих људи. Не може се поуздано рећи колико је људи бирано у Општински Одбор, али се на основу потписа присутних на крају свих седница може закључити, да их је у почетку било двадесетак, а касније тај број је нарастао до 30 одборника.

Према Књизи записника председници Одбора новопазарске општине у овом периоду били су:

1. Салих-бег Расовац, од 23. јануара 1913. до 27. августа 1914. године;
2. Петар Мирковић, од 27. августа 1914. године до 21. новембра 1915. године;
3. Стева Станић, од 21. новембра 1918. до 23. августа 1920. године и
4. Ћамил Џумбеговић, од 23. августа 1920. до 1922. године.

Поред одборника у Општини је радио и један број радника и чиновника који су обављали најразноврсније општинске послове. Тешко је утврдити тачан број запослених, тим пре што се тај број мењао, али се зна да су општинске послове обављали следећи чиновници: први кмет са још пет кметова,[5] деловођа,[6] рачуновођа, благајник, два писара, два млађа писара, надзорник Општинског Одбора, старешина општинске жандармерије и службе, шест кварталника,[7] четири полицајца за општинску полицијску службу, шест пољара,[8] два вратара — канцеларијских

службеника, једанаест ноћних стражара, три колара,[9] добошар,[10] шест бравача ста-ла,[11] општински лекар, општинска бабица, женски лекар[12] и инжењер општине. Дакле, овај апарат је бројао 58 лица. Са председником општине на челу, изабраним општинским одборницима и једним бројем радника и чиновника који су радили у општини одвијао се рад Одбора Општине новопазарске, а питања која су завређивала пажњу Општинског одбора имала су локални карактер и била веома разнолика, па се могу свести на неколико области: финансије, односно буџет општине, комуналне делатности, привреду, здравство, просвету, социјалну политику, питања вера и друго.

Једно од питања која је најчешће стављано на дневни ред седница Новопазарске општине је било разматрање молби грађана да буду примљени за житеље Новог Пазара. Од укупно 134 одржаних седница у свом периоду ово питање, по Књизи записника, размотрено је 48 пута. Иако се ради о релативно кратком временском периоду, велики број породица изразио је жељу да се преселе у Нови Пазар. За већину њих може се рећи да су напуштали село и досељавали се у град јер су у граду видели боље услове за живот. Не може се рећи да су се сви руководили искључиво економским мотивима. Сигурно је да је било и других разлога, а то најбоље потврђује досељавање из развијенијих градова и средина него што је тада био Нови Пазар, јер су молбе за пријем у грађанство Новог Пазара стизале из Чачка, Скопља и других места. Дакле, свако ко је желео да постане грађанин Новог Пазара, видео је своју шансу и неки свој интерес.

Породице које су желеле да се доселе у Нови Пазар и постану његови житељи биле су из села око Новог Пазара, а било је доста и из удаљених крајева наше земље, па и шире. Понекад су молбе подносили и сами житељи Новог Пазара, како стоји у Књизи записника «овдашњи», желећи да буду уведени у регистар о становништву јер то раније, приликом доласка у град нису учинили. Захтеви су стизали како из села тако и из градова. Упућивали су их појединци у име чланова својих породица, а то су биле «главе» породица, неке врсте «pater familias». Међу грађанима који су желели да постану житељи Новог Пазара било је чиновника, занатлија, трговаца и других, али су ипак најчешће били људи без занимања. Досељавали су се и Срби и Муслимани, а било је и Јевреја. Свако ко је желео да постане становник Новог Пазара, морао је да испуни одређене услове, обави утврђену процедуру и поднесе исправна документа. То је пре свега била молба упућена Одбору Општине новопазарске за пријем у грађанство, уз прописану плаћену таксу, затим Уверење од општине из које долази, који је служио као доказ да је дотични грађанин био доброг владања, што је био најважнији услов за пријем у грађанство. Без тог доказа нико није могао бити примљен за грађанина Новог Пазара. Шта се под добрим владањем, односно, држањем подразумевало, није тешко претпоставити. Свакако су то биле породице које су сачувале углед и нису се компромитовале у тим временима великих промена и превирања. После овако поднетих докумената захтев је разматран на седници Одбора Новопазарске општине. Ако је захтев био позитивно решен, што је скоро увек био случај, Општински Одбор је доносио одлуку да се примљени грађани упишу у прописану књигу о становништву и тако постану житељи Новог Пазара. Један број досељених грађана ће се брзо прилагодити постојећем градском начину живота, достићи углед, афирмацију и касније имати врло значајну улогу како у привредном тако и у политичком животу града.

Села и градови из којих су се становници досељавали у Нови Пазар према Књизи записника Одбора Општине новопазарске: Бечићи, Добри До – срез моравички, Берберишта, Варево, Глоговик, Годово, Грачане, Гурдијеље, Делимеђе, Добри Дуб, Долац, Дубоње, Дуга Пољана, Ђерекаре, Жабрен, Жарче, Житниће, Ја-

бланица, Јелаће, Калаш, Каменица, Кијевце, Косовиће, Ковачево, Корита, Крављаће, Мишчиће, Островица, Отково.[13] Пазиште, Палово, Паралово, Пауће, Подбређе, Покрвеник, Пестеже, Пуриће, Радуховце, Рајковиће, Рожановце, Рибариће, Себечево, Струмце, Стубица, Суводол, Суви До, Сугубине, Требиће, Трнава, Урсуле, Црвица, Чаровина и Шароње. Од градова се помињу: Аранђеловац, Беране, Бијело Поље, Ивањица, Косовска Митровица, Крушевац, Призрен, Рашка, Рожаје, Сјеница, Скопље, Тутин, Ужице, Цариград[14] и Чачак.

Нажалост, за један број породица није уписано место одакле су дошле у Нови Пазар.

Прву молбу за пријем у грађанство општине новопазарске Одбор је разматрао 30. маја 1913. године.[15] Молбу је упутио Бећир Спасојевић-Калић из Берана. Одбор је решио «да се молиоц Бећир прими за грађанина ове вароши, пошто је уверењем од досадашње своје општине доказао своје добро владање; но, да претходно плати прописану таксу за пријем у чланство општине».[16] Већ на следећој седници Одбора, од 17. јуна 1913. године, разматрана је молба Мурадема Миксинића из села Трнаве и одлучено да буде примљен у грађанство новопазарске општине под условом да молилац, поред молбе и прописане таксе, «прибави од досадање општине још и извод из регистра становништва».[17] На седници Одбора од 23. новембра 1913. године одржаној у судници Општине молбе за пријем у грађанство је истовремено поднело више грађана: Елмаз Тахировић, Азир Незировић, Алексе Јаковљевић, Садо Зорнић, Андреја Брадић, Алиф Мурсељовић, Смајо Бекировић, Мато Пешковић, Бајро Малићевић, Ранко Ивковић,[18] Стеван Басар Ивановић, Владимир Томић, Драгомир Вукомановић, Осман Ферхатовић, Нико Кочовић, Драгомир Стикић[19] и Саватије Шћековић. Одбор је одлучио «да се сва горе поменута лица приме за грађане ове општине пошто су полностим уверењима доказали да су владања доброг и да се уврсте у регистар становништва».[20] Ни за једну од ових породица није наведено место одакле су дошли у Нови Пазар. Према записнику од 23. децембра 1913. године, за грађане Општине Нови Пазар примљен је породица Војислава Параћиновића за кога се каже да је кафеџија ондашњи и предлаже «да се молилац прими за грађанина ове општине пошто је доброг владања, с тим, да се уврсти у регистар становника».[21] У записнику се налази одлука да се позитивно реше молбе бр. 4732 мул-Меха, оца из Дова и бр. 4576 Косте Вукадиновића из Требића, па су и њихове породице примљене у грађанство Новог Пазара.

Пријем становника у грађанство општине новопазарске настављен је и током 1914. године, али са још израженијим интензитетом. Тако су на седници Одбора од 13. јануара 1914. године већ разматране прве молбе, па су у грађанство Новог Пазара примљени Стеван Ђ. Јовановић, опл., Шећир Даздаревић Алан из Гадова и Мујо Куртановић.

На другој редовној одборској седници под тачком 4, одржаној у судници Општине новопазарске, разматрана је «молба бр. 229 Илије Миловановића дуванџије овд. да се прими за грађанина».[22] Одбор је утврдио да је молилац поднео сва потребна документа и одлучио да га прими у грађанство општине. На петој редовној одборској седници која је одржана 1. марта 1914. године за грађане ове општине, након разматрања молби, примљени су: «Алекса Давидовић[23] адв. овд. бр. 685, Алил Алиловић из Струмца бр. 1315, Мурсељ Асовић из Срумца, бр. 1316, Шаћир Сулејмановић из Калаша бр. 656, Трифун Јовановић земљ. бр. 890, Глигор Вукомановић сточар из Чачка бр. 978, и Владимир Јосиновић из Вирова бр. 1183».[24] Молбе Авдулаха Меховића из Жабрена, Проке Раића из Пурћа, Бахтијара Садовића из Струмца и Милорада Тиосављевића су разматране 17. марта 1914. године и решено је «да се приме за грађане ове вароши и да се уврсте у регистар становника».[25] Молбу Авдула Зековића из села Црвица бр. 2109 Одбор је разматрао 23. марта 1914.

године и решио да се »прими за грађанина ове општине и уведе у регистар становништва пошто је надлежно уредно насељено писмо од досадашње своје општине«.[26] На деветој седници Одбора Општине одржаној на дан 30. априла 1914. године Одбор је под другом тачком дневног реда разматрао молбе: Гљиша Дервовића из Кнежевине № 2553, Радослава П. Стефановића из Чачка, № 2558, Афиза Мустафића из Кнежевине № 2595, Шабана Љајића из Сугубине, № 2701, Светозара Милуновића-Бакчића из Доброг Доли среза моравичког № 2287, Сарије Мустафића Афиз из Побрђа № 2276, Јусуфа Ејуповића из Јејевића № 2213, Хусеина Јусовића из села Палеже № 2757, Муњина Прелића из села Островице № 2760 и Јова Чевремића кројача из Чачка № 2822, и решио »да се сви именовани молиоци приме за грађане ове вароши пошто су уредно поднели одсељена писма из досадашњих својих општина«.[27] На истој седници у грађанство општине примљени су још Авдија Алемајић из Жирча акт № 2622 и Ћефо Балтић из Урсуле акт № 2391.

Једина тачка дневног реда о којој је Одбор Општине новопазарске расправљао 5. маја 1914. године била је молба Тодора Шевића, Одбор је одлучио »да ова општина прими за свог житеља г. Тодора Шевића, окр. инжењера окр. и мишљења је да се молилац прими у српско поданство«.[28] Интересантан је податак да су неки грађани поред захтева, да буду примљени у грађанство Новог Пазара, подносили молбе и за пријем у српско поданство. Сличних молби у наредном периоду биће и касније.

Захтеви пристижу све чешће и у већем броју. Све је више грађана који желе са својим породицама да се населе у граду. То нам потврђује и седница Одбора Општине од 29. маја 1914. године на којој је разматрано више молби за пријем у грађанство Општине, и то: »бр. 3596 Шерефа Бороваћа из Сушице; бр. 3142 Исмаила Ногчића из села Корита; бр. 3310 Милана Стојановића обућара; бр. 3345 Алилија Равовића из Јабланице; бр. 3368 Алије Авдуловића из Прениса; бр. 3376 Владимира и Љубомира браће Чорбића из Рашке; бр. 3472 Делије Миральемовића из Прениса; бр. 3576 Димитрија Ивановића колара родом из Призрена, бр. 3567 Јанићија Чудовића ковачара из Сјенице и Тихомира Поповића обућара из Сјенице«.[29] Молбе ових грађана су позитивно решене и они су примљени за грађане новопазарске вароши.

На 13. седници Одбора Општине одржаној 6. јула 1914. године разматрано је више молби за пријем у грађанство општине Нови Пазар и све су позитивно решене. На овој седници молбе су поднели: Арслан Шабановић из Сугубине № 4587; Малић Балевић из Сугубина № 4586; Владислав Кујачић из Крушеица № 3976; Живана Стојановића вашарка № 3734; Ариф Тотић из Урсуле № 3853; Јован Пешер из Рудна № 3894; Назиф Бејтовић из Урсуле № 3856; Суљо Смајовић из Палежа № 2415 и Живота Велашевић № 4955 кафеџија из Аранђеловца.[30]

Молбу за пријем у српско поданство, непосредно пре смрти, подноси Жарко Николић, а о истој расправља Одбор и одлучује следеће: »да општина ова прими у грађанство ове општине породицу умрлог молиоца Жарка Николића б. окр. мере. лекара; да су чланови породице удова Милица и деца Бранислав и Надежда добрег владања и да је Одбор мишљења да се приме у српско поданство«.[31]

На истој седници под тачком 2 разматрана је молба Владислава Поповића, окр. подшумара овд. за пријем у српско поданство, што је Одбор и прихватио. Под тачком 3 Одбор је разматрао молбу Мухамеда Таковића за пријем у српско поданство и одлучио »да Општина ова прими за своје грађане, молиоца и чланове његове породице«.[32] Под тачком 4 у српско поданство је примљен Никола Бабић, а под тачком 5 Одбор Општине разматрао је молбу Петра Сукларевића, обућара и одлучио »да општина ова прими молиоца са својом женом Миленом за житеља ове Општине«.[33] Под тачком 6 на истој седници разматране су следеће молбе за пријем у

Факсимил из Књиге записника Сабора Општине новопазарске 1913–1915 и 1919–1920. године

грађанство општине: »Живе М. Живковића № 5544; Фидана Јовичића закупца млина од. № 6137; Наила Лакоте из Сугубина № 5822; Јусуфа Лакоте № 6446 из Сугубина«.[28] Сви ови грађани, после уредно поднетих докумената, су примљени и уведени у регистар становништва ове општине. Најзад под тачком 7 разматрана је молба Душана Милојевића, писара ове Општине, за пријем у српско поданство. После разматрања одлучено је »да Општина ова прими за свог житеља молиоца Душана са женом Савком и дететом Страхињом; да су молиоци чланови породице владања доброг и да је Одбор мишљења да их треба примити у српско поданство«.[29]

Четрнаестог септембра 1914. године под тачком 1 разматране су молбе за пријем у српско поданство Драгомира Стикића, столара овдашњег, са женом Персом, мајком Видом и сином Будимиром; под тачком 2 Стевана Басара Милошевића овд. са женом Јовом и децом Јелицом и Љубином, а под тачком 3 молбу Данила Маџића.[30] Пошто је Одбор утврдио да су поменути грађани са својим породицама доброг владања, примљени су у српско поданство. На истој седници под тачком 4 за пријем у грађанство општине разматране су следеће молбе: »Бећира Зоронића, из Сугубина № 6754; Деревиша Имеровића из Пазбрђа № 6835; Усеина Енисовића из Рибарића № 6746 и Алиса Јусуфовића № 6947 из Берберишта«.[31] Одбор је одлучио да се сви ови молиоци приме за грађане новопазарске општине.

За грађане Новог Пазара Одбор Општине је 1. новембра 1914. године примио следеће породице: Идриза Зоронића из Сугубина, Шерифа Малићевића из Отмова, Радивоја Павловића из Дубова срез сеничарски и Мемеда Циповића из Кијевци.[32] Грађанин новопазарске вароши постао је Ујкан Асановић из Паралова са породицом 15. новембра 1914. године. Задње породице примљене за грађане Новог Пазара у 1914. години биле су породице Лакоте Шемовића из Чаровине и Аћра Усовића из Војковића.

Интересовање грађана да се доселе у Нови Пазар настављено је и у 1915. години. На седници Одбора Општине новопазарске 28. јануара 1915. године разматране су молбе за пријем у грађанство бр. 8764 Нумана Шековића из Слатине, бр. 8857 Данила Мирића млинара из Трстеника, бр. 8975 Тодора Димитријевића каф. из Пештера, бр. 9022 Кадрије Рамадановића из Призрена, бр. 303 Амида Алидовића из Избице оп. Рајетиће, бр. 472 Алија Бисића из Пазуће оп. постењска, бр. 636 Шеће Коланиновића из Вражогрнаца оп. постењска.[33] Сви молиоци су примљени за грађане општине. Десетог априла 1915. године разматране су следеће молбе, које су такође позитивно решене. Молба »Рама Летовића из Пазуће, № 761, Алија Селимовића из Побрђа, № 1749; Аћима уд. Амида Нуркевића из Г. Јошанице № 2015 и Алије Мујановића из Бање-Пазуње«.[34] У Нови Пазар су се доселили и постали његови житељи Бећир Мујовић из села Гурдијеља оп. делимеђска и Аћро Зековић из Раповине.[35]

Шеснаестог августа 1915. године одржана је последња седница Одбора Општине у овој години на којој је за житеља новопазарске Општине примљен Миливоје Поповић, механичар из Ивањице.

После тога прекинуто је даље вођење записника јер је Нови Пазар окупирала аустроугарска војска. Након ослобођења 1918. године настављено је вођење Књиге записника и у овом периоду имамо живо интересовање за досељавање у Нови Пазар.

На петој седници одржаној 12. фебруара 1919. године Одбор Општине је под тачком 4 разматрао молбе: Мирка Тодоровића[36] из Рашке бр. 441; Ејупа Мехмедовића-Лајића из Дуге Пољане бр. 1021; Абиба Лајића из Дуге Пољане бр. 986; Шаћира Нуковића из Житнића оп. Дуга Пољана бр. 987 и Наила Шабановића из Мишчића оп. постењска бр. 123 и решио да се сви приме за грађане Новог Пазара и уведу у

На крају свake седнице Записник су потписивали председник Општине, деловођа и присутни одборници (факсимил из Књиге записника Одбора Општине Нови Пазар 1913–1915. и од 1919–1920. године)

регистар становништва.[43] За грађане новопазарске општине на 8. седници Одбора Општине примљен је Лазар Верејевић из Рашке.[44] Према записнику од 18. маја 1919. године деле наведени грађани су поднели молбе и сви примљени у грађанство града Новог Пазара: бр. 1159 Туцо Алиловић; бр. 1164 Смо Мујовић; бр. 1161 Аџо

У. Руговац бр. 1160 Салко У. Руговац бр. 1163 Бахтијар Малићевић; бр. 1165 Бахтијар Суљовић; бр. 1162 Рамо Руговац бр. 1158 Ибрахим Омеровић; бр. 1157 Селмо Ујкановић сви из Отнова оп. рајетићка; бр. 2825 Сали-ага Чолаковић из Рожаја; бр. 2076 Ариф Мујковић из Црнина — Тутин; бр. 1930 Назиф Бећировић из Себечева оп. сопоћанска; бр. 1857 Алија Даздаревић из Годова; бр. 1912 Мехмед Ибрахимовић из Кос. Митровице; бр. 1723 Решад Шабановић из Ковачева; бр. 1494 Шериф Авдуловић из Грачана оп. Сопоћани; бр. 1493 Шериф Карахалиловић бербер из Берана; бр. 2135 Аве Рухомовић б. ова. доседељеп из Цариграда; бр. 2220 Мехмед Шеховић из Белог Поља, бр. 2267 Нециб Гавић из Рожаја; бр. 2438 Рамо Аговић б. ова. доседељен из Цариграда; бр. 2113 Нуман Рамусовић из Берана; бр. 2112 Баки уд. Нахли Пећића из Берана и бр. 2142 Сулејмана Х. Музовића из Белог Поља.[53]

Молбе за пријем у грађанство новопазарске општине су поднели трећег јула 1919. године: Шемсо Уговић из Чаровине, Јакуп Пуљић из Павља, Шефко Зековић из Шарова, Бајрам Гегић из Рожаја, Халим Бахтијаревић из Побрсеника и Ђуло Шаботић из Берана. Одлучено је да се сви горе наведени грађани приме у грађанство новопазарске општине.[54]

Михаило Милорадовић обућар из Ужица под № 4730; Дервиш Хабибовић из Сувог Дола № 7175; Ахмед Мехмедовић из Сјенице № 6490; Ризо Мехмедовић из Белог Поља № 4994; Елез Дековић из Рожаја оп. мелајска № 3116; Шефо Авдуловић из Жирча оп. Радуловачка № 3551; Селим Алибеговић из Постења № 3018 и Смајо Дервовић из Б. Поља № 5213».[55] Поднете молбе су разматране 12. децембра 1919. године и све повољно решене и поменути грађани примљени за становнике општине Нови Пазар.

И у 1920. години настављено је досељавање породица у Нови Пазар. На основу садржаја записника од 21. јуна 1920. године под тачком 6 разматране су молбе већег броја грађана и то: Саламон Конфорти № 1488 и 1200; Чедомир Јовановић № 3193; Перица Милуловић № 3250; Петко Вукашиновић № 2337; Салих Хафизовић № 2794; Шабан Бајрамовић № 3490; Светислав Перишић № 3491; Салко Бузговић № 2636; Мумин Малићевић № 2644; Мехо Гавић № 2409; Јакуп Медовић № 2351; Рамо Куч № 2149; Махмуд Куртагић № 2148; Исфро Хасановић № 2036; Илија Белић № 932; Авдо Зејнелагић № 1323; Саит Хашић № 1926; Халил Имшировић № 1968; Назиф Зејнелагић № 2002; Салко Вукомановић № 806; Реизан Рожовић № 4203/1919; Ариф Чолаковић № 1804; Џелаудин-бег Ђорђевић № 1194; Шевко Авдовић № 624; Јусо Имшировић № 1963; Касум Имшировић № 1967, Јанко С. Гајтановић № 2018; Абаз Чолаковић № 1925».[56] Сви наведени грађани су примљени за житеље Новог Пазара.

Како стоји у Књизи записника Одбор: «на основу чл. 86 т. 10 и чл. 16. Закона о општинама[57] наименовани Салих Хафизовић имам № 4655; Мурат Кајевић № 3549; Абдурахман Бихорац № 3696; Хафиз Јусуфагић № 2147; Махмуд Бачевац Ахмеди № 4015; Ферат Хусановић № 3866 и Радун Павловић № 4639 примају се за грађане ове општине».[58] У овом делу записника први пут се помиње Закон о општинама којим се регулишу питања пријема у грађанство.

На седници Одбора Општине новопазарске од 26. септембра 1920. године разматране су молбе за пријем у грађанство: Абдула Зећировића из Рожаја бр. 1924; Селмана Мемедовића из Глоговика оп. делимеђска № 4080 и Сулејмана Куртовића из Ђеревара оп. суводелска. Као и претходне и ове молбе су позитивно решене. Последње породице које су према Књизи записника од 21. октобра 1920. године, примљене за житеље Новог Пазара биле су породице Милисава Вујовића из Берана, Маријона Дрмаца из Краљева и Шерифа Гавића из Себечева.[59]

Преглед досељених породица у Нови Пазар према Књизи завичности Одбора Општине Нови Пазар од 30. маја 1913. године до 16. августа 1915. године и од 12. фебруара 1919. године до 21. октобра 1920. године

Ред. број	Презиме и име	Занимање	Број под којим је молба заведена	Место одакле је породица дошла у Нови Пазар	Датум пријема у грађанство Новог Пазара
1	2	3	4	5	6
1	Абдовић Шефка		624		21. 6. 1920.
2	Авдуловић Алија		3360	Црнац	29. 5. 1914.
3	Авдуловић Шефо		3351	Жунче, општ. рашковачка	12. 12. 1919.
4	Авдуловић Шереф		1494	Грачане, општ. сопоћанска	18. 5. 1919.
5	Агић Јусуфи — Хафиз		2147		30. 8. 1920.
6	Аговић Рамо		2430	Цариград	18. 5. 1919.
7	Алемовић Андрија		2622	Жирче	30. 4. 1914.
8	Алиловић Алил		1315	Струмце	1. 3. 1914.
9	Алиловић Амид		385	Избице општ. Рајетиће	28. 1. 1915.
10	Алиловић Ћуло		1159	Откино	18. 5. 1919.
11	Амбељић Селим		3818	Постење	12. 12. 1919.
12	Амиловић Мурад		1316	Струмце	1. 3. 1914.
13	Амиловић Ујкан		8490	Парадово	15. 11. 1914.
14	Анастасовић Бачевац Михаило		4051		30. 8. 1920.
15	Бабић Никола		10608		27. 8. 1914.
16	Бајровић Шабан		3490		21. 6. 1920.
17	Бактић Зифо		2391	Урсуле	30. 4. 1914.
18	Бастајревић Халим		3629	Покрвеник	3. 7. 1919.
19	Басовић Милић		4506	Сутубине	6. 6. 1914.
20	Белић Илија		1925		21. 6. 1920.
21	Бекировић Нахиф		1930	Себечево, општ. сопоћанска	18. 5. 1919.
22	Бекировић Смајо				27. 11. 1913.
23	Баорић Абдурахман		3696		30. 8. 1920.
24	Баорић Асим		472	Пожега, општ. постењска	28. 1. 1915.

1	2	3	4	5	6
25	Брадић Андрија				27. 11. 1913.
26	Бутовић Стано		2676		21. 6. 1920.
27	Вејселовић Нијаф		3856	Урсуле	6. 6. 1914.
28	Веселиновић Живота	кафеџија	4955	Арамбеговић	6. 6. 1912.
29	Вербјовић Лазар		667	Рошња	3. 1919.
30	Вујовић Милојко		5798	Бериње	21. 10. 1920.
31	Вукадиновић Коста		4576	Требиње	23. 12. 1913.
32	Вукадиновић Петко		2337		21. 6. 1920.
33	Вукашиновић Глиша	столар	939	Чичак	1. 3. 1914.
34	Вукашиновић Саво		806		21. 6. 1920.
35	Вукосављевић Драгомир				27. 11. 1913.
36	Гајтановић С. Јаков		2808		21. 6. 1920.
37	Гашић Недељ		2267	Рожаје	10. 5. 1919.
38	Гашић Медо		2409		21. 6. 1920.
39	Гашић Шериф		5895	Собечево	21. 10. 1920.
40	Гегић Бајрам		3830	Режевиће	3. 7. 1919.
41	Давидовић Алекса	адвокат опд.	683	опд.	1. 3. 1914.
42	Диздаревић Алија		1837	Годуша	18. 5. 1919.
43	Деровић Елмаз		2553	Камешница	30. 4. 1914.
44	Деровић Смајо		5213	Бело Поље	12. 12. 1919.
45	Димитријевић Ђура	кафеџија	4875	Пештерће	28. 1. 1915.
46	Драшкић Маријан		5922	Крашиће	21. 10. 1920.
47	Ђаковић Усеин		4916	Рибариће	14. 9. 1914.
48	Ећеровић Јусуф		2213	Јошиће	30. 4. 1914.
49	Жилић Жико		5344		27. 8. 1914.
50	Зејнеловић Абдо		1923		21. 6. 1920.
51	Зејнелагић Нахиф		2092		21. 6. 1920.
52	Зековић Шефко		3063	Шаровце	3. 7. 1919.
53	Зековић Авдул		2199	С. Црвени	23. 3. 1914.
54	Зековић Ајро		2868	Ругуване	14. 5. 1915.
55	Зећировић Абдул		1924	Рожаје	26. 9. 1920.
56	Зоровић Бећир		6754	Сугубине	14. 9. 1914.
57	Зоровић Идрис		8041	Сугубине	1. 11. 1914.

1	2	3	4	5	6
58	Зоровић Саде				27. 11. 1913.
59	Ибрахимовић Мехмед		1912	Косовска Митровица	18. 5. 1919.
60	Ивановић Димитрије	колачар	3576	Призрен	29. 5. 1914.
61	Ивановић-Бакар Стеван				27. 11. 1913.
62	Ивковић Рашко				27. 11. 1913.
63	Ивановић Јусо		1963		21. 6. 1920.
64	Ивановић Касум		1967		21. 6. 1920.
65	Ивановић Халил		1968		21. 6. 1920.
66	Изуровић Душан		6035	Побрђе	14. 9. 1914.
67	Јандревић Алија				27. 11. 1913.
68	Јањковић Владимир		1183	Варево	1. 3. 1914.
69	Јовановић Ђ. Стеван		9	свд.	13. 1. 1914.
70	Јовановић Трифун	земљорад.	890		1. 3. 1914.
71	Јовановић Чедомир		3193		21. 6. 1920.
72	Јовчић Филип	шивац мосина ондулант	6137	свд.	27. 8. 1914.
73	Јусуфовић Хусеин		2757	Пањево	30. 4. 1914.
74	Јусуфовић Алил		6947	Барбарошите	14. 9. 1914.
75	Кајевић Мурат		3549		30. 8. 1920.
76	Карамехметовић Шериф	берберин	1493	Берана	18. 5. 1919.
77	Колашинац Шћепо		536	Врањогрешац, опш. пештерска	28. 1. 1915.
78	Комфорти Салимон		1468		21. 6. 1920.
79	Кочовић Нико				27. 11. 1913.
80	Куртагић Махмуд		2148		21. 6. 1920.
81	Куртишовић Мујо		4426	свд.	13. 1. 1914.
82	Куртовић Сулејман		5755	Ђеравице, опш. сувадолска	26. 9. 1920.
83	Кутлачић Владислав		3978	Крушевац	6. 6. 1914.
84	Коч Рамо		2149		21. 6. 1920.
85	Љикота Јусуф		6446	Сугубине	27. 8. 1914.
86	Љикота Наил		5922	Сугубине	27. 8. 1914.
87	Љикота Шаин		2701	Сугубине	30. 4. 1914.

1	2	3	4	5	6
88	Лековић Есо		3136	Рожаје, општ. мељајска	12. 12. 1919.
89	Лотиница Рамо		761	Плужње	10. 4. 1915.
90	Лајић Абид		986	Дуга Пољана	12. 2. 1919.
91	Малићевић Бахтијар		1163	Отаново, општ. рајстићка	18. 5. 1919.
92	Малићевић Мујица		2640		21. 6. 1920.
93	Малићевић Шераф		8178	Отаново	1. 11. 1914.
94	Мальевић Бајро				27. 11. 1913.
95	Мандић Данило		10750	онд.	14. 9. 1914.
96	Мијовић Јакуп		2351		21. 6. 1920.
97	Меседовић Авдулах		1782	Жибрено	17. 3. 1914.
98	Меседовић Селман		4830	Глоговик, општ. долињанска	26. 9. 1920.
99	Меседовић Ахмед		6419	Светиње	12. 12. 1919.
100	Меседовић Лајић Ејуп		1821	Дуга Пољана	12. 12. 1919.
101	Меседовић Рамо		4997	Бело Поље	12. 12. 1919.
102	Милановић Бакара Стеван		10640		14. 9. 1914.
103	Милићевић Душан	писар општине	10616		27. 8. 1914.
104	Миловановић Илија	дужносија општине	229	онд.	23. 1. 1914.
105	Милорадовић Михаило	обућар	4730	Ужице	12. 12. 1919.
106	Милутиновић Периша		5230		21. 6. 1920.
107	Милутиновић Бојевић Светозар		2287	Добри До, срез моравички	30. 4. 1914.
108	Миралковић Долија		3472	Црвена	29. 5. 1914.
109	Мирић Данило	живинар	8837	Трстеник	28. 1. 1915.
110	Мицевић Мурадем			с. Тромо	17. 6. 1913.
111	Мујановић Алил			Бања – Плужње	10. 4. 1915.
112	Мујковић Ариф		2876	Црвена, Тутин	18. 5. 1919.
113	Мујовић Бећир		2820	Гурдијеље, општ. долињанска	4. 5. 1915.
114	Мујовић Стао		1168	Отаново, општ. Рајстићка	
115	Мула Мехо	оџа	4732	Долина	23. 12. 1913.

1	2	3	4	5	6
116	Мурселовић Алиф				27. 11. 1913.
117	Мустафић Афис		2395	Кошановиће	30. 4. 1913.
118	Муфатовић Салије Афис		2276	Побрђе	30. 4. 1914.
119	Мујовић Сулејман		2142	Бело Поље	18. 5. 1919.
120	Несировић Адир				27. 11. 1913.
121	Николић Жарко	медицин. лекар	60502		27. 8. 1914.
122	Новаковић Владислав	подпуковник	10431	окр.	27. 8. 1914.
123	Новчић Ненад		3142	с. Корита	29. 5. 1914.
124	Нуриновић Амина удов. Амедо		2015	Г. Јошаница	10. 4. 1915.
125	Нуховић Шабир		987	Житниће, општ. Дуга Пољана	12. 2. 1919.
126	Омеровић Ибрахим		1138	Отхана	18. 5. 1919.
127	Павловић Радован		8858	Дубово, срез ивањички	1. 11. 1914.
128	Павловић Радун		4639		30. 8. 1920.
129	Парађевашки Војислав	кафеџ. онд.	4771		23. 12. 1913.
130	Пећић Бања удов. Никола		2112	Беране	18. 5. 1919.
131	Перовић Светислав		3491		21. 6. 1920.
132	Пешовић Мато				27. 11. 1913.
133	Поповић Миливоје	механичар	4884	Ивањица	16. 8. 1915.
134	Поповић Тихомир	обућар		Сјеница	29. 5. 1914.
135	Прелић Мујага		2760	Островица	30. 4. 1914.
136	Пуљић Јакуп		3597	Пљевља	5. 7. 1919.
137	Рајић Проко		1528	Шурђе	17. 3. 1914.
138	Рамадановић Кадрија		9022	Пријепоље	28. 1. 1915.
139	Рамовић Реџеп		4283		21. 4. 1920.
140	Радусовић Нуман		2113	Беране	18. 5. 1919.
141	Рамовић Адем		3345	Јабланица	29. 5. 1914.
142	Руговац У. Адро		1161	Отвоно, општ. Рајетиће	18. 5. 1919.
143.	Руговац Рамо		1162	Отвоно, општ. Рајетиће	18. 5. 1919.
144	Руговац У. Салко		1160	Отвоно, општ. Рајетиће	18. 5. 1919.

1	2	3	4	5	6
145	Ружновић Ало		2135	Цариград	18. 5. 1919.
146	Садовић Бахтијар		1544	Струмче	17. 3. 1914.
147	Селимовић Алим		1749	Побрђе	10. 4. 1915.
148	Смајловић Суљо		2415	Пилетне	6. 6. 1914.
149	Спасић Халиђ Бећир			Бердак	30. 3. 1915.
150	Стефановић П. Радослав		2558	Чачак	30. 4. 1914.
151	Стевић Драгомир				27. 11. 1913.
152	Стевић Драгомир	столар окд.	10853	окд.	14. 9. 1914.
153	Стојановића Живана	вешерка	3773		6. 6. 1914.
154	Стојановић Милан	обућар	3110		29. 5. 1914.
155	Сулејмановић Шакир		656	Калине	1. 3. 1914.
156	Сулович Бахтијар		1145	Отково, општ. рајетића	18. 5. 1919.
157	Суворић Петар	обућар окд.	10607	окд.	27. 8. 1914.
158	Тахировић Елмаз				27. 11. 1913.
159	Тановић Мухамед		10447		27. 8. 1914.
160	Теокљевић Милорад		630		17. 3. 1914.
161	Тодоровић Марко		441	Рашка	12. 2. 1919.
162	Тошић Владимир				27. 11. 1913.
163	Тотић Ариф		3658	Урсуле	6. 6. 1914.
164	Ћоровић Шериф		3508	Суводол	29. 5. 1914.
165	Ћоројевић Цельаудин бег		1194		26. 6. 1920.
166	Ужановић Салко		1157	Отково, општ. Рајетиће	18. 5. 1919.
167	Усовић Ајро		8548	Војковиће	1. 12. 1919.
168	Ушковић Шемсо		2913	Чаровина	3. 7. 1919.
169	Фератовић Осман				27. 11. 1913.
170	Хашимовић Шевто		2036		21. 6. 1920.
171	Хафизовић Салиха		2794		21. 6. 1920.
172	Хафизовић Салих	имам	4055		30. 8. 1920.
173	Хаџибулић Дервиша		7175	Суви До	12. 12. 1919.
174	Хоџић Саит		1926		21. 6. 1920.
175	Хукановић Ферат		3836		30. 8. 1920.

1	2	3	4	5	6
176	Чворић Јово	кројач	2022	Чачак	28. 6. 1914.
177	Чалаковић Абаз		1925		21. 6. 1920.
178	Чалаковић Ариф		1804		21. 6. 1920.
179	Чалаковић Салих-ага		2025	Рожаје	18. 3. 1919.
180	Чорбић Владимир		3376	Рашка	29. 5. 1914.
181	Чорбић Љубомир		3376	Рашка	29. 5. 1914.
182	Чуљевић Јевђеније	кафеџија	3567	Сјеница	29. 5. 1914.
183	Шаковић Мехмед		7700	Кајевац	1. 11. 1914.
184	Шабановић Арслан		4587	Сугубине	6. 6. 1914.
185	Шабановић Назиф		123	Мишчиће, општ. дежевска	12. 2. 1919.
186	Шабановић Реџеп		1723	Ковачево	18. 3. 1919.
187	Шаботић Було		3278	Бербер	5. 5. 1914.
188	Шешић Тодор	инжењер	3217		5. 5. 1914.
189	Шапор Јован		3894	Рудно	6. 6. 1914.
190	Шимовић Лакота		8686	Чоровина	15. 11. 1914.
191	Шемсовић Нуман		8764	Слатина	28. 1. 1915.
192	Шеховић Мехмед		2220	Бело Поље	18. 3. 1919.
193	Шећер-Дедајевић Ахмет		202	Годово	13. 1. 1914.
194	Шиљковић Спасоје				27. 11. 1913.

Ево како је текло досељавање породица по годинама:

1913. године доселило је 22 породице
1914. године доселило је 73 породице
1915. године доселило је 14 породица
1919. године доселило је 44 породице
1920. године досељено је 41 породица

Укупно је досељено 194 породице.

Рубрика број три која се односи на занимање досељеника, остала је скоро непопуњена, јер су већина оних који су се досељавали у град били земљорадници, што се и није сматрало нekим посебним занимањем. Што се пак тиче рубрике број 5, која такође није комплетно попуњена, рекли бисмо да је то пропуст службеника који су водили Књигу записника, јер је сигурно, да у свакој поднетој молби за пријем поред осталог, морало да буде назначено и место из кога је дотични грађанин дошао у Нови Пазар. Додајмо да су имена и презимена пренесена из записника у оригиналу, најчешће без употребе слова х.

Напомене

1. Група аутора, Нови Пазар и околина, Књижевне новине, Београд, 1969, стр. 280.
2. [illegible], Три ослобођења Новог Пазара, Нови Пазар, 1953, стр. 14.
3. Група аутора, Исто, стр. 285.
4. [illegible] Новог Пазара [illegible] САНУ, Београд 1979, Посебна издања, књ. 19, стр. 45.
5. [illegible]
6. [illegible]
7. [illegible]
8. [illegible]
9. [illegible]
10. [illegible]
11. [illegible]
12. [illegible]
13. [illegible]
14. [illegible]
15. [illegible]
16. [illegible]
17. Исто, Л. 9.
18. Исто, Л. 10. — [illegible]
19. ИАРНП, Исто, Л. 12. — [illegible] Новог Пазара.
20. ИАРНП ООНП, кутија Л. 12.
21. ИАРНП ООНП, кутија Л. 14.
22. ИАРНП ООНП, кутија Л. 18.
23. ИАРНП ООНП, кутија Л. 20. — [illegible] Новог Пазара.
24. ИАРНП ООНП, кутија Л. 20.
25. ИАРНП ООНП, кутија Л. 14.
26. ИАРНП ООНП, кутија Л. 23.
27. ИАРНП ООНП, кутија Л. 26. — [illegible]
28. ИАРНП ООНП, кутија Л. 27.
29. ИАРНП ООНП, кутија Л. 28.
30. ИАРНП ООНП, кутија Л. 30.
31. ИАРНП ООНП, кутија Л. 32.
32. ИАРНП ООНП, кутија Л. [illegible]
33. ИАРНП ООНП, кутија Л. [illegible]
34. ИАРНП ООНП, кутија Л. [illegible]
35. ИАРНП ООНП, кутија Л. [illegible]
36. ИАРНП ООНП, кутија Л. [illegible]
37. ИАРНП ООНП, кутија Л. 37.
38. ИАРНП ООНП, кутија Л. 40.
39. ИАРНП ООНП, кутија Л. [illegible]
40. ИАРНП ООНП, кутија Л. 70.
41. ИАРНП ООНП, кутија Л. 75.
42. ИАРНП ООНП, кутија Л. 97. — [illegible] Новог Пазара.
43. ИАРНП ООНП, кутија Л. 97.
44. ИАРНП ООНП, кутија Л. 99.
45. ИАРНП ООНП, кутија Л. 104–105.
46. ИАРНП ООНП, кутија Л. 107.
47. ИАРНП ООНП, кутија Л. [illegible]
48. ИАРНП ООНП, кутија Л. [illegible]
49. [illegible] Србији, књ. [illegible], Београд, [illegible], стр. [illegible]
50. ИАРНП ООНП, кутија Л. 142.
51. ИАРНП ООНП, кутија Л. 146.

Radiša Vilotijević

SETTLED OF FAMILIES IN NOVI PAZAR FROM 1913 TO 1920 YEAR

After the Balcanian and the first world war many families has been settled in Novi Pazar, because the sow the posabilities to solve their eastiential. The most of that families was from vilidges around the Novi Pazar, Sjenica and Tutin, but they also came from Serbia and Makedonia. Nobody could moute in town with out the license from township committee. Before the township committee gave the license to someone they chuck from where did people came andare they suiable for living in Novi Pazar.

Translated by Jelena Premović

Миодраг Радовић
Нови Пазар

УДК 900.311
Оригинални научни рад
Примљено 1. 10. 1994.

НАЗИВИ НОВОПАЗАРСКИХ УЛИЦА

Рад садржи основне податке о називима делова Новог Пазара и улица из разних периода његове историје. Подељен је на четири дела који чине целину. Први део обухвата најстарији период његове историје, од оснивања Новог Пазара до Првог балканског рата; други од 1912. до 1945. године; трећи говори о промени назива улица за време окупације Новог Пазара у Првом и Другом светском рату, а четврти о називима улица и њиховим променама за задњих педесет година.

Поред ових назива рад неће улазити у њихово етимолошко и етнографско значење, њихов историјат и узроке промена које су пратиле овај град од његовог оснивања до данас.

Најстарији период

То је период Турске царевине који је трајао неколико векова. О називима делова града, његовим друмовима и сокацима из овог периода имамо најмање доступних података. Због тога ће овај најдужи период у историји Новог Пазара бити и најсиромашнији у изворном поглављу. У таквој ситуацији користиће се подаци објављени у новим публикацијама и сећања старијих грађана Новог Пазара.

»Године 1489. помињу се у Новом Пазару ове муслиманске мале: Паша Јигитова, Мурад-субаше, Кадијина махала, Махала Мехмедалу Алије и Терџуманова (= драгоманова) махала.«[1]

Велики турски и светски путописац Евлија Челеби у свом Путопису о Новом Пазару, између осталог, каже:

»Нови Пазар има 40 до 50 махала. Међу су остале у сећању махале по имену: Кара-махала, Хаџи Ибрахимефендијина махала, Махала Зулфикар Заде Махмудаге, Једеч махала, Махала Тереке базар (Махала житни трг) и Иса-бегова махала.«[2]

Када даје податке о Алтун-алем џамији наводи да је ова џамија стара богомоља, а налази се у Једеч махали на Цариградском друму. Гази Иса-бегова џамија налази се у Тереке базар мапали.«[3]

Из ових података даље се може закључити да је првобитни назив данашње Улице »1. мај« био Цариградски друм, а простора између Амиџиног хана и Робне куће »Униврома« — Житни трг.

Књига Џамије у Новом Пазару чији су аутори др Ђуро Мијовић и Славенка Вујовић богата је подацима о називима новопазарских махала у разним периодима историје овог града до 1912. године.

»Од свог почетка Нови Пазар је имао физиономију оријенталних урбаних насеља. У средини се налазила чаршија (у XVII веку са 1.100 дућана), где су биле занатске радионице и трговачки дућани, а око чаршије су распоређене махале у којима се становало, али које су истовремено служиле и за безбедност чаршије. У свакој махали, по правилу, постојала је џамија или месџид (мања џамија, по невади и без минарета).«[4]

Ту су и подаци о махалама и сокацима са подацима о броју домаћинстава по махалама за разне временске периоде. На основу тих података може се закључити да је највећи број махала у овом граду носио назив по градитељима и обновитељима џамија. Тако се помињу: Мујсина хоџина махала, Искендер Челебијина махала, Паручка махала, Махала Буврена, Махала Јерменис, Махала Ахмет Војводе и друге. Од новијих махала и сокака помињу се Муџадерска махала или Нишнићева махала, Потек махала, Варош махала, Ејупа бегов сокак и друго.[3]

Називи појединих махала или делова града из овог периода и данас су актуелни и користе се за ближу оријентацију када се тражи нека улица у граду или нечија адреса. Потек, Буврен, Појила, Пут, Јерменово, Пашино гумно, Шестово, Ћуковац и други потичу из разних периода историје Новог Пазара, а неки су и старији од њега.

Називи махала, друмова и сокака из овог периода заслужују много већу пажњу него досад. Нема много оправданих разлога да се они детаљније не обраде и тако још више обогати историја Новог Пазара.

Називи улица од 1912. до 1945. године

Преглед који следи садржи податке о називима улица од 1912. до 1945. године, а упоредо са овим називима су и садашњи називи новопазарских улица.

Ред. број	Називи улица	
	Ранији – од 1912.	Садашњи – од 1945.
1.	Краља Петра	«28. новембар»
2.	Кеј 23. октобар	Трг маршала Тита и део Улице «37. санџачке дивизије»
3.	Тијесна чаршија	«28. новембар»
4.	Жичка (Ћупријски сокак)	Гојка Бачанина
5.	Хаџи Кадријина	Шабана Коче
6.	Рељe Крилатице	Реље Крилатице
7.	Патријарха Варнаве а пре тога Цревцрна	Раде Петровић
8.	Ђенерала Живковића	Миодрага Јовановића
9.	Сточни трг	Петра Марковића
10.	Гробљанска	Колубарска
11.	Ђурђеви ступови	Ђурђеви ступови
12.	Горњи Алексинац	Горњи Алексинац
13.	Доњи Алексинац	Доњи Алексинац
14.	Раковац	Зенуна Хасковића
15.	Сопоћанска	Сопоћанска
16.	Краља Томислава	Рифата Бурџовића

Ред. број	Називи улица	
	Ранији — од 1912.	Садашњи — од 1945.
17.	Шушевића	Рамиза Коце
18.	Краљевића Ђорђија	Деда Шеховића
19.	Рулица Чауша	Ђамила Сијарећа
20.	Сјеничка	Сјеничка
21.	Сарајевска	Сарајевска
22.	Невесињска	Невесињска
23.	Качаничка	Качаничка
24.	Пејидска	Пејидска
25.	Стевана Немање	Стевана Немање
26.	Цара Лазара	Сада не постоји. Налазила се на делу простора Дома културе.
27.	Болнички кеј	Кеј 12. српске бригаде а пре тога Кеј 21. октобар.
28.	Житни трг	Житни трг
29.	Ејуп-бегова	»8. март«
30.	Лејлек	Миња Ђуровића
31.	Кланичка	Стане Бачанин
32.	Јалија	Јалија
33.	Краља Александра	»1. маја«, а пре тога Пеке Дапчевића
34.	Шех Арифовића	Станице Спасојевић
35.	Војводина	Београдска
36.	Тешњска	Приштинска
37.	Османа Ђиковића	Османа Ђиковића
38.	Југовића	Југовића
39.	Бега Љубојевића	Расима Халиловића
40.	Јошаничка обала	Јошаничка обала
41.	Јакља	Јакља
42.	Свејбор	Свејбор
43.	Черкез махала	Черкез махала
44.	Пашино гумно	Сава Ковачевића
45.	Подбијеље	Сава Ковачевића
46.	Велизара Стевановића	»7. јула«

Ред. број	Називи улица	
	Ранији — од 1912.	Садашњи — од 1945.
47.	Доктора Тирша	Доктора Тирша
48.	Светог Саве	Светог Саве
49.	Градска	Градска, то је улица између Градског парка и «1. маја» уз Хендек до улица Вишеградске и Хилма Рожајић.
50.	Цара Душана	Ослобођења, а пре тога Вуја Лековића
51.	Војводе Путника	Вишеградска
52.	Граховска	Хилма Рожајца
53.	Косанчића	Косанчића
54.	Херцеговачка	Херцеговачка
55.	Краљевића Марка	Краљевића Марка
56.	Топлице Милана	Топлице Милана
57.	Босанска	Босанска
58.	Хавет	Хавет
59.	Беранска	Део Улица Вељка Влаховића и Ослобођења
60.	Луг	Луг
61.	Драшкомешева	Крагујевачка
62.	Метохијска	Метохијска
63.	Митровачка	Митровачка
64.	Пашићева	Пашићева
65.	Милоша Обилића	Милоша Обилића
66.	Шумадијска	Шумадијска
67.	Рас	Рас

Од 67 новопазарских улица у периоду 1912–1945. преузето је 20 назива улица из периода турске управе у Новом Пазару.[9]

Промене назива улица за време окупације у Првом и Другом светском рату

За време окупације Новог Пазара у Првом светском рату било је промена назива улица и тргова у граду. О томе има мало сачуваних података, али примери који се овде наводе то потврђују. Према казивању Омерефендије Ковачевића, бившег деловође Новопазарске општине, данашња Улица «28. новембар» добила је

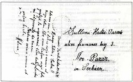

назив Franz Josef Strasse. (Улица Фрања Јосифа). Сулејман бег Расовац, син Салих-бега Расовца, првог председника општине Нови Пазар после ослобођења Новог Пазара у Првом балканском рату, причао је да је Улица Стевана Немање, у којој је била кућа ове породице, тада добила назив Wiener Strasse. (Бечка улица). Музеј »Рас« у својој архиви има фотографију на којој се види да је простор испред овог Музеја добио назив Honved Platz. Зора Митровић, рођена Хаџи-Васовић, сећа се да се тада њихова улица звала Flatanzer Gasse. (Улица Поток). Фотографија дописне карте која

је њеној мајци упућена из Грчке 1917. године од ближег рођака то потврђује. На основу ових података може се закључити да је за време окупације Новог Пазара у Првом светском рату било више улица са немачким називима. О томе немамо ближих података, али се до њих може доћи уз мало веће залагање надлежних органа и организација. Иако је од тада прошло скоро 80 година, није касно да се до тих извора грађе дође и њима обогати ова област историје Новог Пазара.

У току прве године окупације Новог Пазара у Другом светском рату проалбанска власт предузимала је низ мера у циљу албанизирања овог подручја. Једна од њих била је давање албанских назива новопазарским улицама. На жалост о томе нема званичних података јер је све уништено за време бомбардовања Новог Пазара почетком новембра 1944. године и од пожара који је уништио сву архиву новопазарске општине заједно са зградом која је изгорела до темеља. Према сећању и казивању Затрић Хусеина Ципа албанске називе добиле су ове улице у граду:

— садашња Улица «28. новембра» звала се Rruga Skender beut,
— Улица Рифата Бурџовића звала се Rruga Hasan Prishtina,
— Улица Стевана Немање — Rruga Isa Boletini,
— Улица «1. маја» — Rruga Bayram Curi,
— Подбаждер је добио назив Naim Frasheri, а тако се звала и албанска основна школа у граду,
— Улица Маше Ђуровића звала се Rruga Šaban Polluža.
— Улица Ејуб-бегова добила је назив Rruga Ejub-beut.

Да ли су и друге улице имале називе на албанском језику не може се ништа ближе рећи. Много тога се позаборављало, јер је од тада прошло више од пола века.[7]

Осветљавање новопазарских улица

У вези са називима новопазарских улица занимљив је Уговор склопљен између Новопазарске општине коју су заступали председник г. Ђорђе Петровић и саборници г.г. Мехмед Пећанин, Милић Јездовић, Аввакум Тиосављевић и Алибег Расовац, с једне стране, и г.г. Ранко Инковић, хотелијер и Џемаил Бошњовић, трговац из Новог Пазара, с друге стране. Од свих тачака Уговора овом приликом занимљива је и интересантна Тачка бр. 3. која садржи називе улица Новог Пазара које ће бити осветљене када се Централа заврши. Осветљавање ових улица почело је уочи Митровдана, 7. новембра 1931. године. Митровдан је био слава породице Инковић па је због тога изабран овај дан за свечано пуштање Централе у граду.

Уговор садржи ове улице које су овде поређане као и у Уговору:

1. Стевана Немање	2. Краља Петра
3. Краља Александра	4. Ђенерала Живковића
5. Краља Томислава	6. Сарајевска
7. Краљевића Ђорђа	8. Цара Лазара
9. Везира Соколовића	10. Југовића
11. Рељe Крилатице	12. Цара Душана
13. Војводе Путника	14. Црквена
15. Сјеничка	16. Драшковићева
17. Пашићева	18. Херцеговачка
19. Митровачка	20. Жичка
21. Ејубеговића	22. Жичка
23. Хаџи Кадрова	24. Османа Ђоновића
24. Светог Саве	26. Сопоћанска.

Жичка улица је уписана два пута због делова које је имала.

Нема писаних података о томе када су почеле да се оспостављају остале улице у граду. Треба нагласити да је овај Уговор са улицама био један од јачих мотива за овај рад.[8]

Номенклатура улица утврђена државним премером

После државног премера подручја Новог Пазара који је извршен у периоду 1951/53. састављене су листе овог премера које су обухватиле ове улице у Новом Пазару.

1. Хацет
2. Тољице Милана
3. Босанска
4. Рас
5. Милоша Обилића
6. Шумадијска
7. Цетињска
8. Крагујевачка
9. Лут
10. Метохијска
11. Борски кеј
12. Поила
13. Кеј 23. октобар
14. Херцеговачка
15. Граховска
16. Вишеградска
17. Кадагића
18. Светог Саве
19. Воја Лековића
20. Беранска
21. Светозара Марковића
22. Кеј 21. октобар
23. «7. јул»
24. Тирнова
25. Јошаничка обала
26. Пека Дапчевића
27. Стамене Симојевић
28. Београдска
29. Османа Ђикића
30. Лутовића
31. Расима Халиловића
32. Рамиза Коџе
33. Јавља
34. Својбор
35. Краљевића Марка
36. Рифата Бурџовића
37. Сјеничка
38. Сарајевска
39. Сопоћанска
40. Деда Пековића
41. «29. новембар»
42. Ђурђеви ступови
43. Доњи Алексинац
44. Горњи Алексинац
45. Зенуна Хасановића
46. Гробљанска
47. Сточни трг
48. Миодрага Јовановића
49. Невесињска
50. Качаничка
51. Раде Петровић
52. Реље Крилатице
53. Шабана Коче
54. Гојка Бачанина
55. Кланична
56. Стевана Немање
57. «8. март»
58. Мића Ђоровића
59. Житни трг
60. Јалија.[9]

Садашњи називи новопазарских улица

У овом делу рада називи улица распоређени су у 6 месних заједница, колико их у граду има. Из практичних разлога уз неке од ових назива дају се кратка објашњења неопходна посебно за улице у новим насељима.

Прва месна заједница «Парово»

У овој Месној заједници има укупно 58 улица. Оне ће се груписати по неким деловима ове Месне заједнице.

1. Трг маршала Тита
2. «29. новембар»
3. АВНОЈ-а
4. Шабана Коче
5. ЈНА
6. Дода Шотовића
7. Сјенички
8. Рифата Бурџовића
9. Рамиза Коце
10. Исабега Исаковића
11. Кеј 37. санџачке дивизије
12. Сарајевска
13. Качаничка
14. Невесињска
15. Ћамила Сијарића
16. Сопоћанска

Насеље Брђани

17. Александра Ђукића
18. Алексе Шантића
19. Пашта Гајића
20. Панчићева
21. Пештерска
22. Бисеровачка.

Насеље Поља

23. Моше Пијаде
24. Карађорђева
25. Ибарски одред
26. Пољска
27. Пљеваљска
28. Ђура Ратковића.

Насеље Селаковац

У овом насељу има укупно 29 улица које су нумерисане бројевима од 401 до 429. Оно припада Првој месној заједници. Доњи Селаковац обухвата улице од редног броја 401 до 411, а Горњи Селаковац од 412 до 429.

Друга месна заједница

На подручју ове Месне заједнице има 23 улице. Оне су распоређене у три насеља.

Насеље од Брђана до Улице Реље Крилатице

1. Горњи Алексинац
2. Доњи Алексинац
3. Зенуна Хасковића
4. Петра Мирковића
5. Ђурђеви ступови
6. Колубарска
7. Миодрага Јовановића
8. Раде Петровић
9. Аце Николића
10. Реље Крилатице

Насеље од Шестова до Петрове цркве

11. Емина Хаџовића
12. Бранислава Бакрачевића
13. Мирослава Миловановића
14. Апостола Петра и Павла.

Насеље Дежевски пут

15 *Меше Селимовића је продужетак Улице Стевана Немање. Из ове улице одвајају се улице овог насеља.*

16. Јована Ристовића
17. Дежевска
18. Голијска
19. Церова
20. Јаворска
21. Ивањичка.

Трећа мјесна заједница «Буковац»

У овој Мјесној заједници има 21 улица. Оне су распоређене у два подручја.

Подручје које зетварају улице Гојка Бачанина, «28. новембра» и река Рашка

1. Стефана Немање
2. Житни трг
3. Гојка Бачанина
4. Мехмеда Алибашића
5. Стане Бачанин
6. Кеј мира
7. Салиббеста Расовца (бивша Загребачка)
8. Кеј 12. српске бригаде
9. «8. марта»
10. Маша Ђуровића
11. Љубљанска
12. Омладинска
13. Московска
14. Миодрага Комнитиса
15. Пештерска
16. Јалија

Насеље Постење

Ово насеље обухвата улице од трафо-станице у Постењу до Месне канцеларије Постење.

17. Јабланичка
18. Црногорска
19. Солунска
20. Мајевичка
21. Постењска
22. Васа Пелагића
23. Ужичка

Четврта месна заједница «Јошаница»

На подручју ове заједнице има 37 улица које су распоређене у пет мањих насеља.

Насеље поред река Рашке и Јошанице

1. Димитрија Туцовића
2. Михаила Пупина
3. Копаоничка
4. Саве Ковачевића
5. Черкез махала
6. Сводбор
7. Јошаничка обала
8. Закла
9. Јошанички кеј

Подручје између Улице Првог маја и реке Јошанице

10. Светозара Марковића
11. «7. јула»
12. Доктора Тирнс
13. Вука Караџића
14. Расима Халиловића
15. Југовића
16. Османа Тоцића
17. Београдска
18. Приштинска
19. Станише Спасојевић
20. Првог маја
21. Руђера Бошковића

Насеље изнад Гајблара

22. Десе Милованковић
23. Војба Колашинца
24. «4. јула»
25. Народног фронта

Насеље «Теречевшишина»

26. Рајка Аџовића
27. Нурије Поздерца

Насеље Шутковац

28. Трнавска	33. Тутинска
29. Шутковачка	34. Рожајска
30. Миладина Радуловића	35. Кумановска
31. Војковачка	36. Пријепољска
32. Мурска	37. Златиборска.

Улице овог насеља блиске се деле на Доњи и Горњи Шутковац.

Пета месна заједница »Мухала«

Ова месна заједница има 40 улица. Оне су распоређене у три подручја — насеља.

Насеље између улица Вишеградске, »1. маја«, Генерала Живковића и Кеја сеопских жртава има следеће улице:

1. Кеј свепских жртава је од Краљевића Ћуприје уз реку Јошаницу до Белинског пумпе на Повинамом брду.

2. Змај Јовина	11. Бранка Ћопића
3. Доситејева	12. Ослобођења
4. Вељка Влаховића	13. Косанчићева
5. Палих бораца	14. Срђана Стојковића
6. Рама Рожајца	15. Далматинска
7. Сутјеска	16. Бориса Кидрича
8. Радничка	17. Вишеградска
9. Станимира Тешовића	18. Генерала Живковића
10. Османа Дервишхуровића	

Насеље »Хашт«

19. Партизанска	28. Косте Ракина
20. Нушићева	29. Исмета Мујезиновића
21. Емина Реселагића	30. Друге санџачке пролетерске бригаде
22. Козарачка	31. Хашт
23. Новосадска	32. Никшића
24. Санџачка	33. Бродаревска
25. Иве Андрића	34. Тешлице Милана
26. Ивана Горана Ковачића	35. Краљевића Марка
27. Бошка Буха	

Подручје око Градског парка

36. Светог Саве	38. Хилми Рожајца
37. Градска.	

Ова месна заједница има још две улице уз које се даје краће објашњење.

39. Улица Иве Лоле Рибара полази од Вишеградске, сече Херцеговачку и иде до Улице Хилми Рожајца.
40. Херцеговачка иде из Вишеградске све до испод погона Циглане.

Шеста месна заједница »Луг«

Ова Месна заједница има 21 улицу и једно насеље које се зове као и Месна заједница

Насеље »Луг«

1. Луг	11. Богољуба Чукића
2. Метохијска	12. Ильаза Хаџиесвапова
3. Митровачка	13. Велибора Љујића
4. Крагујевачка	14. Душана Поповића
5. Пятиньска	15. Ејупа Куртагића
6. Борски вој	16. Александра Стојановића
7. Шумадијска	17. Исмаилова
8. Милована Обилића	18. Гаврила Принципа
9. Рас	19. Златарска
10. Милинка Пулешњ, бивша Сјеничка	20. Прибојска
	21. Варешка.

Улице овог насеља до редног броја 16 припадају Доњем лугу, а од редног броја 17. до 21. Горњем лугу.

Улице I, II и III месне заједнице налазе се на левој, а улице IV, V и VI месне заједнице на десној обали реке Рашке. Једино Улица Ђуре Ратковића почиње у VI а завршава се у Првој месној заједници.[10]

Рад се завршава прегледом броја улица по месним заједницама у граду.

Редни број	Назив месне заједнице	Број улица
1.	Прва месна заједница	58
2.	Друга месна заједница	23
3.	Трећа месна заједница	21
4.	Четврта месна заједница	37
5.	Пета месна заједница	40
6.	Шеста месна заједница	21
	Укупно	200

Називи насеља и подручја у оквиру месних заједница су само оријентациони. Негде се она поклапају са ранијим називима делова града или месне заједнице, а негде су добили називе само ради бољег оријентације читаоца — корисника података које рад садржи.

Напомене

1. Евлија Челебија, Путопис, Сарајево 1979, 265.
2. Исто, 284.
3. исто, 266.
4. Ђуро Мушовић и Славица Вујовић, Џамије у Новом Пазару, Београд-Краљево 1992, 7.
5. Исто, 7-32.
6. Историјски архив »Рас« Нови Пазар, фонд СО Нови Пазар — Документација ГУО 1960.
7. Казивање Хусеина Зеленог [illegible], Нови Пазар.
8. Архива Катастарска Нови Пазар (1929).
9. Катастарска управа Општине Нови Пазар — Детаљни листови премера 1891/1913, бр. 35 и 36.
10. [illegible] Општине Нови Пазар [illegible] Одлука СО Нови Пазар [illegible] 1994. године.

Miodrag Radović

THE NAMES OF NOVI PAZAR STREETS

The work of the base information about the names of Novi Pazar's streets in different periods of its history. The first part includes the period from foundation of the city untill the First Balcanian war; second from 1912 till 1945 year; third is aboute the changes of names of the streets during the town occupation during the first and second World war, and the fourth part is about the names of streets and their changes in the last (fifty) 50 years.

Beside the names of the parts of the town and the streets this work would explain their etymologic and antropologic meaning, their historical back ground and the causes that followed all the periods in this town.

Translated by Jelena Premović

Мр Сафет Бандовић
Институт за проучавање националних односа
Сарајево

УДК 940.53/54
Оригинални научни рад
Примљено 15. 9. 1994.

БОМБАРДОВАЊЕ САВЕЗНИЧКЕ АВИЈАЦИЈЕ САНЏАЧКИХ ГРАДОВА 1944. ГОДИНЕ

Њемачка група армија »Е« у јачини од 350.000 војника (4, 11, 22, 41 и 104 дивизија, борбена група Шајнербег, око 40 самосталних батаљона и 100 тенкова) под командом генерала армије Александра фон Лора која се, на основу Хитлерове заповијести издате 3. 9. 1944. у септембру и октобру повлачила са 10.000 моторних возила из Грчке долином Вардара, у опасности од потпуног опкољавања и уништења након избијања у љето 1944. јединица Црвене армије на Дунав код Турн Северина и западних савезника на Рајну, није могла наставити повлачење из Македоније долином Мораве због напада 13 корпуса НОВЈ и јединица бугарске армије у долини Нишаве, па је, након рушења моста код Прељине и прекида саобраћаја на главној магистрали у Грделичкој клисури 26. 8. 1944. године, била принуђена на повлачење кроз качаничку клисуру и даље преко Косова Ибарском долином на Београд.[1]

Штаб групе армија »Е« пребачен је 14. 10. из Солуна у Стари Трг код Косовске Митровице. Савезничка авијација била је напала станицу у Косову Пољу и запалила композицију натоварену муницијом. Њемачки губици у људству и техници били су веома велики.[2] Сарађујући са британским краљевским ваздухопловством (Royal Air Force) снаге НОВЈ у Србији су почетком септембра напале путеве у долини Јужне Мораве којим су се повлачиле њемачке снаге ка сјеверу.[3] Ова операција, позната као »Ретвик«, односно »Недеља напада« била је договорена са савезницима још приликом боравка маршала Тита у Казерти, у Италији, у августу 1944. године и разговорена са Врховним командантом савезничких оружаних снага у Средоземљу, генералом Henrijem Wilsonom. У њеној припреми учествовали су командант Главног штаба НОВ и ПОЈ Србије, генерал-лајтнант Коча Поповић и Ђорђ Мекљ, шеф британске војне мисије при Врховном штабу НОВЈ и ПОЈ.

Савезнички авиони су и раније бомбардовали градове у Југославији. До ових напада дошло је након одлука на четвртој конференцији у Квебеку у августу 1943., затим одлуке Техеранске конференције крајем новембра исте године. Послије савезничког искрцавања на Сицилију, затим Јужну Италију те капитулације Мусолинијеве Италије у септембру 1943. ваздушни напади су извођени спорадично и селективно у циљу заваравања по градовима на јадранској обали, да би Нијемци повјеровали у могуће искрцавање на Балкан. У име Врховног штаба Тито је 9. 12. 1943. издао саопштење да ће савезничка авијација слободније дјеjствовати са снагама НОВЈ. Након пренošења тежишта стратешких ваздушних дејстава на унутрашњости Балкана, у првој половини 1944. дошло је до масовног и честог бомбардовања великог броја градова. Тако је Ниш гађан три пута. Први пут су га британски бомбардери напали у октобру 1943. године. Друго је било крајем марта а треће 5. априла 1944. године, када су погођени православни храм и бројни стамбени објекти. Београдска штампа је том поводом оптужила западне савезнике да овим

бомбардовањима подстичу «Титове банде» и раде на изазивању грађанског рата и међусобног истребљења Срба.[5]

Београд је бомбардован на први и други дан Ускрса 16. и 17. априла 1944. године. На ускршњу недјељу 16. 4. Радио Лондон је у јутарњој емисији на српскохрватском језику честитао највећи хришћански празник православним вјерницима — Србима. У подне истог дана град је британска авијација напала из ваздуха. Према писању штампе у Београду је погинуло 2.000 особа. У немачким коментарима овај напад је оцјењиван као свјесни англосаксонски цинизам. Лист «Српски народ» је 22. 4. о томе писао: «Бомбардовали су Београд. Нека их. Ми ћемо саградити већи и љепши. Док буде живила Србија дотле ће постојати и Белог града. Али ово бомбардовање нам је отворило очи и ми данас јасније гледамо у ствари. А то много више вреди него све порушене куће. Ми смо препознали овог правог непријатеља и умећемо да га мрзимо». Читаве парцеле на Новом гробљу попуњене су гробовима погинулих.

Савезничко бомбардовање Балкана није било у почетку у компетенцији снага НОВЈ и ПОЈ као ни Црвене армије. До друге половине 1944. ваздушна дејства над територијом Југославије изводиле су јединице из састава MAAF (британско средоземно ваздухопловство). Почетком јуна 1944. у Барију је формиран штаб «Балканских ваздухопловних снага» (BAF — Balkan Air Force) за дејство подршке јединицама НОВЈ, али и за самосталне операције. Крајем тог мјесеца код већине штабова корпуса и при главним штабовима НОВЈ налазиле су се већ савезничке мисије и официри за везу. Детаљне планове за напад по градовима у другој половини 1944. израдио је штаб БАФ-а и позадински штаб британске војне мисије при НОВЈ под руководством Питера Мура, до тада члана мисије при Штабу НОВ и ПОЈ Словеније и Џона Кларка, члана мисије при штабу 2. корпуса НОВЈ.[6] Врховни штаб и Тито тражили су и давали да се из градова који су се налазили на мети савезничких авиона благовремено евакуише цивилно становништво.

Савезници, нарочито Американци, у складу са својим ширим стратешким плановима, већином су самостално одређивали циљеве својих авионских напада, у циљу потпуног онеспособљавања непријатељске живе силе и ратне технике, војних фабрика, аеродрома, складишта и виталних комуникација, укључујући снаге НОВЈ и ПОЈ као сабирну снагу у ширем плану акција, како би ваздушне операције биле што успјешније. Англо-америчке ваздушне снаге извеле су 22. јануара 1944. бомбардовање Травника. На град је бачено 150 бомби од којих је смртно страдало преко 100 лица, а рањено око 300 лица. Тешка оштећења имала је чувена џамија Сулејманија. Почетком фебруара нападнуто је и Сарајево, нарочито његова периферија, индустријска зона и војни објекти. Сарајево је потом бомбардовано. Најтежи напад је био 8. септембра. У овом нападу било је много жртава у насељу Кошевића, око Алипашиног Моста, гдје су се махом налазили муџахери из источне Босне, као и жељезничке станице. Дубровник је први пут нападнут 19. марта, а потом 14. и 27. августа као и 9. септембра. Загреб је нападнут 22. фебруара. Тешка оштећења доживјела су радничка насеља, Илица и Горњи Град. Загребачка штампа је ово бомбардовање пропратила текстовима и фотографијама о разрушеном фрањевачком самостану и опустошеним радничким насељима, као и натписима да Загреб на картама англо-америчких пилота уопште и није био планиран за напад већ Граз. Службени лист НДХ «Хрватски народ» је постављајући питање зашто је бомбардиран Загреб одговарао да су Англосаси Стаљинове слуге и да су хрватски градови, «постали жртвом англоамеричког нападачког бијеса», повезујући се московском диктату и сарађујући са «Титовим шумским бандитима», постављајући даље питање, пошто је НДХ била далеко од главних фронтова: «чиме смо ми изазвали одмазде англоамеричких зрачних терориста па су то хрватски градови

схровиште... да их они руше». Загреб је био поново нападнут и 7. јула и 16. октобра. Бомбардовања је био нарочито изложен Славонски Брод 3. и 13. априла и 13. јуна, а затим још у шест наврата. Осијек је бомбардован 14. јуна. У нападу авијације на овај град, уз тешка материјална разарања погинуло је и страдало 251 и рањено 400 лица. Град је поново нападнут 17-18. новембра. Книн је бомбардован 2. априла, као и током септембра и октобра 1944. године. Лесковац је нападнут 28. августа а потом 6. септембра. У нападу на овај град гдје се налазило 20.000 непријатељских војника, од чега 15.000 бугарских, учествовало је 28 тешких четворомоторних бомбардера Б-24 «либератора», у пратњи 20 ловаца типа П-38 из 490 бомбардерске групе из састава 15. армије ратног ваздухопловства САД. Ова армија је на подручју Југославије за двије године извршила неколико стотина бомбардовања. Летеће тврђаве Б-24 су имале велики радијус кретања, и могле су да понесу и до пет тона бомби. Летјели су на висини од 7.000 метара. На град је бачено 69 тона бомби. Од 138 бомби двије су директно погодиле циљ, а пилоти су видјели још 14 пожара сјеверозападно од циља, 47 пожара југозападно и југоисточно од циља, као и 21 пожар у «пољу». Било је порушено централно градско језгро града.[4] Пилоти су за гађање користили оптичке справе, па је зато било и много промашаја у гађању циљева. Погинуло је много хиљада Лесковчана, а срушено је 475 зграда и објеката инфраструктуре.[5] Били су такођер бомбардовани Вуковар, Винковци, Мостар, Госпић, Тузла, Бањалука, Нова Градишка, Босанска Градишка, Босански Брод, Устипрача, Никшић, Подгорица, Кољнић, Метковић, Беловар, Илок, Ружа и други градови. У овим нападима осим великих оштећења и разарања страдао је и велики број цивила. Разлози за то леже у начину дејстава савезничке авијације, која је због ефикасне њемачке противваздушне одбране са безбједне висине од 2.500 до 3.000 метара избацивала бомбе, иако је за прецизно погађање била потребна висина од 600 метара. Веома важну улогу имала је савезничка одлука да је било битније сачувати пилоте и летјелице него имовину и становништво «непријатеља». Број цивилних жртава би био много већи да се становништво из нападнутих градова није масовно склањало у околна села. У зиму 1944/1945. ваздушни напади су настављени по одабраним циљевима, који су након споразума у Београду били су све више координирани са Врховним штабом ЈА и Црвеном армијом. Према усташким изворима савезничка авијација је у тим нападима на градове у тзв. НДХ изгубила 43 летјелице.[6]

Налазећи се почетком септембра 1944. у селима Златарског среза Вуковић Мирко је писао у свом дневнику 7. 9. о војним савезничким авионима: «Изашли смо из куће и гледамо их. Велики и бели авиони носе смртоносне бомбе којима ће убијати људе, жене и децу. Страдаће и невини народ од тих бомби... Наше друштво се радују тим авионима као мала деца играчкама. Без сваке сумње, они ће поремећати планове фашиста који тупоглаво већ пет година харају туђим земљама. Поремећиће планове оних који су маштали надмоћно да покоре цео свет. Али, ипак тешко пада човеку када зна да ће настрадати и невино становништво од ових бомби. Фашисти и сами знају да се поставе тамо где ће страдати што више невиног становништва.[7] Због пада Београда њемачка армија била је присиљена на даље повлачење из Србије долином Западне Мораве и Ђетиње према Дрини, с циљем да се по преласку Дрине у источној Босни, споји са десним крилом групе армија «Ф» на Сремском фронту. Југословенско ратиште у другој половини 1944. је постало важна карика у непрекинутом савезничком фронту од истока до запада. Да би извршила повлачење заштите група армија «Е» покушала је да свој 21 брдски корпус, јачине 27.000 војника извуче из Албаније преко Црне Горе и Херцеговине у Босну. Осим тога, да би растеретила свој 22 и 23 армијски корпус на правцу несигурног повлачења долином Ибра и Западне Мораве, такозваним «Црвеним путем», упутила је свој 91 армијски корпус са Косова преко Новог Пазара, Сјенице,

долином Лима ка Вишеграду, тзв. «Зеленим путем». Подручја кроз која су се повлачиле њемачке снаге било је врло раширено, без било каквих чвршћих фронтова. Насељена мјеста су више пута у веома кратком времену прелазила из руку у руке што је изазивало велико страдање цивилног становништва. Јединице НОВЈ нису биле довољно јаке да би ове њемачке снаге потпуно зауставиле у даљем повлачењу, па су својим акцијама могле само да им отежавају и успоравају кретање, наносећи им у свакодневним сукобима велике губитке у људству и техници.[10] Штаб 37. дивизије је 10. 10. 1944. издао саопштење да су јединице Треће пролетерске бригаде поразиле четничке јединице Вука Калаитовића на Дрини код Вишеграда и том приликом убиле 265 четника. Заробљен је већи број четника као и избјеглица које су се са њима повлачиле из Пријепоља, Нове Вароши и Прибоја. Заплијењена је и велика количина ратног материјала. Врховни штаб НОВЈ и ПОЈ био је наредио да се комуникације на правцима повлачења руше и да се при томе «чувају све становништво и све расположиве снаге». Средином октобра штаб 37. дивизије формирао је групу бригада у коју су ушле IV и V санџачка, које су дејствовале на простору Јавор — Ивањица — Пожега — Ужице — Мокра Гора — Златибор. Јединице VII крајишке бригаде су од 22. до 31. 10. водиле непрестане и успјешне борбе са њемачким снагама дуж комуникације Сјеница — Нови Пазар, на Пештери, и на терену сјеничког среза до Годијева, Цријеве и Вишњева. На уским и лошим путевима Нијемци су се морали суочавати и са незгодним временским условима који су заједно одузимали драгоцјено вријеме, успоравали и отежавали повлачење. Претходница 91. армијског корпуса била је борбена група «Шојерлен», формирана у Новом Пазару 20. 10. 1944. године. Она је 25. 10. заузела Сјеницу у коју су почеле пристизати и јединице осам четничких корпуса из рејона Ивањице, 29. 10. Пријепоље, а 8. 11. Пљевља одбацивши III пролетерску бригаду на лијеву обалу Ћехотине. Из рејона Ивањице четници су пристигли са Нијемцима у Сјеницу, гдје су се већ налазили избјеглици. Одавде су се развукле колоне у којима је било 12.100 четника, даље повлачећи правцем Пријепоље — Пљевља — Метаљка — Чајниче — Горажде. Били су то остаци четничких корпуса Глишића, Младеновића, Кесеровића, Рачића, Калабића, Раковића, Смиљанића и других четничких команданата. Са њима су се кретале и дуге поворке запрежних кола, натоварених ратном робом.[11] За вријеме краткотрајног боравка у Сјеници виши команданти су примили наређење Драже Михаиловића да на своја бивша подручја дјеловања упуте мање групе четника за диверзантско-терористичке акције.

На другом правцу, њемачке снаге су 9. 11. заузеле Прибој и спојиле се у овом мјесту са својим снагама из Вишеграда. У рејону Даниловграда 21 брдски корпус је био у борбама са јединицама Другог ударног корпуса НОВЈ одбачен са планираног правца кретања што је утицало на измјену цјелокупног плана даљег повлачења. Зато је 91 армијски корпус по доласку на Лим, из Сјенице, умјесто да настави ка Вишеграду морао да прискочи у помоћ 21 армијском корпусу и да му омогући извлачење новоодређеним правцем Подгорица — Колашин — Бијело Поље — Пријепоље — Вишеград, тзв. «Свјетлосивим путем». Са 21 корпусом повлачили су се и четници Павла Ђуришића. Почетком септембра дејствима снага НОВЈ и ПОЈ онемогућена је присилна мобилизација у четничке јединице. Дража Михаиловић је 24. 9. 1944. пребјегао преко Дрине у сјеверну Босну. Из Сјенице, Пријепоља, Прибоја и Пљеваља становништво је било дјелимично евакуисано и смјештено на територију нововарошког среза. Из села Дивача и Ивања у пријепољском крају становништво се са партизанима повукло у збјегове златарских села Комарана и Хисарџика. Други су пак, са стоком и иметком бјежали у шуме.[12] Ово два мјесеца два њемачка корпуса са четири комплетне дивизије (22, 41, 181 и 297) била су задржана у непрекидним и исцрпљујућим борбама у Црној Гори и Санџаку, губећи

драгоцјену прејеме, људство и војну технику.[13] Нијемци су приликом повлачења били приморали да потискују цијелу дужину комуникације, па су своје подове утврђивали припремљеним укопавањем и задањем бункера. Неисправна возила, онеспособљена тешка оруђа и друга ратна техника остављани су поред пута. Тако су настајала права гробља ратне технике. Дуго након рата они су били трагови и видљиви споменици њемачког тешког повлачења. Мирко Ђуковић о томе пише 1. 11. 1944. године: «Имају моторизацију од преко 2.000 камиона, затим тенкове и топове и сав им то стоји на путу између Сјенице и Пријепоља, заглавио је тамо и не може да прође даље. Мостови су порушени, прелази закрчени. Поне мостове не могу да направе јер их туку наше јединице са свих страна».[14] Начелник Лировог штаба, генерал Erich Schmidt-Richberg је записао у својој књизи «Завршне борбе на Балкану» жалио што је њемачка врховна команда изгубила иницијативу у оперативно-стратегијском погледу дугим задржавањем 350.000 њемачких војника на егејским и јонским острвима, осигуравши након мукотрпни пут повлачења, бачених у «амбис судбине балканског заробљеништва».

У борбама са овим јаким јединицама била је ангажована и савезничка авијација, нападајући градове и комуникацију којима су се оне повлачиле, вршећи често неселективна бомбардовања у којима је највише страдало цивилно становништво. Тих бомбардовања у којима су гинули недужни цивили било је и ранијих година. У априлу 1943. Нијемци су тренутно бомбардовали Пљевља, од чега је погинуло 40 лица.

Штаб 37. дивизије тражио је да савезничка авијација бомбардује непријатељске снаге на комуникацији Сјеница — Пријепоље којом су пролазиле дуге колоне моторних возила и тенкова. Међутим, авиони нису нападали ову значајну комуникацију већ 7. 11. 1944. Пријепоље и Сјеницу. У свом дневнику Мирко Ђуковић је 8. 11. записао: «Издурсмо напољу и видјесмо савезничке авионе. «Наши бомбардују Швабе», довикују другови један другоме. Бомбардовали су их и јуче. Видјели смо неколико ескадрила. Нека виде сада издајници нашега народа који говоре народу да су се заваравали Руси и Енглези». Штаб Треће Санџачке бригаде јавио је за тај дан саопштење да су јединице ове бригаде нанијеле непријатељу на читавој линији, на сектору Јабука — Бабине — Брешанско брдо када је он уз доста губитке успио једино да задржи положаје код Слановог лаката: «Савезничка авијација активно учествује и у операцијама наших јединица. Она је јуче у три наврата бомбардовала Пријепоље и читаву Лимску долину — све до Рудог, куда комуницирају Нијемци». Приликом једног од многобројних напада на војну колону у близини Пријепоља био је погођен један савезнички авион. Пилот је комуницирајући да спаси себе и посаду избацио све бомбе које су биле у летјелици. Оне су пале поред села Дивца. Авион се потом ипак срушио у планину између села Обарди и Вукове брда, која се граничи са Камешком гором.[15] Једна партизанска група нашла је на лијевој обали Лима 18. 11. њемачки авион који се био спустио у Ивањском пољу, код Драгутиновића куће. У трупу летјелице налазила су се припремљена носила за рањенике. Авион је требао да преузме њемачке рањенике који су камионима требали стићи из Пријепоља. На напад герилаца на овај авион уздигли су нат бом њемачке технике из Пријепоља и онемогућили да авион ипак узлети, нада без обављеног задатка. На подручју пријепољског краја, 37. дивизија нанијела је Нијемцима и квислинзима велике губитке у људству и материјалу, а посебно Трећа пролетерска бригада на Савином Лакту 25–26. 11. 1944. године. Том приликом су јединице НОВЈ заплијениле 30 «камиона», осам топова, 30.000 метака и 15 камиона са ратном спремом.[16]

Сјеница је 7. 11. доживјела тешка разарања. Прије овог бомбардовања савезнички авиони су учестало надлијетали овај град, што је код становништва изази-

вало праву панику и бојазан од понављања сличних напада попут овог које се, по казивању савременика, десило 19. јуна те године. Тада је, уз много рањених, смртно страдало неколико стотина цивила. Међу жртвама је био и велики број деце. Само у кући Суље Хасанбеговића страдало је 17-оро малишана. Цијела чаршија је била у рушевинама. Огромни кратери, настали од авионских бомби, били су на свакоме кораку. Након овог бомбардовања у самом граду су уведена дежурства. Дежурало се на врху града, у некадашњој турској тврђави. Када год би се потом авиони појавили, народ би се разбјежао по шумама, а увече накратко долазио у град. Авиони би понекад, на повратку са бомбардовања других градова по Србији, преостале бомбе избацивали баш над Сјеницом.[17] У току овог новембарског бомбардовања између осталих био је погођен и хајат Валиде џамије. Једна бомба је пала и на кућу Абдагића. Успаничено становништво је било побјегло према Увцу, Ражаниву, Караули, Трешњеву, Гаљу, Машовићима, и другим селима. Сјеница је поново била нападнута 19. новембра. Тада је страдао већи број немачких војника и четника.

На мети савезничке авијације био је и Нови Пазар кроз који су пролазили Немци, четници, недићевци и љотићевци.[18] У другој половини октобра кроз град су прошле три четничке дивизије. Четници су се у пролазу, према договорима са локалном властима коректно понашали, мада се становништво плашило њихове појаве и проласка због свега онога што су урадили Муслиманима претходних ратних година. Куповали су потребне ствари и намирнице и обилато плаћали. Носили су торбе пуне новца, па се по граду говорило да имају путујућу штампарију пара. Прво бомбардовање 6. 11. 1944. било је управо у уторак, на пијачни дан, када је у њему било много свијета са села. У граду претходно није било већег узбуђења због појаве авијације јер су авиони и раније надлијетали, често и ноћу, бацајући повремено пропагандне летке са позивом Немцима на предају. Понекад се није могло заспати од силне буке коју су правили авиони над Новим Пазаром, на учесталим ноћним прелетима до својих циљева напада. Становништво се већ било привикло и на свакодневне сирене које су означавале узбуну због приближавања авиона, на њихово ниско надлијетање и кружења. Осим тога, међу људима су биле раширене гласине да су хоџе свједобно обишле град, излазећи на бедем Тепе и чиниле дову за град да пилоти из авиона умјесто града виде море и да се граду — „ни бал шехеру" ниће ништа десити. Мјештани су се смијали неким Пријепољцима који су на први знак узбуне бјежали сматрајући такво понашање безразложним кукавичлуком. Немци су често, ради превентиве, над касарном истицали бијелу заставу са црвеним крстом да би тај објекат представили као болницу. Није било већег узбуђења када су се тог кобног дана над градом појавили авиони. Међутим, након пада бомби настали су општи метеж и паника. У својим сјећањима Рамиз Црнишанин, који је тада као младић радио у пекари, каже: „Мирно смо радили када су се сирене оглашавале да предстоји ваздушни напад. Баш смо били ставили хљеб у фуруну и било је време да се он вади јер је био печен. Када смо повадили нешто око половине хљебова нешто је страшно пукло, одјекнула је страховита експлозија, пекара се затресла, стакла су попуцала. Настала је пуцњава, ломљава и пекара је била замагљена од прашине која се дизала. Наиме, бомба је пала баш невод, односно изнад пекаре у стари хамам. Ми смо се страшно уплашили и одмах смо побегли, оставили смо пола хљебова у фуруни, само смо спустили капак и затворили врата и некако хамам, па преко моста на Јошаници за Слојбор и у Јаклу. Како су авиони и даље надлијетали над Новим Пазаром, ми смо се крили по потоцима и једној расклини између Борића и Јакле. И сада се чудим како се брзо толико свет обрео на брдима Јакле и по Борићима. Моја кућа на Јермаине била је погођена, односно пале су двије бомбе у авлију од којих је она и онако од слабог материјала се срушила. Остале су

само гомиле рушевина и сиротиње». Ја сам се после бомбардовања, негдје око поноћи, нашла са мајком и решили смо да бежимо у Ирошу код рођака. Тако смо и урадили. Колико се био усадио страх у мени од бомбе чим би чуо авион ја сам бежао негдје да се склоним и чинило ми се да они баш мене нишане да убију. Моји рођаци на селу су ми се смејали због тог страха.[19] Савезнички авиони посебно су се били окомили на њемачку касарну на периферији града, гдје се налазило велико складиште горива и муниције, али нису успјели да га погоде, као и на малу касарну смјештену у старој градској тврђави, у близини центра града, гдје се налазила жандармерија. Њемачка противавионска артиљерија је гађала авионе али није успјела ни један да погоди. Посебно су била погођена авионским бомбама насеља Јермењак, Сајдбор, Хаџет, Пирине, центар града, Вуковац, Паљено гувно, Јакља. Очевици наводе да су приликом бомбардовања биле погођене бандере за електричну енергију па су оголеле жице под напоном у близини старе тврђаве пале и усмртиле неколико војника.[20] По Хаџету је било много рупа од бомби које су личиле на јаруге и увале. Те рупе су касније послужиле партизанима након заузимања града крајем новембра 1944. за стрељање оних које су осудили по кратком поступку као народне издајнике. Народ је говорио за такве да их је Хаџет «појео».[21]

У Хесовом и Крушеву пала су чак и празна авионска буради за гориво. Сељаци су од тога касније правили пећи-бубњаре. Међу виђенијим грађанима који су настрадали био је Мехмедбег Османбеговић. Трговац Халил Бешовић је погинуо на путу из чаршије до куће, журећи да види шта му је са породицом. Отац, Хусеин-ага, чувајући његово мртво тијело није хтио да бјежи, иако су и даље падале бомбе. Халил је укопан у дворишту џамије на почетку Херцеговачке улице, заједно са још пет погинулих лица. Кадрију Елмазбеговића је једна бомба затрпала а друга откопала. На Хендеку је погинуо Хилмо Чаровић на излазу из радње Доста Дољовића у Вишеградској улици заједно са још четири лица. Погинуо је и Хајрам Љековић из села Хранковића. Погинули су и Ђуро Демировић, Ђуро Бејовић, његова жена и дјеца, Бектешевић Харун, Рамиз Радостинац, мајка Илија и Халита Демировића, Хамдо Хоџић, Сефо и Чамил Ребронја. Од гелера је смртно настрадао и Шабан Синанчевић који је бјежао држећи у наручју сина Шабана. Испод дженазе парка погинуо је млади Џемо Ниховић који је кући носио пециво. По свједочењу неки крају било је доста бомби које нису експлодирале. Град је бомбардован опет 8. и 9. 11. а и касније у неколико наврата, мада су ти напади били мањег интензитета. Након бомбардовања избјегли народ се није масовно враћао у град до доласка партизана 28. 11. 1944. године. Становништво је бјежало у околна села: Мур, Шутеновац, Бараковац, Парадово, Варево и друга. Ту би боравили преко дана а увече би долазили у град гдје би жене умијесиле хљеб, испекле и потом опет ишле у села. Мијо Радовић пише да је од посљедица бомбардовања у Новом Пазару порушено 80 кућа, да је око 150 породица остало без крова над главом, да су били погођени војна касарна и среско начелство, централа, да је погинуло чак 600 њемачких војника, 200 четника и недићеваца и преко 230 цивила, те да је посебно страдала електрична мрежа. Овај велики број убијених њемачких војника треба прихватити са дужном резервом јер је базиран на индивидуалним процјенама очевидаца. Једна група погинулих војника била је сахрањена у близини Петрове цркве, а друга на путу ка селу Трнава. Тада су Нијемци или њихови домаћи сарадници наводно запалили општинску зграду која је изгорјела са цјелокупним архивом.[22] У овим нападима биле су погођене и поједине џамије које потом више нису биле обнављане. Била је погођена највећа и најљепша, Капуџи баш (Коло) џамија, изграђена прије 1516. године, као и дућани око ње. Од џамије су били остали само дио зида и високо минаре од клесаног камена и седре. Дрвена грађа срушене џамије узета је за огрев.

Била је погођена и Софи Мехмед џамија, изграђена у другој половини XVII вијека, позната у народу као Сулејман-агина џамија. Страдала је и Девлет ханум (Крива) џамија, затим Ак Иљјас џамија од које су били преостали само минарет и приземни дијелови. Сви су ти остаци порушени након рата и овим џамијама се изгубио сваки траг.[21] Према неким казивањима савезнички авиони су у повратку да би се ослободили терета избацили бомбе и по околним селима, гдје није било никаквих војних циљева.

Савезнички, британски авиони бомбардовали су и Бијело Поље 19. 11. мада се у њему нису налазиле непријатељске снаге. Центар града је био порушен. Било је много цивилних убијених. Погинуло је доста бораца у установама и јединицама НОП-а у граду. Међу погинулим су били Божо Исаковић (секретар Народноослободилачког одбора), Душан Журић, политички комесар Команде мјеста, борци: Ранчевић Мирко, Радовић Мара, Пећанин Ибрахим, Чујовић Ђорђе, Омеровић Изет, Обрадовић Добромир, Мушовић Фехима, Мрдак Миловић, Меденовић Тереза, Љуца Хашим, Лакићевић Целал, Лазаревић Ђорђије, Кучевић Шабо, Кезуновић Љубо, Керовић Данило, борац Идризовић Рамиз, Заимовић Хајрудин, Зејак Малош, Заимовић Зека, Дуровић Мујо, Дуровић Хивзо, Дивајић Исо, Гушмировић Емина, Губеринић Бранислав, Голубовић Стефан, Вукадиновић Вида, Буровић Лутво, Васовић Вујо, Бакоћ Петар, Бакоћ Апостол, Балић Ризо, одборници Ракочевић Радуле и Муховић Хивзо. Том приликом је погођена и срушена џамија на чаршији – Хаџиханумин Вакуф.[22] Град је био скоро разорен. На његовој обнови посебно су биле ангажоване омладинске радне бригаде и организација АФЖ-а. Омладинке су подносиле главни терет у сјечи и довозу на рамену огревног дрвета за партизанску болницу, са удаљености од пет километара.

Изнад Жупе у милешевском срезу запалио се 18. 12. 1944. један амерички авион. У селу Козица падобранима се спустило осам чланова посаде, међу којима су била и два капетана. Из овог села, гдје су их прихватили партизани, одведени су у Пљевља. Међутим, три члана посаде из овог авиона била су пала на територију коју су контролисали Нијемци.[23]

У завршним борбама у Србији, од средине октобра до краја 1944. против групе армија «Е» вођене су скоро истовремено борбе на Косову, на простору Крагујевац – Краљево – Чачак, на правцу Краљево – Ужице – Љубовија и на правцу Нови Пазар – Сјеница – Пријепоље – Вишеград, до коначног преласка њемачких снага на лијеву обалу Дрине. Од октобра 1944. до средине јануара 1945. године 37. дивизија је имала 95 погинулих и 252 рањена борца, док је непријатељ имао 2.152 погинула, 1.463 рањена и 49 заробљених војника.[24] Уз крајње напоре и велике губитке у људству и техници Александар Лер успио је да извуче главнину својих снага из Србије и створи привремено нови фронт на линији Задар – Мостар – Дрина – Илок – Дунав. Његови изморени војници у Босни су говорили да су «партизани луди што нас нападају, када ћемо ми ионако само отићи, када нам буде наређено». Лер је 27. 3. 1945. преузео од фелдмаршала Weichs команду над свим снагама њемачког југоистока које су биле распоређене у Сријему, Славонији, Босни и на Јадрану. Под његовом командом су стављени и 15. планински корпус, 69. и 97. армијски корпус који је припадао групи армија «Ц» у Италији. Он је располагао са укупно шест корпуса (15, 91, 34, 69 и 97), неколико самосталних дивизија и више полицијских пукова, затим усташким снагама, српским добровољачким корпусом (8.000), Динарском четничком дивизијом попа Ђујића (7.000), црногорско-херцеговачком четничком групом (10.000), десетак италијанских батаљона и извјесним бројем припадника Рупниковог словеначког домобранства. Имао је преко 400.000 људи под својом командом. У операцијама за коначно ослобођење земље јединице Југословенске армије нанијеле су непријатељу губитке од 100.000 мртвих и око 300.000

заробљеника. Од јединица Трећег Рајха заробљен је заједно са Лером штаб групе армије „Е" који је на крају рата био истовремено и Штаб Југоистока, штабови 21, 91. и 97. корпуса. Заробљене су бројне дивизије, полицијске јединице и самостални пукови. Заплијењено је 173.000 пушака, 24.454 аутоматска оружја, 15.020 топова, 97 тенкова, 3.751 камион, 40 авиона и други ратни материјал. На троуглу Дравоград – Словењ Градец – Плајберк (Bleiburg) коначно је 15. 5. 1945. заробљена и последња већа немачка војничка групација.[15]

Ратна разарања у Санџаку су била велика. Знатан број зграда за становање био је потпуно уништен или оштећен. Према подацима Извршног одбора ЗАВНО Санџака у периоду од 20. 2. 1943. до 28. 3. 1945. у Санџаку је било попаљено укупно 22. 246 кућа и то: у бјелопољском срезу 11.519, пљеваљском 4.968, дежевском 2.122, пријепољском 1.160, милешевском 1.656, у сјеничком 1.050, у штавичком 223 и златарском 123. Према истом извору од бомбардовања у бјелопољском срезу су уништене 53 куће а оштећено 1.250, у милешевском је уништено 326 а оштећене 252, у сјеничком су уништене 193 и оштећено 345, у пљеваљском је 36 а оштећено 92 и дежевском срезу је потпуно уништено 217 и оштећене 392 куће. Укупно је оштећено 2.114 зграда за становање, а 825 потпуно уништено.[16] Јединице 37. санџачке дивизије, Треће црногорске и 22 српске дивизије ослободиле су до 12. 1. 1945. цијели Санџак.

Савезничка бомбардовања градова на простору бивше југословенске државне заједнице у Другом свјетском рату иако нису, због недостатка одговарајућих историјских извора, научно довољно проучена, нити су потпуно и систематски истражени људски и материјални губици, као и све последице, изазивала су у појединим научним круговима противречна мишљења о њиховим циљевима. Неријетко се зато и ово поглавље блиске прошлости покушавало политизирати уз давање сасвим другачије конотације. Ваздушни удари су, међутим, свакако били дио опште савезничке стратегије према Балкану и шире, предузети са намјером уништења унапријед одређених непријатељских циљева, мада су при тим честим и масовним бомбардовањима била направљена тешка разарања градова уз велика страдања и жртве цивилног становништва.

Напомене

1. Б. Петрановић, Историја Југославије, Београд 1988, 341-346, 365-366; В. Дедијер, Ближе историја о Другом светском рату, Београд 1989, 397-400; С. Милосављевић – В. Величковић, Полетни крај рата, Београд 1985, 22-24; Д. Лукач, Трећи Рајх и земље југоисточне Европе, књ. III/IV, Београд 1987, 421-275.
2. П. Цвјетковић, 21. СС дивизија Скендербег, Београд 1987, 136.
3. Документи о спољној политици СФРЈ 1941-1945, књ. II, Београд 1989, 194-196; Р. Милошевић, Наша политика у борби, Београд 1978.
4. М. Петровић, Београдски орански Ускрс, „Република", бр. 92, Београд 1.-15. 4. 1994.
5. М. Милосављевић, Ужасна бригада, „Политика", Београд 8. 9. 1994.
6. М. Павловић, Ваздушне операције над небеским народом, „Народна борба", Београд 10.-11. 9. 1994.
7. С. Стефановић, [illegible], „Вечерње новости", Београд 8. 9. 1994.
8. В. Станојевић, Историографска огледала, „Политика", Београд 27-28. 8. и 3. 9. 1994.
9. М. Зековић, Путевима у слободу, Нова Варош 1979, 600.
10. В. Беблер, Југославија у Другом светском рату, Београд 1997, 128.
11. Н. Милошевић, Дража Михаиловић, Загреб 1985, 213; Ј. Томашевић, Четници у Другом свјетском рату 1941-1945, Загреб 1979, 170-177; Е. Редж, Муслиманско питање у Босни и Херцеговини 1941-1945. у анализама југословенске историографије, Сарајево 1990, 126-129.
12. М. Вујошевић, [illegible], Нови Сад 1989, 180-183.
13. Опширније види: Ослободилачки рат народа Југославије 1941-1945, књ. II, Београд 1958, 393-396; [illegible], 37. дивизија у народноослободилачком рату, Београд 1950; Д. Јерковић, Санџак у народноослободилачкој борби, [illegible], Београд 1961; М. Чуровић, Санџак, Београд 1969, [illegible]; Ч. Друшковић, 4. санџачка бригада, Београд 1973, 132-134; Г. Марјановић, Санџачка бригада, Београд 1975, 129-130; В. Дедијер, Нови прилози за биографију Јосипа Броза Тита, књ. 1, Ријека 1980, 399-400.
14. М. Чуровић, Путевима у слободу, 627.
15. М. Вујошевић, нав. дјело, 181.
16. М. Чуровић, Санџак, 133; К. Гловић, Пријепољски крај у народноослободилачком рату 1941-1945, годишњак Санџака, књ. III, Пријепоље 1976, 314-333.
17. Судбина бомбардовања Сјенице [illegible] Фадиљ.

18 Општи лист, Нови Пазар и околина, Београд 1966, 365; М. Радовић — Б. Мусовић, Верски објекти у Новом Пазару, Нови Пазар 1984, 27-28; Ј. Ђурђановић, Увјерење народна, Нови Пазар 1992, 101-105; Ф. Себечевац, Дуги Пазари и околина, Нови Пазар 1993, 76-79.

19 Србија. Збирка Културно-историјских споменика Нови Пазар, акта култури 16. 6. 1994.

20 Србија. Музеј Калођ. акта култури 17. 7. 1944.

21 Верски објекти у Санџаку, по свједочењу области из 17 века из Дубровника и Штампа и др. срушени и запуштени, а после тога и у разним крајевима, а неки опстали и након рушења, а после тога у јужној Србији (1937, Браћа Вујичић, бр. 1, Нови Пазар 17. 12. 1944).

22 Улица Нови Пазар и околина, Београд 1969, 364-365; М. Радовић, Туристичка вредност Новог Пазара, Нови Пазар 1989; Б. Мусовић, Етничка припадност и етничка структура становништва Новог Пазара, Београд 1979, 47-48.

23 Б. Мусовић — С. Вујовић, Ислам у Новом Пазару, Београд — Крагујевац 1992, 31-37.

24 Билтен Покр. Београд 1967, 405; М. Зековић, Санџак, 134; Б. М. Радовановић, Културни спомен у рату и револуцији 1941-1945, (Фотомонографија), Београд — Нови Пазар 1984.

25 М. Вујовић, нав. дело, 186-189.

26 Ч. Друловић, нав. дело, 176.

27 М. Вујовић, Рат је завршио нови Београд. Загреб 1980, 227-231.

28 З. Лазић, Партизански преглед Санџака, Београд 1982, 61, 262; мод. Ђорђевић, Нови Пазар, Бесплатна фотографија народно-ослободилачка Санџака, Мостар, бр. 21, Пљевља 1974, 222-231.

Mr Safet Bandžović

ALLIES' AIR-RIDE ON SANJAK TOWNS 1944

German Group Army »E«, on its withdrawal from Greece and Macedonia moved its forces of 350.000 soldiers trough Sanjak towards Bosnia. People's Liberation Front joint with allies' aircraft forces attacked and bombed intensively the Sanjak roads and towns trough which the German forces had been withdrawing, particulary during November 1944. On the occasion, not only the military targets suffered losses but also the civilians, who had not managed to leave their homes in time: Just in Novi Pazar about 230 civilians got killed. In the district of Bjelo Polje 53 houses were destroyed and 1250 damaged, in the district of Mileseva 326 destroyed and 252 damaged, in the district of Pljevlja 36 destroyed and 92 damaged and in the district of Dezeva 217 destroyed and 382 damaged. Totally, 2114 houses were destroyed and 825 damaged.

Translated by Vasvija Gusinjac

Зоран Р. Ратковић
Територијална ватрогасна јединица
Нови Пазар

УДК 614.84
Примљено 15. 6. 1994.

ПРОФЕСИОНАЛНО ВАТРОГАСНО ДРУШТВО НОВОГ ПАЗАРА

Професионално ватрогасно друштво у Новом Пазару нема дугу традицију, иако је било покушаја организовања Професионалне ватрогасне службе пре другог светског рата, за време окупације и после ослобођења до 1949. године.[1] Крајем 1949. године почиње са радом Станица ватрогасне народне милиције, која је у надлежности СУП-а, под овим називом практично је почела организована ватрогасна служба у Новом Пазару.[2] Станица је 1950. године имала пет ватрогасних милиционера: Качапор Х. Хусеин, Гицић Е. Шабан, Вериђевић Ж. Мисъад, Кркушић С. Јонуз и Пешевић В. Миловин.[3] Поред станице ватрогасне народне милиције заштитом од пожара бави се и Добровољно ватрогасно друштво у Новом Пазару, које почиње са радом 10. фебруара 1950. године.[4]

Станица и Добровољно ватрогасно друштво постижу значајне резултате у области заштите од пожара, иако су располагали са најнужнијом ватрогасном опремом. У том периоду ватрогаство се брзо популарише у граду. Одмах после оснивања Добровољно ватрогасно друштво у граду има преко 500 чланова.[5]

Од ватрогасне опреме Станица и Добровољно ватрогасно друштво имају двоје возила — Доџ и Прагу, пар лестви, неколико млазница и црева. Ова опрема је остала све до 1961. године.

Одлуком Народног одбора градске општине Нови Пазар од 1. децембра 1953. године основана је Станица ватрогасне групе од седам ватрогасаца, када Станица ватрогасне милиције прелази у надлежност Народног одбора градске општине у Новом Пазару. Ватрогасна група формирана је од чланова колектива Станице и незапослених чланова Добровољног ватрогасног друштва. Ватрогасну групу чине: Чавдић Ј. Идриз, Качапор Ж. Хусеин, Пешевић В. Миловин, Исламовић Ђ. Алија, Чаровић З. Назим, Даларевић Ш. Ахмо и Салиховић В. Хусеин.[6]

Одмах после оснивања рад Ватрогасне групе почиње да слаби због неодговорног односа органа Народног одбора градске општине. Ватрогасна група је почела да се осипа, јер о њој нико није водио бригу. Група је у првој половини 1957. године практично престала са радом. Ватрогасна служба је тада поверена Добровољном ватрогасном друштву, али је и оно убрзо престало са радом због неодговорног односа органа Народног одбора градске општине и персоналних материјалних проблема. Нови Пазар је остао без организоване заштите од пожара у периоду када му је све више требала.[7]

На иницијативу СУП-а Градски народни одбор у Новом Пазару на седници од 21. јуна 1957. године основао је ватрогасну јединицу под називом Ватрогасно одељење Народног одбора општине Нови Пазар. Поред Градског народног одбора оснивачи Ватрогасног одељења су: Текстилни комбинат «Рашка», «Електрорас», Дрвни комбинат «Дежева» и Текстилана «Богољуб Чукић».[8] Ватрогасно одељење имало је осам ватрогасаца, од којих је четири финансирао Градски народни одбор,

Вежба ШИМ и ДВД 13. V 1951. године

во једног су изнајмила предузећа која су учествовала у оснивању Ватрогасног одељења. Ово одељење почело је са радом 1. јула 1957. године, када су примљени: Салковић В. Хусеин, Исламовић Ђ. Алија и возач Ћуровић Есад.[9] Са њима је одељење почело рад, а одмах после тога примљени су још: Васовић Војислав, Бихорац Мурат, Хајдаревић Ибрахим, Балтић Сенад и Кудрић Јодосије.[10]

Ватрогасно одељење било је технички недовољно опремљено, а ватрогасни кадар у највећем броју без потребних стручних квалификација. Јединицу су пратиле и друге слабости. Радне организације, које су учествовале у формирању Ватрогасног одељења, често су узимале ватрогасце које су давале и распоређивале их на друге послове. То је озбиљно ометало рад Ватрогасног одељења. Почетком 1958. године предузећа су повукла своје ватрогасце и Одељење је остало само на четири ватрогасца.[11] Недовољан број ватрогасаца није био у могућности да успешно и ефикасно извршава своје обавезе. То се најбоље видело приликом избијања пожара у Столарској радионици «Полет» у граду. Два ватрогасца који су били у интервенцији нису могли да употребе опрему коју су имали. За ову интервенцију било је потребно више ватрогасаца.[12]

Почетком 1960. године Народни одбор општине предузима мере за побољшање стања у Ватрогасном одељењу и противпожарној заштити. У органу управе за опште и унутрашње послове уводи се звање самосталног референта цивилне и противпожарне заштите.[13] Јануара 1961. године за потребе Ватрогасног одељења купљено је ново ватрогасно возило марке ТАМ са потребном опремом. Сада је Ватрогасно одељење имало Там и Прагу, моторну пумпу ДО-2, неисправну, моторну пумпу «Гуска», неисправну, два пара лестава, црева и арматуре.[14]

Општинско веће Народног одбора општине Нови Пазар на седници од 27. фебруара 1961. године донело је Одлуку о организацији сталне ватрогасне једини-

Интервенције по годинама, месецима, сектору смјене, врсти интервенције, укупан број интервенција по месецима, сектору смјене и врсти интервенције

Год.	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Сектор смјене Д	П	И	Врсте интервенција По	Е	Х	П	О	Укупно интервенција у год.
1950.									1	4	11		12	4		16					16
1951.	6			1				1		1	4	1	10	4		14					14
1952.		1			2	1				2	3	1	5	5		10					10
1953.	2		1				2				1		2	4		6					6
1954.	3	2											3	4		7					7
1960.			1	2	2	2		3	6	4	3	2	10	15		24		1			25
1961.	3		8	3	3				6	1	4	3	10	12		22					22
1962.	4	6	2	2	1	1	1	3	3	1	1	7	8	10		18					18
1963.	3		2	2				3	2		1	1	3	9		11			3		14
1964.	6	2		4	1	2		2	1	5	2	1	10	18		23			3		26
1965.	4	2	5	4	6	2	5	1	3	6	2	1	12	24		31	1		2	2	36
1966.	1	5	1	1	5		2		5	5	4	8	14	19		30			1	2	33
1967.	18	6	3	4	5		1	8		5	3	4	18	31		38				11	49
1968.	6	3	2	3	2	1	1	3	2	2	10	4	11	30		41					41
1969.	3	2	2	4	6	1	1	3		1	3	1	13	14		24			2	1	27
1970.	4	3	2	2	1	1		5	4	5	4	2	16	17		25			3	3	33
1971.	4	5	6	6	5	1	2	2	1	5	12	2	19	29		44			2	2	48
1972.	2	6		3	2	8	5	1	2	1	3	3	23	13		18			4	10	36
1973.	3	5	3	3	3	1	6	6	2	2	3	3	22	20		38				4	42
1974.	6	6	8	3	1	2	2	1	3	3	2	2	11	19		26			1	3	30
1975.	2	1	9	8	1	2	1	1	3	6	3	3	16	37		46			4	3	53
1976.	10		2	1	8	1	1	8	4	6	1	4	13	29		40			1	3	44
1977.	5	6	6	2		1	5	5	4	6	10	7	22	29		46			3	2	51
1978.	6	1	4	2	6	8	5	5	15	6	4	2	36	22		45			9	4	58
1979.	3	1	8	3	3	4		1	2	2	12	4	20	16		29			4	3	36
1980.	6	1	2	3	2	6	2	1	6	10	7	6	24	28		47			1	4	52
1981.	6	5	8	6	2	4	12	10	9	5	2	6	29	38		59			1	7	67
1982.	5	7	3	3	8	1	3	1	6	6	17	4	33	31		62				2	64
1983.	3	9	12	8	7	3	2	8	3	5	5	3	33	36		63			3	6	69
1984.	3	6	8	6	2	4	5	8	6	6	7	6	23	38		58			1	2	61
1985.	9	5	5	9	7	2	2	8	2	6	2	6	30	33		60		1	2		63
1986.	7	3	11	10	8	3	2	2	8	5	3	3	28	41		69					69
1987.	5	2	3	6	3	4	11	4	8	3	6	6	30	36		66					66
1988.	16	6	4	9	6	4	6	19	8	12	4	5	30	69		99					99
1989.	1	6	7	21	6	2	5	9	3	9	7	5	27	54		80			1		81
1990.	10	9	11	6	5	3	7	10	5	7	13	9	35	61		96					96
1991.	6	3	7	8	2	1	10	8	2	3	8	6	21	43		61			1	2	64
1992.	4	2	18	5	6	6	5	9	15	6	7	10	31	52		81			2		83
Укупно	188	120	132	170	119	96	107	131	146	160	200	146	750	1000		1696	1	3	50	70	1750

Напомена: Д – друштвени, П – приватни, И – иностранн, По – пожар, Е – експлозија, Х – хаварија, П – поплава, О – остале интервенције (спасавање, помоћ итд.).

Интервенције по месецима за период 1950–1954. и 1960–1992. год.

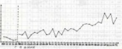

Графикон пожара у периоду 1950–1954. и 1960–1992. год.

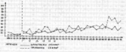

Интервенције у зависности од сектора својине (приватни / друштвени) у периоду од 1950–1954. и 1960–1992. год.

не Народног одбора општине Нови Пазар. Званичан назив ове организације био је Ватрогасно одељење Народног одбора општине Нови Пазар. Задржан је ранији назив, али је знатно побољшан систем организације. Ово одељење имало би 11 ватрогасаца, од тога три са положеном II категоријом, а команданта би постављала Комисија за службеничке послове Народног одбора општине Нови Пазар. Он би морао да има најмање звање ватрогасца друге класе. Ватрогасно одељење вршило је службу под надзором органа за унутрашње послове НОО Нови Пазар.[17] Све до 1. децембра 1969. године Ватрогасно одељење имало је највише 5 ватрогасаца, а после тога број ватрогасаца се повећао на 15 и више од тога.[18]

Од 14. маја 1965. године Ватрогасно одељење је у надлежности Одељења за унутрашње послове Скупштине општине Нови Пазар, а пре тога је било у надлежности Одељења за народну одбрану и цивилну заштиту.[17] Ватрогасно одељење остаје у надлежности СУП-а све до 2. јуна 1975. године, када се на основу Одлуке Скупштине општине Нови Пазар издваја из састава СУП-а и постаје самостална ватрогасна јединица. Она се сада званично назива Професионална ватрогасна јединица општине Нови Пазар.[18] Средства за њен рад обезбеђивала би се из буџета Скупштине општине Нови Пазар све док се не потпише Самоуправни споразум са радницима и радним организацијама које користе услуге Професионалне ватрогасне јединице.[19]

На основу Одлуке Скупштине општине Нови Пазар од 13. маја 1977. године Професионална ватрогасна јединица прелази се Заједничком секретаријату за унутрашње послове Краљево – СУП Нови Пазар.[20] Преласком у Секретаријат за унутрашње послове јединица се зове Територијална јединица СУП-а Нови Пазар. После преласка јединице у надлежност СУП-а, a где се и данас налази, јединица је материјално, технички и кадровски ојачала. Она сада има 23 ватрогасца од тога 3 са вишом стручном спремом, 19 са средњом стручном спремом и 1 са осмогодишњом школом. Од опреме сада јединица има: 5 возила за гашење пожара марке ФАП, путничко-теренско возило Лада НИВА, три ватрогасне пумпе, 2 агрегата за струју, лестве ПИЛ-23, пеногенератор, изолационе апарате, разне врсте лестава, арматуре, црева и другу опрему.[21]

Јединица је смештена у наменском објекту који је некада био магацин житарица. У овом објекту јединица се налази од 11. августа 1969. год. а пре тога налазила се на простору садашњег хотела »Врбак«. Јединица је до 1964. год. била смештена у улици Расима Халиловића на локацији званој »Борећи«. Просторије Ватрогасне народне милиције налазиле су се код данашњег Риболовачког друштва.[22]

Посебно треба нагласити да је Народни одбор општине Нови Пазар на седници одржаној 15. фебруара 1957. године донео Одлуку о оснивању Општинског ватрогасног фонда који се звао Ватрогасни фонд Народног одбора општине Нови Пазар. Фонд постоји и данас. Средства овог фонда много су помогла набавку ватрогасних возила, справа и опреме.[23]

Ватрогасна јединица је од свог оснивања имала многобројне интервенције на гашењу пожара, на спасавању имовине и живота људи угрожених од поплава, а ово се то најбоље може видети из табела које су дате.

Од већих пожара треба издвојити пожар који се догодио 1. 12. 1977. године који је имао катастрофалне последице јер је Фабрика обуће »Рас« изгорела до темеља са свом опремом и репроматеријалом, и ово се може сматрати за највећи послератни пожар до сада.[24]

Напомене

1. Историјски архив Рас Нови Пазар фонд СОФК [illegible], [illegible] Оквирно [illegible] 1962. год.
2. Исто као под 1.
3. Грађа о [illegible] у [illegible] за [illegible] 28. марта 1905. [illegible]
4. Грађа [illegible]
5. [illegible] бр. 89.
6. Архива ТВЦ [illegible]
7. Исто као под 1.
8. Исто као под 1.
9. ИА РАС Нови Пазар фонд [illegible] бр. 10477, од 1. јула 1957. године.
10. Књига [illegible] у ТВЦ [illegible] 28. марта 1905. год. [illegible]
11. Исто као под 1.
12. Исто као под 1.
13. Исто као под 1.
14. Исто као под 1.
15. Исто као под 1.
16. Информација о [illegible] Нови Пазар [illegible] 1968. [illegible]
17. Записник [illegible] 14. марта 1965. год.
18. Опатичка [illegible] број 0191 од 12. 8. 1970. год.
19. Опатичка [illegible] број 0191 од 12. 8. 1970. год.
20. Опатичка [illegible] број 71 од 20. 4. 1977. год.
21. Књига [illegible] ТВЦ од 1962. год. [illegible] ТВЦ од 1965. год. [illegible] ТВЦ).
22. Књига [illegible] за 1966. годину ([illegible] ТВЦ).
23. ИА Рас Нови Пазар фонд СО [illegible] 1977. год.
24. Књига [illegible] у [illegible] за 1977. годину ([illegible] ТВЦ).

Zoran R. Ratković

THE PROFESSIONAL FIRE COMPANY OF NOVI PAZAR

The organized Fire Company of the city and the greater area of Novi Pazar dates from the end of 1949 and the founding of the Station of the Fire Extinguishing People's Militia. The Fire Company has since then undergone a gradual development and has grown in manpower, technical facilities and financial resources. The Volunteer Fire Company, formed on Ferbuary 10th, 1950, made a significant contributin to the development of the Fire Company and has been doing so since.

Professional fire-fighting activities are personified by the Territorial Fire Squad, whose sudden development begins with its subjugation to the Police Department.

During the period of 1950-1954 and 1968-1992, the Territorial Fire Squad had a total of 1738 interventions (putting out fires, saving people and property from floods and helping in other ways).

The operating of professional firemen, i.e. the Territorial Fire Squad, is best seen from the tables and charts persented with this paper.

THE PROFESSIONAL FIRE [illegible]

[illegible] the end of 1949 [illegible] Company [illegible] The [illegible] Fire Company, formed on [illegible] made a significant contribution to the development of the Fire Company [illegible]

[illegible] professional fire-fighting [illegible] Fire Department.

During the period of 1950–1954 and 1960–1962, the [illegible] Fire Brigade [illegible] saving people and property from floods [illegible]

[illegible]

[illegible]

Светлана Биорац
Музеј «Рас»
Нови Пазар

УДК 930.2
Стручни чланак
Примљен 30. 9. 1994.

НЕКОЛИКО ЗАПИСА НА АПСИДИ ЦРКВЕ ЦРНОРЕЧКОГ МАНАСТИРА

Крајем августа и почетком септембра 1994. године, екипа Републичког завода за заштиту споменика културе из Београда наставила је започете радове у Црноречком манастиру.[1]

Сви досадашњи напори научника да датирају време настанка манастирског комплекса остали су само на претпоставкама.[2] Пошто се манастир Црна Река не помиње ни у једном средњовековном извору, тај распон датовања је широк и иде од XII до XVI века.[3] По типу, манастир је близак пећинским црквама и испосницама.[4] Састоји се од цркве посвећене арханђелу Михаилу, манастирских ћелија, зграде конака, звоника и дрвеног моста, који је служио за прилаз манастиру.[5] Због сурове природе која га окружује, несвакидашњи, готово нестварни амбијент је оно што сваки посетилац Црноречког манастира одмах примети. Непретенциозан, једини делом саграђен у вези са скромном архитектуром и данас плени својом аутентичношћу.[6] Црква св. Арханђела је једнобродна грађевина са полукружном апсидом, засведена полуобличастим сводом и украшена фрескама с краја XVI и почетка XVII века. С обзиром да су настали у време нестабилних прилика кад се радило смањеним интензитетом, они се ипак одликују високим уметничким квалитетом.[7]

У цркви се налазе мошти св. Петра Коришког. У литератури се често помиње 1840. година као година преноса моштију из Кориште код Призрена у Црну Реку.[8] Међутим, није искључено да су још пре 1572. године мошти овог светитеља биле у Црној Реци.[9] Врло развијен култ светитеља и пустињака Петра Коришког и веровање у исцелитељску моћ његових моштију, условили су велику посећеност манастира, посебно из верских разлога.[10] Код народа и данас постоји веровање да уколико оболели заспи поред моштију светитеља биће излечен. У сваком случају, постоје многе легенде везане за чудотворну моћ моштију овог светитеља, па и данас манастир посећују и хришћани и припадници других вероисповести.[11]

Овогодишњи радови обухватили су и скидање малтера доње површине спољне апсиде, да би се дошло до првобитног малтера на коме су насликане фреске арханђела Михаила и св. Петра Коришког из XIX века. Скидајући накнадно-стављени слој малтера дошло се до првобитног на коме су, поред и испод фресака арханђела Михаила (јужни зид апсиде) и св. Петра Коришког (северни зид апсиде) откривени потписи имена многобројних посетилаца овог храма. Поред свога имена, често је уписана година посете и занимање.

Још је Александар Гилфердинг у свом путопису обилазећи и Црноречки манастир, приметио и забележио: На олтарском зиду нарађене су двије фреске св. арханђела Михаила и св. Петра Коришког.[12] Петар Костић у свом раду Манастир Црна Река у Колашину из 1911. године бележи: Споља, на зидовима цркве, виде се многи потписи посетилаца ове св. обитељи.[13] С обзиром да Гилфердингу сигурно нису могли да промакну потписи, ако су постојали у време обиласка манастира,

НЕКОЛИКО ЗАПИСА НА АПСИДИ ЦРКВЕ ЦРНОРЕЧКОГ МАНАСТИРА

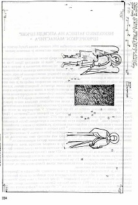

БРАНКО ЦВЕТКОВИЋ
ПОРЕЗНИК
19 V 1915
Благоје Јеротијевић
Вега пёся
ТАПАРЛИЋ
1В 22/9 73
А. Д. Јакшић
29 јуна 1914
Стојанка
Елезовић
Милић Савић

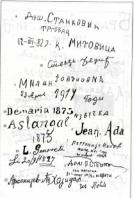
Душ. Станковић
трговац
12-III-827. К. Митовица
Милин
23 Април 1917
Denaria 1875
Aslangal
1875
Jean. Ada
L. Genoveli
Li 20/9/1877
Драг. П. Стефан

можемо претпоставити да су они настали у том раздобљу, што потврђују и неке године које стоје поред одређених имена. Ових двадесетак потписа, мада то није коначан број (остали нечитко исписани), који на примерен начин, свакако с бројним (мада не свим) поклоницима овог манастира с краја прошлог и почетка овог века. Ако се има у виду тадашња непросвећеност и мали проценат писмености, руком невешто исписани потписи не требају да нас чуде. Посета манастиру, у ово време, ипак је нешто значила, јер само верници и истински заљубљеници у прошлост могли су успон, стрмим путем доћи до манастира а са жељом да са будућим генерацијама остави забележено, да се зна да је ту био и када.

Напомене

1. Руководилац радова Радомир Петровић, [illegible]
2. Р. Станић, [illegible] манастир Црна Река, [illegible] 1977, 96.
3. Р. Станић, нав. дело, 96; М. Вујовић, Манастир св. Архангела у Црној Реци, Зборник за ликовне уметности 6, Нови Сад, 1970, 250.
4. М. Вујовић, нав. дело, 236.
5. Р. Станић, Црноречки манастир, Нови Пазар и околина, Београд 1969, [illegible] 220-230.
6. М. Вујовић, Манастир св. Архангела..., 236.
7. Р. Станић, Црноречки манастир..., 226.
8. П. Костић, Манастир св. Марка, [illegible] XXX, Београд 1911, 121.
9. [illegible], Споменик [illegible], Београд 1950, 91.
10. Р. Станић, Црноречки манастир..., 226.
11. М. Вујовић, Манастир св. Архангела..., 252.
12. А. Гиљфердинг, Путовање по Босни, Херцеговини и старој Србији, Сарајево 1972, 136.
13. П. Костић, Манастир св. Марка..., 121.

12-III-877 К. Миторвиц

МИЛАН

23 април 1917 годе

Denaria 1873

Aslangul 1873

Jean. Ada

L. Gencovici

Бинаса Мушовић
Нови Пазар

УДК 392.5
Стручни рад
Прихваћено 1. 9. 1994.

ПРОСИДБА, ПРОСИДБЕНИ ДАРОВИ И ДОВОЂЕЊЕ МЛАДЕ КОД МУСЛИМАНА У НОВОМ ПАЗАРУ

Нови Пазар је уградио у своје темеље пет векова и још коју деценију више. Пошто је у прошлости био значајан трговачко-занатски центар и врло прометна раскрсница средњовековних комуникација, то се врло брзо развијао и за пресвлаке XVI и XVII века, био је један од водећих градова средњег Балкана. Још тада а и касније, када је био центар Новопазарског санџака, Нови Пазар је имао епитет шехера што значи сјајног и блиставог града, као мало који град на средњем Балкану. У том граду са различитим етничким саставом становништва, уграђене су се, у периоду турске доминације, различите цивилизације, при чему је био најувећи утицај исламске верског учења, а кроз то и исламске културе. То се манифестовало скоро на свим пољима људске делатности: обичаја, понашања, схватања и сл. и било је дубоко урезано у психу људи, па је и традиција у Новом Пазару веома дуго очувана. То је посебно трага оставило на примеру просидбе, просидбених дарова и довођења младе у Новом Пазару, што је предмет овог рада.

У специфичној прошлости, која се у Новом Пазару протегла до наших дана, девојка се није могла видети на јавном месту. Чим се задевојчи силазња се са сокака и по правилу у шеснаестој години, а често и пре, ставља јој се зар — ферџеа,[1] до краја живота. Према томе, искључена је могућност да се девојка може видети од стране мушкараца, изузимајући родбину. Девојци је забрањено да пресвоче праг куће у којој има мушке несрођене главе без обзира на потребе.

О девојкама, њиховом физичком изгледу, врлинама и манама, зна само родбина и жене из комшилука. Девојка се могла видети, али опет само од жена, намерно или случајно, за време одређених скупова и свечаности. Скупови, било какве садржине, су организовани само за жене или само за мушкарце. Мешавине није могло бити. Пригодни скупови за жене били су доста ретки: два или три пута годишње и били су згодна прилика да се девојка погледа, допадне или не свиди.

У Новом Пазару су организовани одређени скупови који су имали физиономију пригодних свечаности и најчешће су били пропраћене весељем. Чини се да је прослава Ђурђевдана имала посебну драж. Ђурђевдан, тако се звао и код српског и муслиманског становништва, за разлику на пример од Илиндана кога Муслимани зову Алиђун (Алијин дан), што је у знаку неке свечаности и девојке га са посебном радошћу дочекују. У раним јутарњим часовима девојке одлазе са ибриковима да захвате воду испод омаке, односно испод воденичног витла (најчешће у воденицама на Парицима, Појадима и Врбаку) и ту мало прошећу, па је то и могућност да се кришом погледају. У поподневним часовима одлазило се на теферич на Ђеремишницу, мање на Прочко брдо и Пашино гумно (периферни делови града). Тамо су постојала посебна састајалишта за жене и посебна за мушкарце јер ни тамо није смело бити мешавине. За ту прилику вршиле су се посебне припреме и жене су се облачиле најсвечаније. То је било једно од најзначајнијих места где су девојке долазиле на «оглед».

Омиљено излетиште Новопазараца била је Новопазарска бања, удаљена три километра од града. Народ је тамо ишао да се купа, али да се и проводи, сретне са пријатељима и рођацима и да се погледа нека девојка. Улогу таквог састајалишта Новопазарска бања је имала од давнина. На то упућује натпис на улазу у хамам бање, писан пре четири стотине година, турско-персијским језиком и он гласи:

«Они који су прокрстарили исток и запад, копно и море, рекли су:
Ми на свету нисмо видели овакве термалне бање.
Између њих један видећи је изрекао јој збирни хронограм:
Ова бања постаде рај за заљубљене»
писано 1593/94. г.[1]

До девојке за просидбу долазило се по хвали и виђењу. Прво би кружиле речи о томе по комшилуку, махали па и шире. Те вести су прво долазиле до родитеља момка и они су одлучивали о просидби, а да готово нису ни питали момка за то. Ако се девојка свиди родитељима и они се одлуче на просидбу, момак је морао бити сагласан. Разуме се, традиционално је врло значајну улогу у свему томе играло порекло девојке, углед њених родитеља и братства. Често је то било значајније од физичког изгледа девојке или неких њених других особина. Отуда и начело «Узми од господе па ћеш и господа бити».

Хваљења и виђења девојке се преплићу. По правилу прво се девојка хвали, а онда се тражи могућност да се види. Међутим, дешава се и обратно: девојка се види, намерно или случајно па се онда о њој траже подаци који је чине таквом каква је, а онда уследи добијање «речи» и просидба.

Када се девојка обележи, онда се то на неки начин сигнализира девојчиним родитељима и испитује се њихово расположење. О томе одлучују родитељи, а најчешће није битна сагласност девојке или момка који се, по правилу нису раније виђали и не познају се. «Реч», значи сагласност за пријатељство коју траже родитељи младожење. Дешава се да се «реч» одбије, али има упорних који је траже више пута. По некада се «реч» намерно одбије, али има упорних који је траже више пута. По некада се «реч» намерно одбије, јер, што се она више тражи девојка је на већој цени.

Нишанџије

Нишанџије су људи који врше веридбу и носе вереничке дарове који се називају «зарука» или «нишани», а чине их: прстен, минђуше и одређен број златника, најчешће дуката.[2] Нишане носи дете у пратњи два, четири или шест старијих људи — нишанџија. Одрасли морају увек бити у пару.

Предаја нишана је посебан церемонијал. Први и најдрагоценији дарови за младу — нишани, доносе се у џевахир кутији.[3] Џевахир кутија је постављена црвеном свиленом тканином и у њу се стављају: прстен, минђуше, дукати, огрлице. Између тих накита ставља се двадесет ибришима — свилених тубица и клободан — златне свилене нити. Тако напуњена џевахир кутија се омотава у свилено платно. Када нишанџије уђу у кућу, не седају већ прво обаве предају нишана. Најстарији или најугледнији нишанџија узима џевахир кутију од детета, ставља је у десни скут свога и тако је предаје оцу или неком блиском рођаку девојке. Чин предаје је пропраћен изменом пријатељских речи и жеља за срећним браком.

Нишанџије истовремено примају девојачке дарове што је знак да је веридба обављена. Те дарове уручује оно лице које је примило «нишан», а намењени су младожењи. То су девојачке дарове: платно за доњи и горњи веш (данас све више кошуља са кравато и доњи веш), чорапе,[4] јаглук[5] чарапе. Све је то обмотано бошчом[6]

па се они у целини зову бошчалук. То је бошчалук за младожењу, а може бити бошчалук и за друге чланове породице младожење и то женски и мушки.

Када се обаве предаја «нишана» и пријем бошчалука, нишанџије поседају. Тада се на њиховим кољенима стављају чеврат, а они «чевре дарежију» тј. стављају новац на чевре. Новац се покупи, ставља се на шевиер кутију и намењен је младој. Чеврета се потом покупе и излажу на младожењин бошчалук да би присутни могли да их погледају и да оцене како их је девојка која се удаје извезла. Најбоље чевре се означава као «мар чевре» што значи скупоцено.

Нишанџије потом услужују шербетом,[7] горком кафом, доручком, а после доручка обавезно слатком кафом, «да у животу буде све слатко». Нишанџије се не задржавају дуго. По њиховом одласку сакупљају се комшије па рођаци на шербет (слатко пиће) и да погледају дарове — «нишане». По муслиманском обичајима прво се у кућу уводе комшије да погледају дарове јер су «они најпречи» па затим родбина. Обичаја поштовања комшија је у Новом Пазару традиционална. То је изражено и у свадбеној и радо певаној песми која делом гласи:

«Гонде се момче женимк,
Цело се место радује

Прво по реду комшије
Па онда бабо и мајка
Па онда браћа и сестре.

Или, то је очувано у пословици: «Комшијски хак (право) је најтежи».

Са нишанџијама се обави договор када треба сватови да дођу и колико ће их бити. Обично сватови долазе за месец, два или шест месеци. То време се оставља младој за последње припреме.

Сепет[8]

«Сепет» чине дарови који се из куће младожење доносе за младу, дан пре доласка сватова, а то је среда јер сватови долазе обично четвртком. Те дарове — «сепет» доноси ашчијка — главна куварица која припрема храну за сватове и свадбу у целини.

«Сепет чине:
фес са дукатима
низана — сребрена огрлица
сребрени волан
весије — накит за главу
пуњђуле — перчин од бисера
хилалук — врста сребрног украса
«грозница» — накит од злата и сребра који је причвршћен на жицу која вибрира, а ставља се у виду бочаниo на главу односно косу девојке.
белензугли — сребрне наруквице

Други део «сепета» чине невестачке хаљине (димије, јелек, чатије или дувак, папуче, шамије, фереџа од црног броката).

Посебан део «сепета» чине парфеми који се доносе у мушћетли кутији (мирисљава кутија):
Кна или врна[10]
ресток — тучени камен
разлевода — мирис за лице
помада

белило од живе
пудер
сурма — кутија у којој се чува материја за отпис и бојадисање обрва и веђа
руменило
мешће — жални корнис
лавента — колоњска вода.

Уз све то дође и нешто дарова од свекрве, најчешће неки златник.

У посебном сепету доносе се воће: јабуке и праси и бомбони, да би тиме били услужени гости за време канађица или девојачке вечери. Тиме се означава последња ноћ коју девојка проведе у роду, дан уочи доласка сватова. (Вероватно се канађица зове по томе што се то вече девојка крши или каније).

За време канађица (девојачке вечери) распростре се опрема тј. девојачка спрема, по правилу на конопцима у једној просторији. На зиду, у ћошку те просторије ексерима се причврсти чаршав и на њему се обесе кошуље, чеврат, шамије и гирланта. Тај део собе се зове ђелин ћоше или невестачко ћоше.

На вече уочи доласка сватова, млада се облачи у најсвечаније одело, окити се најдрагоценијим накитима и улази у собу да би је, као девојку, последњи пут видели комшије и рођаке. Мало двори, а затим излази да се пресвуче. Овог пута облачи се — жипон, и белу кошуљу, а на главу јој стављају чатку(?), која је дошла од младожење. После је на столицу на сред собе. Два детета прилазе младој, један с леве а други с десне стране и држе упаљене свеће које су пре дану обмотане свиленим платном. Потом улазе две младе и здраве девојке чији су родитељи живи и оне вежу крило тј. стављају вију-кришу младој. Трећа девојка улази с лепа младој, носи бели папир и ставља га младој на лице како не би видела чим крило. Крило је пропраћено једном чујном песмом:

Ноћас крушу и ал чатицу
Сутра дувак и младин ђувеглију (младожењу).

То је практично једина песма која се може чути у девојачкој кући јер је одлазак — удаја девојке више жалост него радост.

По завршетку крила свила се папир са лица младе, гађали се дрвинос демом од њега наведиле друге девојке како би се што пре и срећније удале. То је, по правилу, пропраћено смехом и жагором. Дечаци који су држали свеће док је крило обављано, подижу се на руке да би угасили свеће о таваницу собе. Млада, којој је стављен крило, поставља се на дувек, који за ту прилику разастрт у истој соби. Ово мора да мирује како би се успешно «промисли». Тада се жене послужене воћем и бомбонима који су донели као «сепет».

Сватови долазе по младу у четвртак. Постоје мали и велики сватови што би требало да означава материјално стање оних који склапају пријатељство. Број сватова се унапред одреди, а може их бити од педесет десетина и више. Са сватовима долазе и јенђе, обично по двадесетак. За јенђе се одреди посебна кућа или соба, јер ни ту нема мешавине жена и мушкараца.

Главна јенђа, најчешће свекрва или нана, донесе дувак за младу и «пут» тј. материјал од преног платна, дуг три до четири метра који се простире по соби да би мама дошла млада до главне јенђе.

Девер улази у собу младе, прстенује је и то је први прстен који је девојка ставила на руку. Пре тога није смела никада носити било какав прстен. Девера потом услужује шербетом, а млада га за то време двори, а да, за све то време, као и током целих припрема, не проговара ни речи. Пошто стави новац «на шербет» девер посипа младу чирезом (бомбони, резакије — суво грожђе, лебле бије и ситан новац)

а деца то купе. Браћа затим предаје сестри, узимају је под руку и изводе. Они је воде до прага од куће и предају је деверовима. Чим предаје младу из руку браће деверовима, проправћен је пуцањем из оружја.

У међувремену, док се девојка спрема, сватови се веселе и најчешће ручају. Храна се ставља на софре и обично се постави у деветак кварата на једној или две софре. У прве софре седају најстарији и најугледнији а у последње најмлађи.

Када сватови наиђу на прву текућу воду, млада баца ђевђир у ту воду, а сватови се грабе ко ће пре дохватити ђевђир.

Када млада улази у кућу, ставе јој руке у жид, а она мажа дохвати доњи и горњи праг од улазних врата, потом пољуби доњи праг. Затим јој дају мало мушко дете — наконче, она га окрене три пута око своје главе, пољуби, дарива и остави. За невесту се спрема специјална погача. Меси је девојка која не сме ни речи проговорити и таква се уручује младој, као прва храна у дому. Верује се да невеста »неће бити дуга језика« када поједе погачу коју је спремала девојка без изговорене речи. Са погачом испод једног и муцафом[11] испод другог пазуха невеста улази у собу.

Четвртком навече младенце своде у ђердек, а рано ни буде песма:

»Синоћ беше девојка
Освануда невеста...

Петак је свадбени дан за жене. Тада невеста двори, а поред ње још неколико скоро доведених невеста на се проглашава најлепша.

Додајмо овоме да су просидбе, довођење младе и просидбени дарови сједичени и на селу, али су на селу знатно поједностављени.

Напомене:

1. [illegible]

2. Милица Мурадиновић, [illegible] »[illegible] зборник« бр. 1, стр. 141, Нови Пазар 1975. године.

3. [illegible]

4. [illegible]

5. Чевре — [illegible]

6. [illegible]

7. [illegible]

8. Шербет — [illegible]

9. [illegible]

10. [illegible]

11. Муцаф — куран.

РЕЗУЛТАТИ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА

Др Марко Поповић
Археолошки институт
Београд

РАС – КАСНОАНТИЧКО И СРЕДЊОВЕКОВНО УТВРЂЕЊЕ IX

Систематска археолошка истраживања тврђаве Рас, започета 1972. године,[1] у току овогодишње кампање приведена су крају. Ова завршна истраживања била су усмерена на зону Источног бедема касноантичког утврђења, односно касније средњовековног подграђа. Истраживања овог бедема вршена су 1990. и 1991. године, а ове године завршени су радови на ранije започетим откопавањем површинама уз њихова проширења, што је омогућило да се стекне јасан увид у стратиграфију слојева уз источни бедем, утврди његова траса и прецизније разграничи више фаза обнова.[2]

На простору централног сектора, односно у сонди 1–2/90-91, основна површина проширена је према југу, на простору квадрата М, Н, и О. У току радова 1990-91. године запажено је да неки од објеката залазе у јужни профил, што је утицало на даље усмеравање на том простору. Као што се очекивало и овде је откривена сложена стратиграфска ситуација са јасно издвојеним хоризонтима позне антике и средњег века. Посматрано од нивоа здравице ситуација би била следећа:

Најстарији ниво припада старијем касноантичком хоризонту са траговима прве фазе Источног бедема. У питању су остаци два најнижа реда камена са траговима малтерног везива. Бедем је грађен непосредно над стеном и унутрашње лице му није јасно дефинисано, обзиром да се у својој најнижој зони манифестује као подзид. Ширина бедема у темељу је око 0,80 м. Уз његово унутрашње лице била је прислоњена једна грађевина правоугаоне основе (грађевина 20) од које су откривени остаци два зида управна на бедем и један угао што све омогућава да се одреде њени невелики простор, димензија 5,5 х 4,5 м. Остаци зидова ове грађевине укопани су у здравицу и рађени су од ситнијег ломљеног камена, без малтерног везива.

На овој површини, нешто западније, откривени су остаци још једне касноантичке грађевине (грађевина 16), која је била подигнута тек после рушења грађевине 20, што би је могло временски определити у млађи, односно палеовизантијски хоризонт. Њени остаци веома су слабо очувани и у већој мери оштећени су укопом старијег средњовековног слоја. У питању је била субструкција објекта који се налазио на вишој коти, над подизом. Све је било грађено у сувозиду, док је невелика просторија набачајем ситног камена. Осим поменутих грађевина 16 и 20 и источног бедема, нема других налаза који би припадали касноантичком хоризонту, будући да је слој на овом простору готово у целини уништен каснијим укопом.

Стратиграфски најзначајнији, на овом простору, очигледно су остаци старијег средњовековног хоризонта, чија дебљина слоја местимично износи и преко 1 м. Овом хоризонту у зони Источног бедема одговарају остаци сувозида који леже непосредно над траговима старијег касноантичког бедема, који представљају покушај обнове ове старије порушене фортификационе трасе. Откривени су јасни

остаци унутрашњег лица овог сухозида, док му је спољна страна урушена тако да му се првобитна ширина може само претпоставити. На појединим местима унутрашње лице је у нагибу према падини и јасно показује правац обрушавања сухозида под притиском слојева који су се уз њега образовали. Његова траса прати се према северу до литице стене где нестаје. На том делу сухозид напушта трасу старијег касноантичког бедема, који остаје истурен више према литицама. Са унутрашње стране овог сухозидног бедема откривена је веома занимљива ситуација са више слојева који одговарају старијем средњовековном хоризонту. У питању је релативно раван простор обликован, поред осталог, и засипањем у остатке грађевине 16. На овом простору откривени су остаци ватришта, што се манифестује већом количином гари, измешане запечене земље и пепела измешаних у слоју мрке земље. Веома је карактеристична и појава знатне количине камена разних величина, којим су засути остаци ватришта. У овом слоју откривено је више фрагментованих посуда: здела, крчага, врчева, неколико лонаца и један комплет жрвња. У истом слоју овог хоризонта 1991. године поред осталих налаза откривен је и део крста реликвијара. Ова ситуација засута је са два слоја мрке и сивомрке земље са камењем, који се одликују керамичким налазима типолошки веома блиским онима из нижег слоја, што их заједно опредељује у прелазно раздобље 10–11 века.

Слој млађег средњовековног хоризонта откривен је само у средишњем и западном делу отворене површине. Ту најзначајнији налаз представљају остаци сухозидног бедема, који се пружао правцем север-југ, и у једном раздобљу чинио одбрамбену линију источне стране подграђа. Овај сухозид био је постављен нешто западније од старијих, раније поменутих, фортификационих траса на овом простору и у целини је изграђен на слоју старијег средњовековног хоризонта. Обликован је од нешто крупнијег неправилно сложеног камена у лицу и трпанца који чини ситнији камени набачај. Сухозид има ширину од око 1,50 м, и очуван је у висини 2–3 реда камена. Овај сухозид пружао се и кроз отворену површину која је истраживана 1991. године, али том приликом није јасно уочен, тако да је већим делом био уклоњен. Његове трагове представљају нејасно дефинисане зоне каменог набачаја у [illegible] основи на овом простору. Појава овог сухозида вероватно би се могла повезати са сличним бедемом из западног сектора на Градини, који је према налазима новца датован у време владавине Алексија I Комнина. Са унутрашње стране бедема откривени су трагови одговарајућег културног слоја, веома сиромашног налазима, као и остаци грађевине 18, која је једним својим зидом била паралелна са бедемом. У питању су трагови подница са каменом испуном, док се ниво пода налазио на вишој коти тако да је орањем уништен. Над слојем млађег средњовековног хоризонта, који смо датовали у прелаз из 11 у 12 век, налази се моћан слој осипине, дебљине између 1 и 1,50 м, очуван на овом простору захваљујући остацима сухозидног бедема.

Друга отворена површина истраживана ове године отворена је у зони Источне капије. Ту је са унутрашње стране северног крила и самог пролаза капије постављена сонда 1/94 са пет блокова (А–Е) ширине 5 м и неједнаке дужине што је било условљено изгледом падине. У нивоу здравице уочени су местимични ретки налази праисторијске керамике као и један жрвањ.

Старијем касноантичком хоризонту, поред бедема са капијом која је раније откривена, припадају и два нивоа подница, што представља остатке улазног пута ка унутрашњости утврђења. У равни млађег пода откривени су остаци вада једне пећи. Друго огњиште, највероватније из времена грађења бедема, лежало је директно на праисторијском слоју. Поред ових остатака у блоку Ц откривени су трагови подница у висини једног реда камена, који залази под западни профил.

Млађем касноантичком, односно рановизантијском хоризонту припадали би остаци грађевине 19, која је откривена у Ј-З углу сонде. Као и у раније наведеним случајевима у питању су трагови субструкције објекта који се налазио над подом. Уз ову грађевину било је и фрагментарно очуваних зона малтерне подлоге.

Средњовековном хоризонту и то његовом млађем нивоу, припадали би остаци сухозидног бедема, који је углавном пратио трасу старије касноантичке фортификације. Трагови ове конструкције, која представља наставак сухозидног бедема из централног сектора, очувани су фрагментарно само у дужини од око 1 м, будући да му је већи део склизнуо низ падину. На делу где су очувана оба лица бедем је имао ширину око 1,10 м. Са унутрашње стране сухозида нема јасно очуваних трагова средњовековног слоја, будући да се углавном ради о осипини. Једини стратиграфски поуздан остатак слоја овога хоризонта представљао би једно огњиште, откривено уз западни профил, које би се могло датовати, према налазима уломака керамике, у крај 11 и 12 век.

Поред ових већих отворених површина отворено је и неколико мањих контролних сонди које су имале за циљ да се прецизно дефинише траса Источног бедема, како зиданог касноантичког, тако и млађег средњовековног сухозида. Добијени резултати омогућили су да се правац пружања целог Источног бедема јасно дефинише и геодетски снима.

Изван зоне Источног бедема отворена је сонда 3/94 на месту где су површински трагови набачаја камена наговештавали постојање неке преграде на северном прилазу природно добро брањеног платоа јужног сектора подграђа. У сонди су откривени остаци једног сухозида занимљиве конструкције, који се пружао у правцу Запад-Исток. Бедем је истражен у дужини од преко шест метара. Спољно и унутрашње лице били су му грађени од крупнијег камена под благим нагибом са испуном од ситнијег камена, што у пресеку овој конструкцији даје изглед трапеза. Ширина бедема у основи је 2,75 м, да би се на очуваној висини од 0,80 м смањила на 2,30. Горњи део бедема вероватно је имао дрвену палисадну конструкцију. Изостанак културног слоја са покретним археолошким налазима отежава поуздано датовање овог занимљивог постројења. Полазећи од чињенице да у јужном сектору подграђа постоји јасан праисторијски – халштатски слој, а да таквог слоја нема у северном сектору, може се претпоставити да је овај сухозидни бедем чинио део одбране праисторијског насеља, мада се за сада не би могло искључити ни његово евентуално позније порекло.

Напомене

1. М. Поповић, Стари град Рас, Београд 1987; М. Поповић, Подграђе града Раса, Саопштења XIX, Београд 1987, 117-168.
2. Археолошка ископавања обављена су у току јуна месеца 1994. г. Средства за радове [illegible] обезбедило Министарство за науку Србије а [illegible] Канцон из Београда.

Др Марко Поповић
Археолошки институт
Београд

РЕЉИНА ГРАДИНА КОД НОВОГ ПАЗАРА III

Археолошка истраживања комплекса манастира Св. Варваре на Рељиној градини код Новог Пазара вршена су 1987–1989. г. и у том раздобљу истражени су остаци цркве.[1] Било је замишљено да се даља истраживања усмере на остатке манастирских конака, али услед недостатка средстава то није остварено. Приликом обраде резултата истраживања манастирске цркве и припремама за публиковање уочено је да су сазнања о сахрањивању у наосу и припрати недовољна, односно да постоје површине без икаквих трагова гробова, а на којима нису вршена истраживања дубљих слојева и евентуалних гробова. Тај недостатак посебно је дошао до изражаја приликом разматрања могућности да су у цркви, поред митрополита Симеона, као ктитора, чији је претпостављени гроб откривен у наосу, могли бити сахрањени и други поглавари рашке епархије — његови наследници. Као најатрактивнији простор за истраживања издвајају се западни део северног брода и простор нартекса, па су ту и отворене одговарајуће сонде.[2]

У западном делу северног брода најпре отворена је сонда димензија 1,30 м (ширина брода) x 2 м. У површинском слоју било је шута, док је даље у дубину земља била измешана са нешто шута и уломцима фреско малтера. На дубини од 0,25 м, око пола метра од северног зида, а паралелно са њим, откривен је низ керамичких водоводних цеви, наставак оног који је већ раније регистрован у источном делу овог брода. Цеви су биле утиснуте у малтер и споља обложене уломцима опеке. Горња површина ове конструкције је заравњена и вероватно представљала подлогу подних плоча. Ове цеви нису уклоњене, пошто леже на здравици, тако да је сонда сужена. На делу површине где су радови настављени на дубини 0,40–0,60 уз шут и уломке фресака откривене су и дислоциране кости. У питању су били остаци два дислоцирана скелета, која су припадала мушким особама, робустније грађе, и старије старосне доби.

У равни здравице, на дубини од око 0,70 м откривена су два непоремећена скелета без икаквих трагова гробне конструкције или прилога, али у слоју земље са траговима шута и фресака. Један од скелета припадао је жени средњих година уз коју се налазило дете старости 10–12 година. Оба ова гроба представљају секундарну сахрану из времена када је црква већ била у рушевинама. Приликом ових укопа оба старија гроба били су дислоцирани, али су изгледа коришћене исте гробне раке које се местимично урезују као укопи у здравицу. Судећи по томе може се претпоставити да су оба старија покојника сахрањена у цркви док је она служила.

У северном делу припрате отворена је друга сонда, димензија 2,30 м (ширина припрате) x 2,50 м. Одмах испод површине, после уклањања танког површинског слоја шута, у зони уз западни зид откривена је површина пода од набоја очувана у ширини 40–60 цм. Овај набој лежао је на субструкцији од масе камена и грубог малтера. Даља истраживања настављена су на делу сонде где није било очуваних

осталака пода. Ту је одмах испод површине уз северни зид откривена јвећа право-угаона обрађена надгробна плоча очуване дужине 1,45 м, ширине 0,45, а дебљине 0,20 м. Испод ове плоче као и на осталом делу гопле земља је била измешана са шутом и уломцима фресака. У самом углу, уз темељ зида, у релативно чистој земљи откривени су уломци једног глеђосаног крчага, који би могао да се датује у крај XIV или прву половину XV века. Овај налаз очигледно припада слоју у који су укопани зидови цркве.

У слојевима све до дубине од 1–1,10 м откривено је мноштво дислоцираних костију. У питању су остаци 5–6 особа, чији се пол и старост услед фрагментарне очуваности само делимично може одредити. За два скелета се поуздано може утврдити да су припадали мушким особама робустније грађе. Сви остаци вилица указују на старије особе. Једна од вилица могла је припадати особи млађој од 30 година. У равни здравице откривена су три непоремећена скелета од којих су два припадала мушким особама старости 40–50 година, док се трећем скелету пол не може поуздано одредити. Ови гробови представљају очигледно млађи укоп из времена када је црква већ била у рушевинама. Најзаним уопшем дислоцирани су ранији покојници, за које се не може у потпуности закључити да су били сви сахрањени у припрати цркве, или можда неки припада и старијој некрополи, која претходи изградњи манастира. Доста поуздано се може претпоставити да је плоча изнад гроба уз северни зид припадала старијем укопу у припрати цркве. По својој обради она је веома слична двема плочама које су откривене испред јужног портала и датоване у почетак XVII века. То наводи на претпоставку да се и ова плоча првобитно налазила над гробом неке личности сахрањене у време док је црква још служила, да би потом секундарно била употребљена над гробом укопаним после разарања манастира.

Напомене

1. М. Поповић, Ризница храма код Новог Пазара. Археолошки преглед 1988, Љубљана 1990, 212-213, и извештаји у Новопазарском зборнику 11, 12, и 13.
2. Истраживања су обављена крајем јула 1994. г.

Драгица Премовић-Алексић

ВЕЛИКА ГРАДИНА У ВРСЕНИЦАМА
— истраживање у 1994. години —

После паузе од две године, настављено је са археолошким истраживањем овог локалитета. Истраживања су почела средином августа и трајала су до средине октобра 1994. године.[1] Сумирајући резултате са ранијих истраживања, дошло се до закључка да овом локалитету од изузетног значаја убудуће треба посветити већу пажњу. Тако би већ од следеће, 1995. године требало почети са систематским археолошким истраживањима која подразумевају: израду Пројекта заједно са Археолошким институтом из Београда, који је непосредно био укључен и у досадашња истраживања; бројнију стручну екипу; већи број физичких радника и, што је најважније, већа материјална средства.

Да би могло да се крене са систематским археолошким истраживањима, требало је ове, 1994. године урадити низ припремних радова. На првом месту требало је решити имовинско-правне односе. На терен су изашли геометри који су површину коју обухватају бедеми геодетски снимили, исколили за мрежу и одредили власнике појединих парцела, а има их укупно четири. Са власницима парцела је постигнут договор око откупа земљишта, што је основна претпоставка за неометано извођење радова.

На источној страни утврђења, на простору између гребена, које иде средином утврђења по оси С-Ј, и првог бедема посечена је лисната шума. Уклоњено је и већа количина земље која је лежала испред сонде рађене претходних година. Ранијим истраживањима на тој (источној) страни местимичним ровoвима констатовани су остаци три бедема. Ради бољег прегледности и лакшег рада, изнад трасе бедема посечено је растиње. Цела дужина првог и другог бедема је у потпуности дефинисана плићим, местимично и дубљим ровом. На североисточној страни, где терен стрмо пада, безуспешно је трагано за остацима бедема.

Од покретног археолошког материјала у рововима је било фрагмената керамике која у потпуности одговара керамичком материјалу нађеном приликом ранијих истраживања.[2] Нађено је и неколико предмета од гвожђа, углавном шиљака, један фрагментован и један добро очуван стрелица као и један бронзани наушница.

Након припремних радова на Великој Градини, сондиран је и локалитет Латинско гробље у селу Врсеницама. На овом локалитету се налазе остаци цркве са некрополом на којој су споменици хоризонтално постављене камене плоче. Међу њима су и два стећка, један фрагментован, облика сандука са профилисаном горњом површином и други који је очуван нешто боље али му је горња површина оштећена. Има и неколико фрагментованих споменика облика крста.

Сондирање овог локалитета је био покушај да се цркза временски определи и евентуално успостави веза са утврђењем.

Сонда, дим. 8 x 2 м, постављена је на прелазу из наоса у олтарски простор, обухватајући целу ширину цркве, оријентисана дужом страном у правцу С-Ј. У деловима сонде са северне и јужне стране цркве, одмах испод хумусног слоја појавила се жућкаста иловаста земља у којој није било археолошког материјала.

Са јужне стране цркве, поред зида, тј. његовог вертикалног правца, појавио се малтер, у ком није било камена, на релативној дубини 0,70 м. Око малтера се налазила жућкаста иловачаста земља. Са обе стране цркве је копано до дубине око 1,30 м на којој се појавила здравица. У деловима сонде са спољашње стране цркве констатовано је да је од цркве очуван само један ред камена без малтера и да иста нема темељ.

У делу сонде којим је обухваћен унутрашњи простор цркве, одмах испод травног покривача су откривене камене плоче које су чиниле под у цркви. Након тога је очишћен цео унутрашњи простор цркве чија је дужина 7,50 м (заједно са апсидом) и ширина 4,25 м. Апсида је са унутрашње стране тространа (спољашња страна није чишћена), дужине бочних страна 2,20 и чеоне 1,40 м. На 2,10 м удаљености од чеоног зида апсиде откривени су остаци олтарске преграде у виду гореле даске или каменим плочица на којој је даска била постављена. Ширина очуване део даске износи 7 цм. У олтарском простору, близу зида апсиде, очуван је и део стуба часне трпезе, урађен од сиге, дим. 30 x 32 цм.

У средишњем делу наоса нивелито плоча је улубљено па се има утисак да се ради о укопаном гробу у који је дошло до слегања земље која је повукла и плоче.

Зидови цркве су рађени од делимично притесаног кречњака у сувозиду и очувани су у висини 20–30 цм. Зидови су вероватно очувани у приближној висини јер је остали део цркве урађен од дрвета на шта указују веће количине ковних ексера нађених приликом чишћења пода. Поред часне трпезе су нађени фрагменти керамичког кадионика који су горели, као и ексери, што значи да је црква брвнара страдала у пожару.

Улаз у цркву није у потпуности дефинисан јер је западни зид оштећен, као и плоче са његове унутрашње стране. На том месту је било могуће копати нешто дубље од нивоа плоча. На релативној дубини 0,36 м појавио се слој интензивног компактног малтера који је копан до дубине од 0,92 м. У малтеру није било камена тако да се не може рећи да ли се ради о остацима зида или не, али је евидентно да се ради о старијем објекту који лежи испод цркве брвнаре.

Како временски услови нису дозволили даљи рад (локалитет лежи на надморској висини од преко 1100 метара), остало је да се следеће године уради техничка документација цркве брвнаре, а да се затим подигну плоче и истражи старији сакрални објекат. Унутрашњост цркве је остала очишћена док су делови сонде са северне и јужне стране цркве затрпани.

Са југозападне стране локалитета Латинско гробље, налази се једна долина облика амфитеатра коју мештани називају Дуварином. Један од мештана тврдио је да је део долине поплочано, а што су они открили приликом обрађивања. Како је тај део и сада обрађен, на њему је отворена једна мања сонда дим. 1 x 2 м, оријентисана дужом страном у правцу С–Ј. У сонди је копано до дубине од 0,80 м на којој је почела да се јавља здравица. Слој у сонди је чинила светломрка земља која је, од дубине 0,45 м била помешана са ситнијим белим кречњаком — белутином. Било је доста фрагмената керамике која се, без детаљније обраде, може определити у XVII–XVIII век.

У 1994. години сондирана је и истражена поред цркве на Радишића брду код Сјенице. Резултати тих истраживања су објављени у овом броју Новопазарског зборника.

Напомене:

1. Средства за археолошка истраживања овог локалитета добијена су од Министарства за културу Републике Србије. Радовима је руководила Драгица Премовић-Алексић [illegible]

2. Д. Премовић-Алексић, Велико Градиште у Бродареву, [illegible] у Новопазарском зборнику 11/1987, 225-229; 12/1988, 145-163; 13/1989, 225-263; 14/1990, 175-174; 15/1991, 239-243.

IN MEMORIAM

МИЛЕТА ПЕТРОВИЋ
1936–1993.

Неочекивано је нестао из наше средине Милета Петровић, професор књижевности и језика. Рођен је у Сјеници а Гимназију је завршио у Новом Пазару као питомац Дома ратне сирочади. По завршеним студијама на Филозофском факултету у Београду радио је као професор у средњим школама а затим је био директор Основне школе «Рифат Бурџовић — Тршо» и управник Градске библиотеке. Умро је на дужности управника Центра за културу Дома културе у Новом Пазару.

Милета Петровић је веома много задужио Нови Пазар на развоју спорта. Као врстан спортиста, заљубљеник у спортско витештво, израстао је у једног од најбољих фудбалера ФК «Нови Пазар». Спортски ентузијазам га није напуштао ни када су године чиниле своје. Управо када им није много веровао ни придавао значаја, умро је играјући фудбал — лако а тужно.

У организовању бројних културних манифестација републичког и шире значаја Милета Петровић је активно учествовао: Фестивал омладинских хорова Србије, Октобарски сусрети ПЕН клуба књижевника, Сусрети књижевних критичара, Ликовна колонија «Сопоћанска виђења», Школа старих сликарских техника «Сопоћанска виђења».

Значајан је допринос професора Петровића и у раду Музеја «Рас» у Новом Пазару. Последњих година био је лектор Новопазарског зборника обављујући тај посао савесно и успешно на обострано задовољство.

IN MEMORIAM

IN MEMORIAM

МЕХМЕД – МЕХО БЕЈТИЋ
1925–1994.

Сасвим изненада умро је лаком смрћу и сахрањен на Гробљу Газилар Мехмед – Мехо Бејтић, професор географије и магистар туризма. Рођен је у Бијелом Пољу, Гимназију је завршио у Новом Пазару а студије и магистратуру на Природно-математичком факултету у Београду. Радни век је провео у Новом Пазару радећи на врло одговорним местима: директор Основне школе »Рифат Бурџовић – Тршо«, директор Учитељске школе, председник Скупштине општине Нови Пазар у два мандата, савезни посланик, директор Робних кућа »Београд« за Предузећа Минел. Обављао је низ других врло значајних савезних, републичких и општинских функција. Његове заслуге за привредни, просветни, здравствени и културни развој Новог Пазара врло су велике и још увек несагледиве.

У време док је Мехо Бејтић био председник Општине Нови Пазар овај град је у привредном погледу напредовао као никада раније. Отворене су нове фабрике – погони великих фабрика из развијенијих регија Србије, а изнад свега, што је и најзначајније изграђен је асфалтни пут Нови Пазар – Рибариће у време када у благајни Општине за то није било динара. Нови Пазар се тада повезао са Јадранском магистралом и изашао у свет.

Мехо Бејтић је иницијатор за писање монографије Нови Пазар и околина и један је од аутора те књиге (1969). У време док је био председник формирано су бројне институције у култури: Музеј »Рас«, Историјски архив »Рас«, Радио информативна установа и активно је учествовао у њиховом раду. Један је од иницијатора археолошких истраживања у нашем крају, а посебно се ангажовао на заштити културно-историјских споменика и развоју туризма у општини Нови Пазар. Он је тако своју личност уградио у листу креатора опште културног преображаја новопазарског краја.

Свестрано је помагао редовно издавање Новопазарског зборника, јављао се у њему са радовима и био је вишегодишњи члан Редакције. Његов изненадни одлазак у Царство мира оставио нас је без вредног сарадника и искреног пријатеља.